STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 10258

DOS FARLOYRENE SHTETL

Leo Schadach

THE MAX PALEVSKY
YIDDISH LITERATURE COLLECTION

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

לעאָ שאַראַך
דאָס פארלוירענע שטעטל

הילע: א. פאַך

לעאָ שאַראַך

דאָס פאַרלוירענע שטעטל

ראָמאַן

פאַרלאַג קריטעריאָן
בוקאַרעשט 1986

געווידמעט מיינע אומגעקומענע ברידער און שוועסטער
און דער שארית הפליטה
פון די פארלוירענע שטעטלעך.

ל. ש.

באַקענט זיך מיט מענטשן פֿונעם אַמאָליקן שטעטל

עס איז אײַך געווים נישט באַקאַנט אַז איך בין אַ מענטש וואָס פֿאַר־מאָגט אַ סך ירושות. מיינט איר אפֿשר פֿאַרמעגנס, שטיבער, גיטער? ניין, חס וחלילה, דאָס זענען גאַנץ אַנדערע מין ירושות.

פֿון מײַן פֿאָטער האָב איך געירשנט מײַנע שוואַרצע אויגן, די געקרויזטע האָר און אַ מוזיקאַלישן חוש. פֿון מײַן מוטער: דעם נײַגער צו וויסן, דעם דראַנג צום לערנען, צום לייענען. פֿונעם זיידן יחיאל, מײַן מאַמעס טאַטע, האָב איך געירשנט די ליבע צו דער נאַטור, צו חיות, פֿייגל און אַנדערע גאָטס באַשעפֿענישן. דעם זיידן פֿון טאַטנס־צד און די באָבע פֿון דער מאַמעס־צד, געדענק איך נישט, אַזוי אַרום אַז איך וויים נישט וואָס זיי האָבן מיר איבערגעלאָזט. נו, און פֿון דער באָבע פֿון דעם טאַטנס צד וועט איר פֿרעגן? מוז איך אײַך זאָגן, אַז פֿון דער באָבע מאַלי־רחל, מײַן טאַטנס מאַמע איז מיר טאַקע געבליבן אַ פֿײַנע ירושה: דאָס פֿאַרגעניגן צו דערציילן.

אין די לאַנגע ווינטער אָוונטן, פֿלעגן די שכנים צו אונדז אַרײַנקומען און פֿאַרגאַפֿטע אויסהערן דער באָבע מאַלי־רחלס מעשיות, אָדער וואָס זי פֿלעג לייענען אין דער יידישער צייטונג „אונזער צייט“, וואָס דער פּאָטשטאַליאָן פֿלעג אונדז ברענגען יעדן טאָג. און אַז ס'האָט זיך געמאַכט אַז די באָבע פֿלעג זיך אַמאָל אַרײַנכאַפּן צו אַ שכנה נעמען אַ וואָרט אין מויל אַריין, פֿלעג ביי יענער שטענדיק אויסלויפֿן די מילך, אָדער צוכאַפּן דער ראָסל...

נאָר „עיקר שכחתי"— ווי ס'פלעג זאָגן מנשה מלמד — איך האָב אייך פארגעסן צו זאָגן אז איך האָב נאָך א ירושה'לע, גאָר נישט קיין געוויינטלעכס: א ברכה פון א צדיק...

... מיין טאטע ע"ה איז געווען א הייסער חסיד פונעם באָיאַנער רבי ז"ל. ביי אונדז אין שטעטל זענען געווען אויך סאדעגערער חסידים, די מערהייט אָבער, זענען געווען באָיאַנער. דער טאטע פלעג פאָרן זיך פראווען צום רבי צוויי, דריי מאָל אין יאָר און פארשטענדלעך בעת-צרה: ווען מיין מאמע איז קראנק געוואָרן אויף בויך-טיפוס און געלעגן אין שפיטאָל, אָדער ווען איך בין געלעגן אויף סקארלאטינע. געוויס האָט מיין טאטע מער געגלויבט אין רבים ווינטש איידער אין די דאָקטוירים און אין זייערע רפואות. איך בין אלט געווען א יאָר צוועלף—מיר האָבן זיך נאָר וואָס געהאט איבערגעצויגן פונעם דאָרף אין שטעטל אריין, האָט די מאמע געפועלט ביים טאטן ער זאָל מיך מיטנעמען צום באָיאַנער. אין יענער נאכט בין איך כמעט נישט געשלאָפן: א קליינינקייט, צום ערשטן מאָל אין מיין לעבן זען א גרויסע שטאָט און דעם באָיאַנער רבי. איך האָב זיך אויפגעכאפט פארטאָג, ווען גאָט אליין איז נאָך געשלאָפן און אויפגעוועקט די עלטערן. מיר האָבן אָנגעטאָן די יום-טובדיקע קליידער. די מאמע האָט אונדז מיטגעגעבן צידה לדרך, זיך אָפגעזעגנט און געוויינט.

שייקע בעל-עגלה וואָס האָט אויף אונדז געוואַרט לעבן יונהס קרעטשמע, האָט אונדז באדארפט פירן צו דער באן. מיר זענען געווען די ערשטע פאסאזשירן. נאָר באלד זענען געקומען אויך אנדערע. אלע פאָרן זיי צום באָיאַנער, און יעדער האָט זיך זיין פעקל ... אָט למשל, שלום קצב, ער איז אומעטיק: ס'ווייב איז ביי אים קראנק און א בחור דינט אין מיליטער. צי, בערל דער בייגל-בעקער, אמאָל געהאט זיין אייגן בעקעריי, איז ער אראָפּ פון דער מדרגה און ארבעט ביי יאָסל בעקער. זיין געוועזענער שותף איז איצט זיין באלעבאָס. חוץ דעם האָט בערל צוויי בתולות, אויף וועלכע די באָבע מאלי-רחל פלעג זאָגן אז זיי וואָלטן שוין פון לאנג געמעגט הערן קלעזמער שפילן... דאַרף מען פאר זיי האָבן נדן, פון וואנען-זשע זאָל נעמען בערל נדן, אז ס'איז א קריזיס, וואָס הייסט א קריזיס, דער אייבערשטער זאָל שומר ומציל זיין...

דער לעצטער איז אָנגעקומען הערשל פּראַצענטניק. א קליינער און א גראָבער, האָט ער זיך קוים ארויפגעפּעקלט אויף דער קאָזלע און זיך געזעצט לעבן בעל־עגלה. שייקע האָט א קנאַק געטאָן מיט דער בייטש און די צוויי מאָגערע סוסים האָבן א שלעפּ געטאָן דעם פאיעטאָן, וועלכער האָט סקריפּענדיק און קרעכצנדיק זיך א לאָז געטאָן איבער די איינגעדריי־מלטע געסלעך.

— וואָס זוכט הערשל ביים רבין, וואָס פעלט אים? — האָט געפרעגט דער בייגל־בעקער ביים טאַטן — געזונט איז ער, קאָן קינדער האָט ער נישט, געלט — א ירדן, שינדט א הויט, נעמט צוויי מאות פאר יעדן טויזנטער...

— א מענטש האָט גרויסע אויגן, בערל, נאָר דער הימל איז נישט פוסטע, דער רבונו של־עולם צאָלט יעדן נאָך זיינע מעשים, האָט געענפערט דער טאַטע.

ס'איז געווען א שיינער זומערדיקער פרימאָרגן. די לעצטע שטערן האָבן זיך אויסגעלאָשן אויפן הימל. פון די ארומיקע פעלדער האָבן זיך דערטראָגן מחיהדיקע ריחות. א שטיל ווינטל האָט געצערטלט די גאָלדענע זאנגען וועלכע האָבן זיך געסודעט צווישן זיך און די פייגל פון די ביימער האָבן געשפּילט, ווי זיי וואָלטן געווידמעט א סימפאָניע דער דערוואכטער נאטור. ווייט, ווייט פון מזרח זייט, דאָרט וו דער הימל באהעפט זיך מיט דער ערד האָט זיך צעפלאַמט א רויטע אויפגייענדיקע זון. צווישן די ביימער האָט זיך באוויזן דער וואָקזאַל. מיר זענען אריין אין צוג.

אָנגעקומען אין רבים הויף, האָבן מיר געכאַפּט א קדושה־ברכי אין דאָרטיקן בית־מדרש, דערנאָך האָט דער גבאי אויסגעפילט דעם טאַטן דאָס קוויטל מיט די בקשות און מיר זענען אריין צום רבין.

ער איז געזעסן אויף א שטול ביי א גרויסן טיש. דאָס פנים איז ביי אים געווען בלאַס און די באָרד שניי ווייס. ער האָט געהאַלטן צוגעמאכט די אויגן, און ווען ער האָט זיי געעפנט, האָב איך באמערקט אז זיי זענען בלויע און מילדע. ער האָט לאנגזאַם אָנגעטאָן די ברילן, איבערגעלייענט דאָס קוויטל מיט די בקשות און אָנגעווינטשן. דערנאָך האָט ער זיך געווענדעט צו מיר: „און דיך, מיין זון, בענטש איך מיט דער ברכה: זאָלסט נושא־חן זיין". איך האָב באמערקט אז דער טאַטע האָט נאָך עפּעס גע־

וואָלט זאָגן, נאָר דער רבי האָט אים אויסגעשטרעקט זיין ווייסע האנט און זיך געזעגנט. מיר האָבן מיט שטילע טריט פאַרלאָזט דאָס צימער.

אהיימצוועגס האָט דער טאטע ווייניק גערעדט, עפּעס נישט צופרידן געווען. די סיבה האָב איך נישט געוווסט ביז מיר זענען נישט אהיימגע־קומען. נישט רעכט אריבערגעטרעטן די שוועל, האָט די מאמע אָנגע־הויבן אויספרעגן: „וואָס און ווי אזוי, מיט וואָס האָט דער צדיק געבענ־טשט דאָס קינד". דער טאטע האָט זיך אביסל געקווענקלט און דער־נאָך געזאָגט מיט א הייזעריקלעך קול: „ער האָט אים געבענטשט ער זאָל נושא־חן זיין"... די מאמע איז ארויס פון די כלים, זיך אויפגערעגט: „נושא־חן, וואָס פאַר א נושא־חן, ווער מיר נושא־חן? נו, און אריכת־ימים, און הצלחה, און עושר? און... נישט געקאָנט אויסבעטן ביים באַיאַנער א בעסערע ברכה פאַרן קינד"...

דער טאטע האָט אראָפּגעלאָזט דעם קאָפּ און געשטאמלט:
„מסתם ווייסט דאָך דער צדיק בעסער פון אונדז..."

ס'זענען אוועק יאָרן, א סך יאָרן, מער ווי א האלב יאָרהונדערט די געשיכטע איז שוין לאַנג פאַרגעסן געוואָרן. נאָר אַנומעלט בין איך אהיים געקומען פון דער ארבעט און מיין פרוי, וועלכע האָט נאָר וואָס געלייענט מיין ערשטע סקיצע, וואָס איז נישט לאַנג דערשינען, האָט מיר שמייכלדיק א זאָג געטאָן:

— זעסט, ביסט נושא־חן געווען...

נושא־חן געווען... איך האָב אויף א רגע געזען דעם באַיאַנער רבי — כאָטש איך בין קיינמאָל קיין חסיד ניט געווען און איצט אוודאי ניט — זיין בלייך פּנים, זיין שניי־ווייסע באָרד, זיינע בלויע מילדע אויגן און געהערט זיין קול, וואָס איז מיר פאַרבליבן פאַרקריצט אין זכרון: „און דיך מיין זון, בענטש איך מיט דער ברכה: זאָלסט נושא־חן זיין"...

* * *

ביינאכט האָט געשנייעט און אויפן צווייטן טאָג איז דער שניי זיך צעגאַנגען. א שעמעוודיקע, בלייכע און אויסגעמאטערטע פונעם לאַנגן ווינטער־גלות, האָט זיך די זון געראַנגלט מיט די וואָלקנס און

געפּרווט וואַרעמען מיט אירע שטראַלן די מאַמע-ערד. די ביימער מיט זייערע אויסגעדאַרטע צווייגן האָבן ווי אויסגעשטרעקטע הענט צום הימל געבעטן דער פרילינג זאָל שוין קומען און אָנטון זייער נאַקעטקייט מיט די גרינע שמעקנדיקע מלבושים. לעבן יונהס קרעטשמע איז געשטאַנען שייקעס אַלטע עגלה און די צוויי איינגעשפּאַנטע מאָגערע סוסימלעך האָבן געוואַרט מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ. זיי האָבן געוואַרט זייער בעל-הבית זאָל זיך אויף זיי מרחם זיין און זיי געבן אַביסל גערשטן — ווען מען טעם זיי האָבן שוין באַלד פאַרגעסן. זיי האָבן אויך שוין באַלד פאַרגעסן דעם וועג צו דער באַן. אַ שווערער ווינטער געווען, אַ ביטערער. אין קרעטשמע איז שייקע בעל-עגלה געזעסן ביי זיין טישל און געדוכנט איבער אַ פּערטעלע בראָנפן.

עס, האָט געטראַכט שייקע, די מענטשן זענען שלעכט און זינדיק, למשל הערשל פּראָצענטניק, זאָל זיי דער רבונו של-עולם שטראָפן, אָבער וואָס זענען שולדיק נעבעך זיינע פערדלעך, פאַרוואָס דאַרפן זיי אָפּקומען? שייקע האָט צו זיינע פערדלעך דאָס זעלבע געפיל ווי צו זיינע קינדער, און קינדער האָט ער שייקע! קיין עין-הרע, דריי בחורים און אַ טאָכטער. דער מיזיניק איז צוועלף יאָר אַלט, און די טאָכטער באַלד אַכצן. אַ טעכטערל פאַרמאָגט ער שייקע, קען מען אין איר צורה אַריין נישט קוקן, אַ פּרינצעסין ... אַ פּרינצעסין. און אַ „גוטן קאָפּ" צום לערנען, האָט ליב אַ סך צו לייענען. שייקע דערמאָנט זיך אַז ווען זיין רחלע האָט געענדיקט די פיר קלאַס פאָלקס-שולע מיט אַ פּרעמיע, האָט אים די לערערין געזאָגט: „שייקע, פאַרשרייב דיין טעכטערל אין גימנאַזיע — זי וועט עפּעס דערגרייכן". יאָ, זי וועט דערגרייכן, זיפצט שייקע אָפּ, זי וועט געוויס דערגרייכן אין די הענט פון אַ בעל-עגלה יונג, עפּעס אַנדערש וואָס?

— יונה, דערלאַנג מיר נאָך אַ פּערטעלע — און פאַרצייכן אין דיין פּנקס — כ'וועל דיר חלילה גאָרנישט שולדיק בלייבן, בנאמנות, לאָמיך נאָר אָנהייבן פאָרן צו דער באַן.

יונה גיסט אָן דעם געלבלעכן בראָנפן אין א קליין בייכיק פלעשעלע און שטעלט עס אוועק אויף שייקעס טישל. אויף שייקעס פנים צעשיינט זיך א שמייכל.

— וואָס איז, שייקע — פרעגט יונה — פרייסט זיך וואָס די זון האָט אָנגעהויבן שיינען?

— ניין, יונה, ס׳קומט מיר אוים צו לאכן ווען איך דערמאָן זיך אין דער געשיכטע מיט שלמהלען, זלמן דעם שדכנס סטודענט און זיין חבר. זאָג מיר, יונה, דו קענסט גלויבן אז א מענטש קומט ארוים פון א מאלפע?

יונה איז א רגע שטיין געבליבן און אריינגעקוקט שייקען אין די אויגן אריין: „ווייסט וואָס גוטער ברודער, אויב דו ביסט שיכור, איז גיי לייג זיך שלאָפן".

שייקע האָט זיך צעלאכט, א וויש געטון מיט דער דלאָניע די וואָנצעס און געענפערט: „ניין, יונה, איך בין נישט שיכור, און כ׳וועל זיך נישט גיין לייגן שלאָפן, נאָר הער אוים די מעשה:

ווי איך האָב דיר געזאָגט, האָט איך פאָריקן אָסיען געפירט צו דער באן שלמהלע זלמנס מיט זיינעם א חבר. דער וועג איז לאנג, נו, איז ווי געשיקט זיך כאפט מען א שמועס מיט די קונים, מ׳קען דען זיצן א שטומער אויף דער קאָזלע. איז וואָסזשע מיינסטו, יונה, טוען די צוויי חברה א זאָג, נישט מער און נישט ווייניקער, אז די מענטשן קומען ארוים פון מאלפעס.

פון מאלפעס, בין איך אין כעס געוואָרן, וואָס הייסט פון מאלפעס? נו, גוט האָב איך געזאָגט: הייסט עס דו שלמה בן זלמן קומסט ארוים פון א מאלפע, איך שייקע, אויך, אָבער דער רב, דער רב אויך ?...

איך האָב געמיינט אז זיי וועלן זאָגן אז דער רב חלילה קומט אויך ארוים פון א מאלפע, וואָלט איך זיי מכבד געווען מיט א פאָר בייטשן, אז זיי וואָלטן מיך געהאט צו געדענקען... נאָר די צוויי שלעק האָבן געשוויגן און געלאכט. דערנאָך האָבן מיינע סטודענטן גערעדט וועגן דער וועלט און וועגן וועלט זאכן.

הערסט, יונה, וואָס זיי האָבן געזאָגט, זיי האָבן געזאָגט אז די ערד דרייט זיך. נו, וואָס זאָגסטו דערצו, יונה? די ערד דרייט זיך... פרעג איך א שאלה, ווען זי דרייט זיך וואָלט זיך דאָך דיין קרעטשמע אויך געדרייט, דאָס טישל, הא? אמת, ס׳פאסירט מיר אמאָל אויך אז ס׳דרייט זיך. ווייסט,

פורים, אָדער שמחת-תורה צי אויף א שמחה, אז איך נעם אָן איבעריק גלעזל, דאכט זיך מיר אז ס'דרייט זיך, נו, דרייט זיך דער קאָפּ, אָבער נישט די וועלט. הכלל לאָמיך נישט מאריך זיין, האָבן דערנאָך מיינע סטודענטלעך אָנגעהויבן בארעדן דעם קיסר און די גבירים. הערסט יונה, זיי האָבן בארעדט דעם קיסר וועמען פרויקע חזן בענטשט יעדן שבת אין בית-מדרש מיט „הנותן תשועה למלכים". וואָס האָבן זיי מיטן קיסר וויים איך ניט. דער קיסר איז דאָך א געזאלבטער פון גאָט, און אויב אזוי איז וויזשע מעג מען? און וואָס האָבן זיי צו די נגידים, יונה? זיי טענהן אז די ברידער שאָר, די בעלי-בתים פון דער מיל לעבן אויפן חשבון פון די ארבעטער, זיי ניצן זיי אוים. האָב איך זיי געזאָגט, אז לויט מיין שכל, איז פארקערט, די ארבעטער פארדינען א שטיקל ברויט ביי די ברידער שאָר. האָבן זיי זיך געקאטשעט פאר געלעכטער די סטודענט-לעך מיינע. זעסט, יונה, דערפאר איז נישט גוט אויף דער וועלט, דערפאר איז געווען א קאלטער זומער און א לאנגער ווינטער. און איצט איז א יקרות, ס'ברענט, מיינע פערדלעך הונגערן און איך לעבן זיי. דעם רבונו של-עולם דארף מען נישט דערצערענען".

שייקע האָט א זופּ געטון פונעם בייכיקן פלעשעלע און זיך ווידער פארטראכט אין זיינע רעיונות. נאָר דאָ האָט זיך די טיר געעפנט און אין קרעטשמע האָט זיך אריינגעשטעלט גדליה בעל-עגלה, מע פלעג אים רופן „גדליה ממזר".

— א גוטן, שייקע, וואָס טוסטו?

שייקע האָט עפּעס א מורמעל געטאָן אין דער באָרד אריין.

— וואָסזשע, ביסט געבליבן אָן לשון, שייקע? האָט זיך גדליה געביי-זערט.

— ווייסט וואָס ממזר, גיי דיר דיין וועגס און לאָז מיך צורו.

— איך וויים אז ביסט גרוים און שטארק, נאָר איך האָב פאר דיר קיין מורא.

— זע ווער ס'רעדט — האָט שייקע געלאכט — דו אויסגעווייקטער הע-רינג, דו! ביזט דאָך אפילו קיין לייטישער בעל-עגלה.

— וואָס הייסט איך בין נישט קיין לייטישער בעל-עגלה, האָט זיך געקאָכט גדליה, איך האָב מיין פאטאָן, מיינע פערד און מיינע קונים.

שייקע האָט פאַרזשמורעט די אויגן, זיך געגלעט די רויטע באָרד און געענפערט:

— איך בין אַ בעל-עגלה בן בעל-עגלה, אָבער דו וואָס?

גדליה האָט זיך אויף אַ רגע פאַרלוירן, דערנאָך האָט ער געשטאַמלט:

— יאָ, נו, איז וואָס, מיין טאַטע איז געווען אַ וואַסער פירער, אָבער איך דאַנקען גאָט ...

שייקע האָט זיך אים נאָכגעקרומט: „דאַנקען גאָט אהער, דאַנקען גאָט אהין, ביי מיר ביזטו נישט קיין בעל-עגלה און פאַרטיק געוואָרן. אפילו די קונים קלאָגן זיך אויף דיר. למשל בערל דער בייגל-בעקער, האָסט אים געפירט צו דער באַן און שיעור די קישקעס פון בויך אים אַרויסגעטרעסעט”.

גדליה האָט אויפגעהויבן די הענט גלייך ער וואָלט זיך באַדאַרפט פאַרטיידיקן: „וואָזשע, פון וואַנען זאָל איך וויסן אַז בערל איז געברעכט? ... דערנאָך האָט ער פאַרדרייט אַ ציגאַר, אים אָנגעצונדן און פאַרגעזעצט עטוואָס שטילער:

— גוט, שייקע, שטענדיק האָסטו מיך ליב מבייש צו זיין, נאָר איך בין דיר נישט קיין שונא, ווי איך בין אַ ייד אַז כ'בין דיר נישט קיין שונא, איך האָב פשוט געמיינט צוויי יידן בעלי-עגלות אין שטעטל, איז אפשר וועלן מיר זיך איינפאַרשטיין מאַכן אַ שטיקל שותפות ...

— שותפות מיט דיר? איז רויט געוואָרן שייקע, קיינמאָל אין לעבן. כ'האָב דיר שוין געזאָגט גדליה, ביי מיר ביסטו נישט קיין בעל-עגלה און אַ סוף.

אַ פּאָר מינוט איז שטיל געוואָרן און גדליה האָט געוואַרט ס'זאָל פאַרבייגיין דער שטורעם, און דערנאָך אָנגעהויבן מיט אַ הייזעריק קול:

— גוט, שייקע, קיין שותפים וועלן מיר נישט זיין, אָבער אפשר וועלן מיר זיין ... ווייסט וואָס, כ'מיין, כ'מיין, האָט גדליה זיך פאַרהיקעט ... ווייסט אונזערע קינדער, מיין בערטשיק, דיין רחלע ...

שייקע האָט זיך אויפגעהויבן, צוגעגאַנגען נאָענט צו גדליהן און אים אָנגעכאַפּט ביים לאַץ פונעם ראָק:

— אהא, ממזר! אָט דאָס איז די מעשה, און איך שייקע אָן אַלט פערד זע נישט ווי די פארקערעוועטסט גאָר. ניין, גדליה, איך וועל זיך מיט דיר נישט משדך זיין און שלאָג עס דיר ארויס פונעם קאָפּ.

— די קינדער האָבן זיך ליב, האָט געשטאמלט גדליה.

— ליב, שמיב, פוסטע מעשיות — האָט זיך שייקע געקאָכט, מיין רחלע איז קוים אכצן יאָר אלט, דיין תכשיט האָט נאָך נישט קיין סמני נערות, נישט אָפּגעדינט אין מיליטער אפילו, און חוץ דעם וואָס טויג מיר אַן איידעם וואָס רעדט אנטקעגן דעם קיסר, ווי מאָרגן גייט ער זיצן אין די הויכע פענצטער ...

גדליה האָט זיך געריבן די הענט און זיך נישט געלאָזט:

— מיין בערטשיק איז א געלערנטער בחור, ער האָט געלערנט אין גימנאזיע.

— אין גימנאזיע האָט זיך נאָכגעקרומט שייקע, האָט מען אים דאָך געגעבן דעם וועג, ווייל ער האָט „אידעיעס". הער אויס א געשיכטע ווער ס'האָט „אידייעס". א פוסטעפּאסניק, א זינדל פון א בעל-עגלה, וואָס איז אפילו קיין לייטישער בעל—עגלה נישט. און וואָס האָט ער מיט די גבירים, דיין בן-יחיד, הא? וואָס האָט ער מיט די גבירים? וואָס קאָן איך האָבן, למשל, מיט די ברידער שאָר? זיי מיט זייער מיל, איך מיט מיינע סוסים. זיי האָבן זייערע דאגות, און איך — מיינע. יעדער מיט זיין מזל, איעדן ווי ס'איז אים באשערט. ניין? זאָג מיר נאָר, דיין בערטשיק—שמערטשיק האָט נישט געלערנט אין זיינע ספרים אז די מענטשן קומען ארויס פון מאלפּעס? אוודאי מיינט ער אזוי. זיי אָבער ווייסן אז נישט אלע מענטשן קומען ארויס פון מאלפּעס. דו, אפשר יאָ, אויף דיר זעט מען טאקע ... מאיר-וואָלף טרעגער אויך, איך אָבער ברידער לעבן, ניין! אזוי ארום אז ...

שייקע האָט נישט פארענדיקט דאָס וואָרט, די טיר האָט זיך געעפנט און בתיה איז אריין אין שענק. שייקען איז פינצטער געוואָרן אין די אויגן. ער האָט זיך אָבער אומזיסט דערשראָקן פאר זיין ווייב. בתיה האָט אָפּגעמאָסטן מיטן בליק איר מאן, דערנאָך גדליהן און מיט אַן אומדערוואַרטעט מילד קול זיך געווענדעט צו ביידע:

— ווידער זיך געקריגט, א בושה און א חרפּה און פונקט ערב-שבת, שבת ראש חודש אדר, הא? מאכט בעסער שלום און גיט אייך אָפּ מזל-טוב.

שייקע האָט זי אָנגעקוקט א צעדולטער: מזל־טוב, וואָס פאַר א מזל־טוב, בתיה?

— מזל־טוב, מזל־טוב, שייקע, דיין פרינצעסין איז אנטלאָפן.

שייקען האָט א זעץ געטון דאָס בלוט אין פנים: — אנטלאָפן? אנטלאָפן רחלע? צו וועמען?

— צו וועמען? נישט שווער צו טרעפן, שייקע, צו איר פרינץ צו בערטשיקן, צו גדליהס בן־יחיד. וואָסי ס׳שטייט דיר נישט אָן? ..

שייקע האָט זיך אויפגעהויבן און צוזאמענגעדריקט זיינע פויסטן ווי צוויי שטיינער, נאָר בתיה האָט אים בארויקט מיט עטלעכע ווערטער:

— אָן רציחה, שייקע, בלאָז זיך מיר נישט ווי א הינדיק. זעץ זיך אוועק און מזל־טוב — מיט מזל זאָלסטו מיר לעבן.

— מזל־טוב, האָט שייקע געשטאמלט.

— מזל־טוב האָט ווי א ווידערקול געענפערט גדליה.

— מזל־טוב און תענוג און נחת פון די קינדער — איז יונה דער שענקער ארוים מיט א פלאַש משקה: — ווי זאָגט מען „משנכנס אדר מרבין בשמחה", און אזוי איז עס טאקע. לחיים...

שייקע האָט זיך געביסן די באָרד און געטראַכט:

„שולדיק דערינען זענען נאָר די ביכער, נאָר די ביכער. צופיל האָט זי געלייענט רחלע, נאָר די ביכער זענען שולדיק — ברענען זאָל זיי א פייער..."

* * *

ווען זלמן שרכן איז אריינגעקומען צו אונדז, האָב איך געהאט א שווער פאַרגעפיל. אָט דאָס געפּאקטע יידל מיט זיין קיילעכדיק פנים, מיט זיין קורץ געשוירן שוואַרץ, אביסל באַזילבערט בערדל, מיט זיינע גרויסע קאַרע אויגן, וואָס האָבן ארויסגעקוקט פון די געדיכטע ברעמען, פלעג שאַפן א געפיל פון צוטרוי. חוץ דעם, האָב איך אויך אים געהאט מיטלייד, זינט די צרה מיט זיין זון. דאָס מאָל אָבער, איז מיר זלמן פאַרגעקומען עפּעס פרעמד, און זיינע גרויסע קאַרע אויגן — האָט זיך מיר אויסגעדאַכט—קוקן מיט חשד. מיין קינדערישער אינסטינקט, האָט מיר

אונטערגעזאָגט, אז זלמן שדכן איז געקומען וועגן פּערעלען, מיין שיינע מומע פּערעלע, דער מאַמעס יונגסטע שוועסטער.

ס'איז געווען אין א שבת אויפדערנאַכט, נאָך ימים נוראים. זלמן שדכן איז אריינגעקומען, געווינטשן א גוטע וואָך, א געזונטע וואָך, מיט הצלחה, זיך אוועקגעזעצט, פאַרדרייט א גראָבן ציגאַר, אים אָנגעצונדן ביים גלעזל פונעם לאָמפּ, און א פרעג געטון: „ווו איז ערגעץ אייער פּערעלע?" — „ארויסגעגאַנגען אביסל שפּאַצירן מיט די חברטעס — האָט געענפערט מיין מאַמע. טרינקט ביי אונז א גלעזל טיי, ר' זלמן".

ס'האָט מיר א זעץ געטון אין הארצן — אָט אזוי — מיין אינסטינקט האָט מיך נישט אָפּגענאַרט — ער איז געקומען פאַרשלייערן מיין פּערעלע, זי צונעמען ביי מיר. און אז זלמן שדכן האָט זיך אויף עפּעס פאַרלייגט, האָט יעדער געוווסט אז ער וועט זיינס אויספירן. זלמן איז נישט דאָס גאַנצע לעבן זיינס געווען א שדכן, נאָר זיין גאַנץ לעבן האָט ער געלעבט שווער. זיין פאָטער איז געווען א קירזשנער, כ'מיין א לאָטייניק. א גאַנצע וואָך פלעג ער ארומגיין איבער די דערפער, לאַטען פּויערישע פּעלצן, און אהיימקומען אויף שבת מיט א זעקל שפּייז אויף די פּלייצעס. אז זלמן האָט זיך אביסל אונטערגעכאַפּט פלעג ער באַגלייטן זיין פאָטער, צוהעלפן צו דער פּרנסה. שפּעטער איז ער אויסגעוואַקסן א געזונטער שיינער בחור, און די מיידלעך פלעגן זיך ארום אים דרייען, ווי זומער-פייגאַלעך ארום א ליכט..

„ויהי היום", פאַרלויפט זיך א געשיכטע, אז מלכהלע, שלמה-ליפּעס בת יחידה, פאַרליבט זיך אין זלמנען. שלמה ליפּעס איז געווען א ייד א גביר, געהאַט א גרויסע שניט קראָם, אן אָנגעזעענער בעל-בית, א בעל-יחסן, א רבס אן אייניקל. דאָס שטעטל האָט זיך ממש געוויגט: ס'טייטש מלכהלע שלמה ליפּעס זאָל נעמען פראָים קירזשנערס זון ... ס'האָט אָבער גאָרנישט געהאָלפן. האָט מען געשטעלט א חופּה, און זלמן מיט מלכהלען זענען געוואָרן מאַן און ווייב. וויפל דער אַלטער שלמה האָט געלעבט, האָט זיך געדרייט דאָס רעדל, זלמן פלעג אים אונטערהעלפן אין קראָם, ווי זאָגט מען: „לעבן א שווערן וואָגן איז גרינגער צופוס צו גיין". אָבער נאָך דעם ווי שלמה ליפּעס האָט צוגעמאַכט די אויגן, האָט אלעס אָנגעהויבן

גיין מיט דער „פוטער אראפּ". זלמן האָט זיך גענומען צו א סך מלאכות, אָבער מיט ווייניק ברכות. אין שטוב האָבן זיך אָנגעהויבן מחלוקתן, און דאָרט ווי ס'איז נישטאָ קיין שלום בית, ווייסט מען דאָך, אז קיין גוטס קומט נישט ארויס. „אויף וואָס מלכהלע שלמה ליפּעס איז איבערגעקומען" — האָבן זיך געשושקעט די ווייבער אויפן מארק — „גענומען אויף באָרג ביי חנה בן-ציונס-צוויי הערינגעס אויף שבת". דאָס אלעס האָט מיר דער-ציילט די מאמע און מיין באָבע. סוף כל סוף איז זלמן געוואָרן א שדכן. „אוי, די יידישע פּרנסות, מישטיינסגעזאָגט" פלעג אָפּקרעכצן, שאָקלענ-דיק מיטן קאָפּ די באָבע מאלי-רחל.

מלכהלע האָט געבוירן דריי קינדער: צוויי מיידלעך, און א ייִנגעלע — שלמהלע— נאָכן זיידע שלמה. שלמהלע איז געווען ענלעך צו זיין פאָטער ווי צוויי טראָפּנס וואסער. עלטערע מענטשן פלעגן זאָגן אז ער איז אויך ענלעך צו זיין זיידן. שלמהלע איז געווען א בחור, א ליכט, הויך און ברייט — פלייצעדיק, מיט א פּאָר גרויסע קארע פינקעלדיקע אויגן, און מיט א קאָדלע געלאָקטע האָר אויפן קאָפּ. ער האָט געלערנט אין גימנאזיע, געווען פון די בעסטע שילער. ער איז אויך אמאָל געגאנגען אין חדר, און מנשה מלמד פלעג זיך שניידן די פינגער נאָך אים. „ער האָט זיין זיידע שלמהס קאָפּ" פלעג ער זאָגן. שלמהלע פלעג האָפּט אריינקומען צו אונדז, אייגענטלעך פלעג ער קומען צו פּערעלען... איך בין געווען נאָך א קינד, פלעג איך זיך באהאלטן אין א ווינקל, און אויף זיי קוקן. איך בין געווען אביסעלע אייפערזיכטיק ... אָבער ס'ארא שיין פּאָרל דאָס איז געווען. פּערעלע איז געווען צארט און שלאנק. אירע טונקעלע האָר נעפלאָכטענע אין צוויי שווערע צעפּ, פלעגן פאלן איבער אירע אקסלען. זי האָט געהאט א ווייס פּנים, רויטע פולבלעכע ליפּן, און צוויי אויגן ווי צוויי לייכטנדע שטערן. באצויבערט פון אָט דעם פּאָרל, פלעג איך זיי נאָכגייען, נאָכשפּירן... אין די זייטיקע אלעען פונעם פּארק, אָדער ביים טייך, נעבן די ווינט-מילן. זיי פלעגן שפּאצירן האלטנדיק זיך ביי די הענט.

מיין מומע פּערעלע איז געווען א יתומה. די באָבע רייזל מיין מאמעס מאמע איז געשטאָרבן אין יאָר פון מיין געבוירן. אין עטלעכע יאָר ארום, איז אוועק אויפן עולם-האמת אויך דער זיידע יחיאל. מיין זיידע יחיאל

אין געווען א ייד א גבר. איך פלעג אים פארגלייכן מיט שמשון הגיבור. איך געדענק ווי ער פלעג מיך מיט איין האנט אויפהייבן אין דער לופטן און איך פלעג זיך שפילן מיט זיין צעשויבערטער באָרד. ער איז אויף אמאָל קראַנק געוואָרן. פראָים פעלדשער האָט אים געשטעלט באַנקעס, געשטעלט פּיאַווקעס, מ'האָט אים עטלעכע מאָל געמאַכט א מי שברך אין דער „בלעכערישער" שיל, ס'האָט אָבער גאָרנישט געהאָלפן. דער זיידע יחיאל האָט געהאַט א גרויסע לוויה. דאָס גאַנצע שטעטל איז געגאַנגען אים באַגלייטן אויף זיין לעצטן וועג. אפילו די אַלטע איטע, האָט זיך נאָכגעשלעפּט אָנגעשפּאַרט אין א שטעקן, און געמורמעלט: „אַזאַ זכות געהאַט דער יחיאל, צו שטאַרבן חודש ניסן, איך האָב אַזאַ זכות נישט געקענט האָבן"... איז געבליבן די מיזינקע פערעלע א קיילעכיקע יתומה. אויסגעוואַקסן איז זי ביי אונדז. מיין מאַמע איז פאַר איר געווען סיי א שוועסטער, סיי א מאַמע, און איך ווי אירס א קליין ברידערל.

... פאַרלויפן זיך א געשיכטע, וואָס האָט אויפגערודערט דאָס שטעטל. אין א נאַכט האָט מען אַרעסטירט שלמהלען מיט נאָך עטלעכע יונגע־לעכע. „זיי האָבן זיך עס כשר פאַרדינט" האָבן אייניקע געטענהט, א ייד דאַרף זיך נישט מישן, פּאָליטיקע האָבן זיי געדאַרפט?" — „זיי זענען געווען מיטן פאָלק, געוואָלט נעמען בא די גבירים און געבן די אָרימע לייט" — האָבן געטענהט די חברה־לייט פון דער" הינטערשטער גאַס". איך האָב אויך געליטן פאַר שלמהלען, און ס'האָט מיך ווייט געטון דאָס האַרץ פאַר פערעלעס ליידן. נאָך דער געשיכטע, אין א שבת אויפדערנאַכט, איז זיך ביי אונדז צונויפגעקומען די משפחה. האָט מען באַשמועסט דאָס פּראָבלעם אויפן סדר־היום:

— נו, וואָס זאָגט איר צו דער געשיכטע? האָט געפרעגט דער פעטער מרדכי.

— נייע צייטן — נייע לייטן, האָט געענטפערט דער פעטער טעוול.

— איין שוועלבעלע וועט דעם פרילינג נישט ברענגען, האָט געזאָגט מיין טאַטע.

— דער פרילינג וועט סייווי קומען! האָט אויסגעשריגן פערעלע און אירע אויגן האָבן זיך אָנגעפילט מיט טרערן. די צייט איז געגאַנ־גען, און פערעלע האָט געוואַרט אויף שלמהלען. געוואַרט — און זיך

נישט דערוואַרט. אין שטעטל האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען אַז אים איז געלונגען אַנטלויפן און שמוגלען די גרענעץ.

... זלמן שדכן האָט אויסגעטרונקען דאָס צווייטע גלאָז טיי, פאַרדרייט נאָך אַ ציגאַר, זיך געגלעט דאָס בערדל, און פאַרגעזעצט: „הערטס אוים וואָס איך זאָג אייך, איר ווייסט איך בין אייך דאָך, חלילה, נישט קיין שונא. ראשית, איז יואל משה — אברהמס, אַ פאַרמעגלעכער מענטש, אַ גביר אדיר. והשנית, דער יחוס, עפּעס אַ קלייניקייט, משה-אברהם איז אַ ייד אַ למדן, אין דער גרעסטער נגיד פון אַלע ארומיקע דערפער. און היינט — ער נעמט זי דאָך ווי זי שטייט און נייט, אָן נדן.. ווייל לאָמיר רעדן צוריקצווועגס, פערעלע איז אַ יתומה, און איר האָט איר נישט וואָס צו געבן, און אַז אַזאַ מיידל קומט צום אַלעם גרייטן — דאַרפט איר זיך אָנכאַפּן מיט הענט און מיט פיס. אין וואָזשעט איז אַז יואל איז אביסל עלטער פון איר, ער וועט נישט איינזידן אין באָרשט? ... און פאַרגעסט נישט, אַז די צייט שטייט ניט, און איר ווייסט דאָך ווי ס'איז מיט די מיידלעך: „עובר הזמן איז בטול קרבנות" ... און נאָך עפּעס וויל איך אייך זאָגן: מיר יידן גלויבן אין אַ זיווג, און אויב ס'אַ זיווג מן השמים, וועט זיך עס צופירן".

זלמן איז געקומען עטלעכע מאָל צו אונדז. דערנאָך האָט ער געבראַכט יואלן —, אַ הויכער, אַ דאַרער, מיט אַ רויט פּנים, מיט אַ פּאָר גרויסע הענט מיט גראָבע פּויערישע פינגער. ער איז געווען „אביסל עלטער" פון פערעלען — מסתם מיט אַ יאָר צוואַנציק. אין אַ שיינעם טאָג האָט מען ביי אונדז געשריבן תנאים, געבראָכן טעלער, געטרונקען לחיים, און אָפּגעשטעלט זמן חתונה אויף שבת-חנוכה ...

אונטער דער חופּה איז פערעלע געשטאַנען אַ בלאַסע מיט צונויפגע-קלעמטע ציין. סע איז געווען אַ גרויסע חתונה, און יאָסעלע פידלער מיט זיי-נע קלעזמער, האָבן געשפּילט ווי קיינמאָל. זיי האָבן עס געטון צוליב פערע-לען, אַלע האָבן זי ליב געהאַט. ביינאַכט איז אויסגעפאַלן אַ שניי. ער האָט איינגעהילט דאָס שטעטל אין אַ ווייסן, ווייכן פּוכיקן מאַנטל. אויפן דריטן טאָג נאָך דער חתונה, זענען צו אונדזער שטיבל פאַרפאָרן צוויי שליטנס. אויף איינעם האָט מען אויפגעלעגט פערעלעס מלבושים, דאָס בעטגעוואַנט, און אויפן צווייטן האָט זיך אויפגעזעצט דאָס פאָרפאָלק. דאָס גאַנצע

געסל איז געקומען זיך געזעגענען מיטן פֿאָרפֿאָלק און זיי אָנווינטשן. נאָר איך בין נישט ארויסגעגאנגען.. איך האָב צוגעדריקט מיין הייסן שטערן צו דער פֿארפֿרוירענער שויב. און ווען די שליטנס האָבן סקריפּענדיק א ריר געטאָן פֿון אָרט, האָב איך געפֿילט א נאָגעניש ביים הארץ, און טרערן האָבן מיר געשטיקט אין האלדז.

מיט דער צייט, איז פּערעלע געווינט געוואָרן, זי האָט אויסגעזען אפֿילו צו זיין צופֿרידן. דער פֿעטער יואל איז נישט געווען קיין שלעכטער מענטש, אָבער גליקלעך — דאָס וויים איך גענוי — איז זי קיינמאָל נישט געווען. אין א יאָר ארום האָט זי געבוירן א מיידעלע, רייזעלע האָט מען איר א נאָמען געגעבן, נאָך דער באָבע רייזל.

... איבערן געטאָ האָט זיך אראָפּגעלאָזט די נאכט. ס'איז געווען פּוסט און שטיל, א שווער בית-הקברות שטילקייט. דער שניי האָט זיך געהאט צעגאנגען, און איבער די געסלעך האָבן געדונען שטינקענדיקע ריטשקעס. איבער די לאַגערן און געטאָס האָט מען א סך געשריבן און דערציילט. דער אמת איז אָבער, אז נישט אלץ קאָן באשריבן און דערציילט ווערן. צוריק מיט עטלעכע וואָכן איז מיין פֿאָטער געשטאָרבן פֿון טיפֿוס. די מאמע איז געלעגן אין אויסגעמאטערטע פֿון קראנקהייט און הונגער. א פֿארשמאכטער איז געלעגן אויף זיין פּריטש אויך דער פֿעטער יואל. די קליינע רייזעלע איז געווען אין רשות פֿון א שכנה, ווייל פּערעלע האָט געברענט פֿון פֿיבער און געקרעכצט. זי איז געלעגן מיט צוגעשלאָסענע אויגן, דאָס פּנים בלאס, די ליפּן פֿארקוילטע. כ'האָב איר באנעצט די ליפּן און געגלעט אירע האָר, וואָס זענען איצט געווען גרוי און שיטער. פּערעלע האָט אויפֿגעעפֿנט די אויגן, נאָר זי האָט מיך נישט דערקענט. זי האָט אָנגעשטעלט איר פֿארנעפּלטן בליק ערגעץ וויים, ווייט, און אירע פֿארשמאכטע ליפּן האָבן געשעפּטשעט: שלמהלע.. שלמהלע...

„... טויטע פֿארבלייבן יונג''. גלייך ווי איך זע פֿאר די אויגן זיין הויכע, שלאנקע פֿיגור, זיין שמייכלדיק פּנים, זיינע גרויסע קארע ליכטיקע אויגן. פֿאר דער מלחמה זענען געקומען ידיעות אין שטעטל אז ער

האָט געקעמפּט אין שפּאַניע קעגן די פראַנקיסטן, דערנאָך אין פראַנקרייך קעגן די נאַצישע אָקופּאַנטן, און העלדיש געפאַלן פאַר פרייהייט און גערעכטיקייט.

... ס'האָט אָנגעהויבן טאָגן. א ווייסער נעפּל האָט זיך געצויגן איבערן טייך. ס'איז געבוירן געוואָרן נאָך א טאָג פון ליידן, הונגער און טראָר. א טאָג אין געטאָ... דער פרילינג האָט אָבער געשמעקט אין דער לופט.

יאָ, ער איז נאָענט, ער וועט קומען...

* * *

ער איז געווען הויך און דאַר, מיט א הויקערל אויף דער פּלייצע, מחמת די שווערע משאות וואָס ער האָט געטראָגן א גאַנץ לעבן. און געהאַט האָט ער א פּאָר קאָסע אויגן, וואָס איינס האָט געקוקט קיין הודו, און דאָס צווייטע קיין כוש. פלעגן אים די חברה פון דער „אונטערשטער גאַס" רופן: מאיר-וואָלף דער בלינדער.

„איך ווייס" — פלעג ער זאָגן — „אַז מען רופט מיך דער בלינדער, נאָר איך זע בעסער און קלאָרער ווי אַנדערע. איך בין געווען אויפן פראָנט, זיך געשלאָגן מיטן קייזער ביזן 18טן יאָר" — און פלעג בשעת-מעשה אויסשטרעקן די רעכטע האַנט ביי וועלכער ס'האָבן געפעלט צוויי פינגער. „איך בין געווען אויף דער מלחמה און געקעמפט קעגן קייזער. און נישט נאָר דאָס. אליין האָב איך זיך אויסגעלערנט לייענען און שרייבן, אליין זיך אויסגעלערנט דאַווענען, קיינער האָט מיך נישט געקענט אין זינען האָבן. מיין מאַמע ע'ה, געדענק איך נישט, מיין פאָטער איז געבליבן אן אלמן מיט זעקס פּיצלעך קינדער"...

א פּאָר יאָר נאָך דער ערשטער וועלט-מלחמה, האָט מאיר-וואָלף גענומען פאַר א ווייב חייקע די רויטע, גרשון דעם שענקערס אלמנה, מיט צוויי קליינע קינדער. און די חברה פון דער „ניינטער גובערניע" פלעגן טרייבן ליצנות אויף זיין חשבון. שייקע בעל-עגלה פלעג לאַכן: „וואָס האָט ער געמיינט דער טרעגער? ס'האָט זיך אים געחלומט א קרעטשמאַלע, א שמאַלץ-גרוב, נאָר דאָס שמאַלץ איז אויסגערונען, און מאיר-וואָלף איז געבליבן מיטן גרוב.. ווייל ווער ווייסט ניט וואָס פאַר אן אנטיקל

ס'איז חייקעלע די רויטע, הכלל, גאָט זיצט אויבן און פאָרט אונטן"...

שייקע און מאיר-וואָלף זענען געווען אויף מעסער שטעך. אנומעלט, פלעג דערציילן שייקע „בין איך געזעסן ביי יונהן אין שענק, געטרונקען א פערטעלע בראָנפן. כ'טו א קוק, מאיר-וואָלף שטעלט זיך אריין און קוקט זיך אוים מיט זיינע קרומע אויגן. זעץ זיך צו, מאיר-וואָלף, זאָג איך, לאָמיר טרינקען לחיים. איך טרינק נישט, ענפערט ער, און גייט זיך אוועק, נו. טראכט איך מיר, איז ניט געטאנצט מיטן בער, אז ער וויל נישט דארף מען נישט. א צווייט מאָל, ס'איז געווען חנוכה, באגעגן איך אים: „מאיר-וואָלף, קום אריין צו מיר, מירן נעמען אביסל משקה, און מיין בתיה האָט געמאכט לאָטקעס מעג מען זיי פארן קיסר שטעלן. דרייט ער מיר אוים זיין פלייצע מיטן הויקער און הולכט זיך אוועק. האָב איך אים געזאָגט: ווייסט וואָס מאיר-וואָלף? קוש מיך דאָרט ווו די יידן האָבן געגרוט. שוין יענער תכשיט דער מאיר וואָלף, מאכט זיך פאר א גרויסן קנאקער, א „טיליגענט", לייענט בלעטער, א גרויסער אויפטוער, נעפּטרט דער שענקערינס ממתקים, און איצט רייסט ער זיך אונטער, ארבעט ביי יענעם, אויפן טאָג"...

מאיר-וואָלפן האָט מען אויך קיין מויל נישט באדארפט לייען:

„איז וואָזשע אז איך בין א טרעגער? ראשית פארדין איך מיר ער־לעך מיין ברויט ווי ס'שטייט געשריבן: „יגיע-כפיך" — וועסט פאר־דינען מיט מי דאָס ברויט — וועסטו נישט וויסן פון קיין נויט. והשנית, בין איך א פרייער מענטש. היינט ארבעט איך אין מיל ביי די ברידער שאָר, מאָרגן ביי יאָסל-בעקער, איבערמאָרגן ערגעץ אנדערש. בע־סער צו טראָגן הונדערט זעק א טאָג, איידער א שווער הארץ. איך בין א פרייער מענטש, איך גלויב אין גאָט און אין גוטע מענטשן, נאָר איך קאָן נישט ליידן די נגידים, איך זאָג עס אָפן און מורא, איך האָב מלחמה געהאלטן מיטן קייזער... און מיט אזעלכע באשעפענישן ווי שייקע בעל-עגלה צי בערל ממזר וויל איך נישט האָבן צו טון. זיי זענען גראָבע לייט, איר מעגט זען אין שיל ווי זיי קוקן אריין אין סידור, ווי א האָן אין בני-אדם, קאָן מען זיך האלטן ביי די זייטן. מיט מיר איז עפּעס אנ־דערש. אָט למשל, דעם שבת האָט מען מיר אין דער בלעבערישער שיל געגעבן שישי, געמאכט א מי שברך, בעבור שיתן, האָב איך מנדר גע־

ווען ווי אלע פיינע בעלי-בתים, און היינט... איך לייען דאָך די צייטונג און כ׳ווייס אלעס וואָס ס׳טוט זיך אויף דער וועלט".

יעדן טאָג פלעג מאיר-וואָלף אריינגיין צו מענדלען אין דעביט. מענדל, א בחור מיט א בלאס קרענקלעך פנים, מיט א פּאָר גרויסע אומרואיקע אויגן, איז געווען א יתום, געזעסן איז ער ביי זיין זיידן וואָס האָט געהאלטן א דעביט. מחמת ער איז א גאנצע טאָג געווען פארטיפט אין די בלעטער און זשורנאלן, האָט מען אים גערופן „מענדל דיפּלאָמאַט". מאיר-וואָלף פלעג זיך קויפן א פּעקל טאבאק פון צווייטן סאָרט, לאנגזאם פארדרייען א גראָבן ציגאר, נעמען א צייטונג און אריינקוקן: „מענדעלע זונעניו, זעסט אז כ׳בין גערעכט? די מחבלים וועלן אונטערצינדן די וועלט, איך קען זיי, איך געדענק זיי גוט, איך געדענק זיי נאָך פון די צייטן פונעם קייזער". מענדל פלעג וועלן עפּעס זאָגן, נאָר מאיר-וואָלף פלעג אים איבערשלאָגן: „מענדעלע ליבינקער, ביסט טאקע א דיפּלאָמאט, אָבער ביסט נאָך א קינד, און איך האָב מיטגעמאכט קאלטס און ווארעמס. די ענגלענדער מאכן נאָך א מתנה היטלערן ימח-שמו, ווי איינער רעדט: נעם נאָך א שטיק, אבי לאָז אונדז צורו, מיט אונזער אימפּעריע. זיי רייצן דעם כלב אויף מזרח.. אָבער איך מאיר-וואָלף דער בלינדער, זע קלאָרער פון אָט די ענגלישע לאָרדן. און אז דער כלב וועט זיך אָפּרייסן פון דער קייט, וועט ער חרוב מאכן די וועלט. איך גלויב נישט אין די גרויסע און אין די רייכע, זיי האנדלען נישט ערלעך, זיי זענען צווייפּנעווודיקע. אָט נעם למשל אונזער שטעטל: הערשל פּראָצענטניק שינדט די הויט ביי מענטשן, דערנאָך פאָרט ער צום באָיאנער רבי נאָך א ברכה, און דערמיט מיינט ער אז ער האָט זיך געלייטערט. אָדער די ברידער שאָר, א גאנץ יאָר עסן זיי טריפות, די מיל מאָלט ביי זיי שבת אויך, סע סטייעט זיי דען? מיט די ארבעטער האנדלען זיי ווי מיט בהימות, נאָר יום-כיפור אין שיל קלאַפּן זיי זיך „על-חטא", און דערמיט מיינען זיי אז זיי זענען אָפּגעקומען די זינד. נאָר דעם רבונו של עולם קען מען נישט אָפּנארן. מיין טאטע ע״ה איז געווען א קירזשנער, ער פלעג גיין איבער די דערפער לאַטען פּעלצן. האָט זיך געמאכט אז ער איז געווען אן אורח אויף שבת ביי א דאָרפס-ייד אן ארענדאר, א בעל-גוף. האָט אים מיין טאטע געזאָגט אין א שפּאס אז מע שמועסט משיח וועט קומען, און וועט

אונדז אלע פירן קיין ארץ-ישראל. „קיין ארץ-ישראל"? איז אויפ-געשפּרונגען דער ארענדאר. „און וואָס וועל איך טון מיט מיינע בהימות?"

„זעסט מענדל, מיט די נגידים קאָן מען גאָרנישט אויפטון: „מיינע בהימות, מיינע פאַבריקן, מיין אימפּעריע... אוי קינדער, שווערע צייטן דערלעבט".

אין א הייסן יולי טאָג פון יאָר 1941, האָבן די פאַשיסטישע חיילות פאַרכאַפּט אונדזער שטעטל. פון ווייטן האָט מען געהערט דאָס דונערן פון די הארמאַטן, אין דער לופט האָבן זיך געטראָגן וואָלקנס רויך פון די שריפות. די איבערגעבליבענע יידן האָט מען אויסגעשטעלט אין א קאָלאָנע לעבן דער גימנאַזיע. א יונגער חוצפּהדיקער „עס-עס" האָט אונדז דורכקאָנטראָלירט און געשטעלט יעדן די זעלבע צוויי פראַגן. זיך אָפּגעשטעלט אנטקעגן מאיר-וואָלפן און אים געפרעגט:

— יודע?

— בערוף?

מאיר-וואָלף האָט אויף אים אויסגעשטעלט זיין שווערן בליק:

— גזלן! שוויין! פאַשיסטישער הונט! און אים באַשפּיגן..

דער „עס-עס" האָט זיך א רגע פאַרלוירן. א יודע, א פאַרשוין פון „א מינדערוועערטיקער ראַסע" זאָל אים אָנטון אזא בושה... ער האָט ארויסגענומען דעם רעוואָלווער, און מאיר-וואָלף איז א פאַרבלוטיקטער געפאַלן צו דער ערד...

ווען די זון האָט מיט אירע לעצטע שטראַלן געצערטלט דאָס פאַרפּייניקטע שטעטל, איז א טייל פון דער קאָלאָנע אָנגעקומען צום „פּוילן" טייך, הינטער די ווינט מילן. א קורצער באַפעל און א פּאָר הונדערט יידן זענען געפאַלן צעשאָסענע דורך די פאַשיסטישע רוצחים.

אויפן צווייטן טאָג האָב איך פאַרצייכנט אין מיין זשורנאַל":

„מירן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די פאַרשניטענע ברידער,\
מירן קיינעם נישט מוחל זיין די מאַסן גריבער.\
דאָס איז א שבועה — פאַר גאָט און פאַר לייט,\
אן אייביקע שבועה — ווי ס'איז אייביק די צייט.

* * *

א גערודער די לעצטע צייט ביי אונדז אין שטעטל, ס'טוט זיך אויף טיש און אויף בענק. מ'האט געמאלדן אז ס'דארף אראפקומען א טעא-טער-טרופע, צום ערשטן מאל אין אונדזער שטעטל א יידיש טעאטער. און נישט אבי וואס פאר א טעאטער, נאר טאקע סידי טאל מיט איר טרופע. סידי האט שוין געהאט א שם און אירע שלאגערס פלעגן זינגען קינד און קייט. דאס נייעס האט אויפגערודערט די יידישע גאס און שיעור נישט געבראכט צו א מחלוקת.

ס'איז געווען חול-המועד סוכות, דער עולם איז נאך געווען אונ-טערן איינדרוק פון די ימים-נוראים, ראש-השנה און יום-כפור, ביי אלע זענען געווען די נשמות געלייטערט פון די תפילות צום רבונו-של עולם, אלע האבן געווארט אז גאט ברוך-הוא זאל באשטעטיקן דאס „גוטע קוויטל". דעם „גמר טוב" ...

ס'איז געווען ערב הושענא-רבא, שמיני-עצרת און שמחת-תורה, הייליקע ליכטיקע טעג מיט וועלכע ס'שליסן זיך די ימים-טובים, דער גאנצער הייליקער חודש תשרי.

תשרי איז א הארבסט חודש, אמת נאך פריער הארבסט. די זון וואַ-רעמט נאך די מאמע ערד, די פעלדער און די סעדער האבן נאך נישט אויסגעטאן זייערע גרינע מלבושים. אבער די טעג ווערן וואס אמאל קורצער, די נעכט וואס אמאל קילער, מ'בענטשט דאך שוין באלד גשם ... און דאס דערמאנט איעדן און איבערהויפט די ארימע לייט וואס האבן ווי געוויינלעך א סך קינדער אז מע דארף אנגרייטן שפייז און האלץ אויפן ווינטער. מע דארף זארגן וועגן מלבושים און שיך פארן קליינוואַרג, שכר לימוד פאר זיי. די באדערפענישן זענען אזוי גרויס, און דא אין מיטן דערינען קומט א טעאטער..

„רבותי, האט געטענהט שלמה שוחט, דא האט זיך נאר דער שטן אריינגעמישט פונקט אצינד, מיר זאלן אראפגעפירט ווערן פונעם דרך-

הישר". מנשה מלמד איז אויך נישט געווען צופרידן: „נער הייתי וגם זקנתי"—האָט ער געטענהט — איך האָב זיך אויסגעלעבט מיינע יאָרן אין שטעטל אָן דער קאָמעדיע, מיר קענען זיך באַגיין אָן איר". אָבער שלמה שוחט, מנשה מלמד און נאָך עטלעכע מתנגדים, זענען געווען א מינדערהייט און אין א שיינעם טאָג האָט מען אין מארק אָנגעקלעפּט אַן אפיש, אז שבת אויפדערנאכט וועט סידי טאַל געבן דעם ערשטן ספּעק-טאַקל.

א גרויסער ליבהאָבער פון יידיש טעאטער איז געווען דער פעטער מר-דכי, מיין טאטנס ברודער. דער פעטער מרדכי איז געווען א „מיטגע-מאכטער מענטש", אויסגעפאָרן א וועלט, אפילו אין אמעריקע איז ער געווען גאנצע דריי יאָר. אוועקגעפאָרן קיין אמעריקע איז ער מיר דאכט, אין 1926, געפאָרן איז ער „מאכן" אביסל געלט, נאָר ער האָט ווי מען זאָגט „נישט אָפּגעשאָסן דעם פויגל"...

איך בין נאָך געווען גאָר א קינד, נאָר ס'האָט זיך מיר פארגעדענקט א בריוו פונעם פעטער וואָס איז אָנגעקומען אויף אונדזער אדרעס:

„ס'איז מיר שווער, זייער שווער און ס'בענקט זיך אהיים. דאָ לויפט מען און מען יאָגט, מע בוקט זיך צום עגל-הזהב. ס'איז שווער, איך וואַרט שוין קוים, נאָר איך קאָן דאָך נישט קומען מיט די ליידיקע הענט... מיין דבורהן זאָלט איר נישט דערציילן"...

דער פעטער האָט געבראכט מתנות פון אמעריקע פאר דער גאנצער משפחה, און מיר, א קליין פאטעפאָנדל מיט צוויי פּלאטן פון יאָסאלע ראָזענבלאט. דער פעטער מרדכי פלעג דערציילן אז אין ניו יאָרק האָט ער געזען שפּילן מאלי פּיקאָן און אנדערע בארימטע אקטיאָרן. „איר זאָלט געווען זען מאָרים שווארץ אין דער פּיעסע ,,עלטערן און קינדער" — מע האָט געוויינט און געקליפּעט. איך וואַרט שוין קוים זען וואָס סידי טאַל וועט באווייזן, איך בין א מבין אויף טעאטער און קען אָפּשאַצן א גוטן אקטיאָר".

מיין באָבע מאַלי-רחל, א פרייליכע יידענע פלעג אויך נעמען דאָס וואָרט: „איך וואַרט שוין קוים ס'זאָל קומען דאָס טעאטער, וועל איך טאַקע גיין. איין מאָל אין לעבן מעג איך גיין. ווען איך בין אין אמעריקע, וואָלט איך געגאנגען מיט מיין מרדכין זען מאלי פּיקאָן, און ס'וואָלט

זיך טאקע צוגעפאסט: מאַלי רחל איז געגאַנגען זען מאַלי פּיקאָן... ס'איז דען אָן עבֿרה צו גיין אין טעאַטער? אַבי̇סל דערפֿרייען דאָס האַרץ? דאָס לעבן איז אַזוי קורץ, ווי זאָגט מען, „הונדערט און איינס — איז אַלצאיינס..." מען קאָן דען לעבן נאָר אין דאגות און אין זאָרג? מיר וועלן טאַקע אַלע גיין אין טעאַטער. און שלמה שוחט אַליין וואָלט דען נישט געגאַנגען? נאָר ער איז דאָך טויב ווי אַ שטיק האָלץ... און מנשה מלמד, וועט איר זען אַז ער וועט קומען. ער וועט קומען דער אַלטער צאַפּ... אַזאַ גוט יאָר אויף מיר אַז ער וועט קומען".

דער אַלטער קינאָ־זאַל איז געווען געפּאַקט מיט עולם. געקומען דאָס גאַנצע שטעטל יונג און אַלט, יומטובֿדיק אויסגעפּוצט, מיט יום טובֿדיקע פּנימער. די באָבע האָט מיר אַ ווונק געטון; „גיב אַ קוק הינטער אונדז, וועסטו זען דיין מלמד". אין די הינטערשטע רייען פֿון זאַל איז געזעסן מנשה אין זיין שוואַרצן אָנצוג וואָס ער געהאַט נאָך פֿון זיין חתונה. ער האָט ווי געווייינטלעך זיך געצופּט דאָס בערדל און געהאַלטן דעם קאָפּ צווישן די אַקסלען — גלייך ווי ער וואָלט זיך פֿאַר עמעצן געהיט.

דער פֿאָרהאַנג האָט זיך אויפֿגעהויבן און סידי טאַל איז אַרוים אויף דער בינע. זי האָט געשפּילט דאָס „חזנדל", מיט פּאות, מיט אַ יאַרמולקע אויפֿן קאָפּ און מיט אַ טלית'ל אויף די אַקסלען האָט זי פֿאַרגלאָצט אירע חנווודיקע אויגן:

„אוי וויי גאָטעניו־ביזט אַ גוטער טאַטעניו"..

אַ דונער אַפּלאָדיסמענטן האָט אָפּגעהילכט אין זאַל. דערנאָך האָט זי געשפּילט דעם ראָל פֿון אַ יתומה וואָס די שטיף־מוטער האָט אַרויסגעוואָרפֿן אין גאַס.. אין דרויסן רעגנט, ס'איז קאַלט, די יתומה ציטערט פֿון קעלט, זי וויינט און זינגט: „כאָטש ס'גיסט דער רעגן — בין איך פֿון טרערן נאַס.." און דער עולם וויינט, וויינט מיט טרערן.

סידי טאַל איז אַרוים אויף דער בינע מיט דער טרופּע, אַקאָמפּאַנירט פֿון אָרקעסטער, זינגט דעם באַקאַנטן שלאַגער: „זיי פֿריילעך"! און דער עולם אַ באַגייסטערטער זינגט נאָך. אַ שטורעם פֿון אַפּלאָדיסמענטן און אָוואַציעס. דער עולם האָט לאַנג נישט געוואָלט זיך צעשיידן מיטן טעאַטער.

מיר זענען אַרוים פֿון דעם זאַל. די נאַכט איז געווען אַ טונקעלע, דער הימל אַ פֿאַרוואָלקנטער, אָן אַ שטערן. ס'האָט זיך געזיפּט אַ דין

רעגנדל, נאָר אויפֿן הארצן איז געווען אזוי לייכט, אזוי פריילעך, און איך האָב אָנגעהויבן זינגען סידי טאל'ס „זיי פריילעך". די מעלאָדיע האָט אונטערגעכאַפּט די באָבע, דער טאטע, די מאמע, דער עולם וואָס איז ארוים פון זאל. און אפילו די ביימער האָט זיך מיר געדאכט זינגען מיט אונדז, און דאָס רעגנדל קלאַפּט צו צום טאקט ..

איך דאנק דיר סידי טאל, איך דאנק אייך אלע פאר דעם וואונדערבארן אָוונט וואָס איר האָט אונדז געשענקט. איר האָט אונדז באצויבערט, אונדז געמאכט לאכן, וויינען, זיך פרייען, ליידן און האָפן. א דאנק אייך. איך האָב ארומגענומען די באָבע און זי געקושט ...

ניינצן טעג מיט בלעטלעך פון אמאָל

קאַלימאַנעשט, 31 אויגוסט.

ס׳איז מאָדנע, נאָך דער ענדגילטיקער באַשלוס צו שרייבן אַ טאָג בוך מיט דריבנע געשעענישן פונעם טאָג-טעגלעכן לעבן און אויך זכרונות, איז מיר געקומען אין שלאָף. איך בין נעכטן אָנגעקומען אין דעם קור-אָרט-שטעטל און אַ מידער, נישט געקאָנט אַנשלאָפן ווערן, ווייזט אויס „געביטן דאָס געלעגער״, ווי מע זאָגט. ערשט פאַרטאָג בין איך אַנדרימלט געוואָרן און געחלומט אַז איך געפין זיך אין מיין געבוירן-שטעטל אויפן ברעג פונעם „גרויסן טייך״, פונעם „גייענדיקן וואַסער״, (אונדזער שטעטל האָט אויך פאַרמאָגט אַן אַזעלכע — „דער פוילער טייך״) און קוק ווי זיינע כוואַליעס טראָגן זיך שטילערהייט קיין דרום, און גלייכצייטיק האַלט איך אין איין האַנט אַ העפט, אין דער צווייטער אַ בלייפעדער און שרייב. למען האמת אָבער, מוז איך צוגעבן אַז איך טראָג זיך שוין לאַנג אַרום מיט דעם געדאַנק, און פאַרן קומען אַהער האָבן איך טאַקע אַריינגעלייגט אין רענצל אַלטע פאַרצייכענונגען פון אַ טיילווייז אָפּגעראַטעוועטן אַמאָליקן טאָג בוך.

איך האָב זיך גיך אָנגעטאָן, ס׳איז געווען שפּעט, און אַוועק צום קוואַל נומ. 14, אויסצוטרינקען לויטן דאָקטערס אָנדייט, די 100 גראַם מינע-ראַל-וואַסער וואָס לויט זיין מיינונג וועט דאַרפן ברענגען כאָטש אַ טייל-ווייזע רפואה פאַר מיין לעבער, וואָס האָט מיר אָנגעהויבן דערקוטשען פון אַ שטיקל צייט אָן. מילא, די ספּאָנדילאָזע איבער וועלכער איך מוז יעדן טאָג נעמען אַ סירקע-באָד, פאַרשטיי איך. ס׳רוב ייִדן ביי אונדז אין שטעטל פלעגן זיך קלאָגן אַז זיי זענען „געפאַלן אויף די קריזשעס״,

ווי מיין פעטער אריה ע״ה און אנדערע, און פלעגן זיך היילן ביי פראַיִם פעלדשער, אָבער וואָס גאָר אין מיטן דערינען די לעבער? ווייזט אויס ווייל כ׳האָב נישט געפאָלגט מיין באָבע מאַלי-רחל ע״ה, זי פלעג זאָגן: „ווילסטו זיין געזונט און לאַנג לעבן, זאָלסטו דיר נישט נעמען צום הארצן, זאָלסטו זיין א מענטש מיט „א וויסער לעבער״. האָב איך זי נישט געפאָלגט, בין איך אויף דער עלטער באַגלייט פון א „טריאָ״: ספּאָנדילאָזע, א לעבער-מחלה און א בראָנכיט. יאָ, וואָס איז שייך דעם בראָנכיט, מיין איך אז כ׳האָב אים געירשנט ביי מיין זיידע לייבוש ע״ה, ווען מען נאָמען איך טראָג. און אפשר איז גאָר דער זיידע לייבוש נישט דער שולדיקער דערין. די באָבע מאַלי-רחל האָט מיר דערציילט, אז דער זיידע לייבוש איז אויף די עלטערע יאָרן דעכעוויטשנע* געוואָרן און איז טאַקע דערפון געשטאָרבן. „ער איז געווען א געזונטער מענטש-פלעג מיר די באָבע דערציילן ווען מיר האָבן נאָך געוווינט אין דאָרף — „נאָר דער טייך האָט אים געקירצט די יאָרן״.

— וואָס פאַר א טייך, באָבע? — האָב איך זי געפרעגט.

— דיין זיידע איז געווען א נאָמן ביים אלטן פּריץ פונעם דאָרף. אין יענע צייטן איז דאָס דאָרף געווען זיין אימעניע, זיין אייגנטום, פלעג ער ארומשיקן דעם זיידן איבער פעלדער און איבער וועלדער, פאַר לייבקאָ אהין, פאַר לייבקאָ אהער. ער האָט אויך געהאַט אן אָזיערע, א טייך דער פריץ, ווייסט, ווו ס׳איז איצט די „פאַנסקע קערנעצע״**, איז אמאָל גע-ווען א טייך מיט פיש. פלעג ער שיקן דעם זיידן צו די פישערס, און ער איז געשטאַנען גאַנצע טעג אין וואַסער מיט פארקאַטשעטע הויזן ביז אין דער קני, האָט ער זיך טאַקע פארקילט לעולם ועד.

*

האָב איך פּאַוואָליע אויסגעטרונקען דאָס ביטערלעכע וואַסער מיט א נאָך ריח און זיך געלאָזט גיין אין קאַנטינע נעמען דעם פרישטיק: א

---

* אן אסטמאַטיקער
** „דעם פריצס ברונעם״

טעפּל טיי, א פּלעצעלע פּוטער, א פּלעצעלע קעז און צוויי רעפּטלעך ברויט אָן זאַלץ.

איינגנטלעך איז דאָס נישט מיין ערשטער פּרווו עפּעס צו שרייבן, שרייבן בכלל — און א טאָג בוך — בפרט. איך דערמאָן זיך אין די פריע דרייסיקער יאָרן, אין די ערשטע גימנאזיע קלאסן, האָב איך געשריבן „א ראָמאן" פון איבער 200 זייטן. דאָס איז געווען א מיש-מאש פון ליריזם, עראָטיזם און רעוואָלוציאָנערן שוואונג, כאראַקטעריסטיש דער יוגנט און דער אטמאָספערע פון יענע יאָרן. איך האָב געשריבן מיין „ראָמאן" אונטערן טיפן איינדרוק פון ק. סטערע'ס פילבאנדיקן ראָמאן אין רומעניש „ערב דער רעוואָלוציע", וואָס האָט מיך אינגאנצן פארכאפּט. דער העלד פון מיין „ראָמאן" איז געווען א קאָלעקטיווער — די פּויערים פון עם דאָרף — ווו איך און מיינע עלטערן האָבן געלעבט פון אָנהייב צוואנציקער ביזן אָנהייב דרייסיקער יאָרן. פון די פּויערים און פון זייער לעבן האָב איך זיך אינספּירירט אין מיין שרייבן. דער אויסגעטראַכטער רעוואָלוציאָנערער מאָמענט איז באשטאנען אין דער סתירה און אין דעם קאָנפליקט צווישן די פּויערים און אָן אָפּגעריבן פּריצ'ל, אן איינינקל פון דעם פּריץ וואָס דער זיידע לייבוש האָט ביי אים געדינט. איינער פון די פּערסאָנאזשן אין מיין „ראָמאן" איז געווען א יידישער בחור — משהלע — מישא — (דאָס האָב איך זיך אליין געמיינט) וואָס האָט געליטן פון דער דיסקרימינאציע לגבי יידן אין יענע יאָרן, און די עראָטישע זייט איז געווען די באהאלטענע, קיינמאָל נישט אויסגעזאָגטע ליבע משהלעס (דאָס הייסט מיינע) צו זינען, דעם שלאנקן שיקסל מיט די בלויע אויגן וואָס האָט מיר פארשאפן א סך שלאָפלאָזע נעכט. א ליבע וועגן וועלכער איך האָב קיינעם, קיינמאָל נישט דערציילט, און וועגן וועלכער זינע האָט אפשר אפילו נישט געוווּסט. אן עכטע, ריינע הייסע, אומשולדיקע ליבע פון אן אומשולדיק דאָרפס-ייִנגעלע.

אייניקע זכרונות האָב איך פארצייכנט אין געטאָ, ווו איך בין דעפּאָרטירט געוואָרן איניינעם מיט מיין משפחה אין די יאָרן 1941—1944, פון וועלכע ס'זענען פארבליבן עטלעכע, און א האלב אָפּגעסמאליעטן העפט מיט רעשטלעך פון א פארמלחמהדיקן טאָג בוך וואָס איך האָב איבערגעלאָזט ערב דער דעפּאָרטאציע, האָב איך געפונען אויפן בוידעם

פון אונדזער שטיבל, באלד נאָך דער באפרייאונג. און צום שלום, א פּאָעמע און עטלעכע שירים וואָס איך האָב אָנגעשריבן תיכף נאָך דער באפריי־אונג, און וואָס זענען פארלוירן געגאנגען.

מיין ערשטער „ראָמאן“ האָט נישט געהאט קיין גוטן גורל, ער איז פארגעסן געוואָרן, איך האָב אין אים אליין פארגעסן; לייענען אים פאר עמעצן האָב איך זיך געשעמט; און ווען מיינע עלטערן זענען איבערגע־פאָרן פונעם דערפל אין שטעטל אריין, ווייל די אנדערע פינף יידישע מש־פּחות זענען זיך צעפאָרן, ווייל קינדער וואקסן אונטער און וואָס פאר א תכלית איז פאר זיי צו בלייבן אין א דאָרף צווישן פינף הונדערט גוים, און אפשר האָבן עפּעס מיינע עלטערן „אָנגעשמעקט“ אז די אויגן רינען מיר אוים נאָך אונדזער שכנס שיקסל זינע, איז מיין שלימזלדיקער כתב־יד פארלוירן געגאנגען און איך האָב דערפון קליין עגמת נפש געהאט. א טייל־ווייזן בעסערן גורל האָט געהאט איינער פון מיינע טאָג ביכער וואָס איך האָב אָנגעהויבן שרייבן אין מיט פון די דרייסיקער יאָרן, א טיילווייזן, ווייל א פּאָר פון זיי האָבן געטיילט דעם גורל פון די מענטשן, פון די יידן, אינעם גרויסן אומקום, זיי זענען פארלוירן געגאנגען בשעת די באָמ־בארדירונגען, און נאָר איינער — ווי איך האָב שוין דערמאָנט — א האלב פארסמאליעטער, האָט על־פּי נס איבערגעלעבט אויפן בוידעם פון אונ־דזער שטיבל. „א גורל פון א העפט, איז געגליכן צום גורל פון א מענטש“, האָב איך געטראכט אין א זוניקן טאָג פון אָנפאנג חודש מאי, ווען איך האָב זיך אומגעקערט צופוס פונעם געטאָ, א באָרוועסער און א פארמא־טערטער, א באפליגלטער אָבער מיט נייע האָפענונגען און נייע טרוימען אינעם נצחון פונעם גוטן איבערן שלעכטן, אין א יושרדיקער און בע־סערער וועלט פאר אלע מענטשן און אויך פאר אונדז יידן.

1 סעפטעמבער

נעכטן האָב איך פארצייכנט אין העפט עטלעכע באנאלע זאכן: דעם וועג קיין קאלימאנעשט, אייניקע קאָמענטארן פון די פּאסאזשירן איבערן גערעטעניש פון דעם יאָר, איבערן מאנגל אין אייניקע פּראָדוקטן

און א וויכוח צווישן צוויי פענסיאָנערן: איינער האָט געטענהט אז בע-סער איז געווען אמאָל. געווען א שפע פון פּראָדוקטן, נישט געשטאנען אין דער ריי, דער פויער האָט פארקויפט פריי, מ'האָט אויך אביסל צוגע-האנדלט. אמת נישט איעדער האָט זיך געקאָנט פארגינען, געווען אפילו הונגעריקע אויך, אָבער אין די קרעטשמעס פלעג מען אין דער צייט אי-בערכאפּן פאסטראמע מיט הייסער מאמעליגע און פארטרינקען מיט נייעם וויין און די קלעזמער פלעגן צושפּילן ביים אויער אַלטע ראָמאנסן. דער אנדערער האָט זיך נישט געלאָזט:

— זאָגט מיר איך בעט אייך, איצט אין דעם „קריזיס" איז ביי אייך חלילה דער אייזקאסטן ליידיק?

— ניין, ניין, חלילה, ער איז פול מיט כל-טוב, כ'וויל נאָר זאָגן אז.. דער צווייטער האָט אים איבערגעשלאָגן:

— זאָגט מיר איך בעט אייך, איר האָט קינדער? און וואָס זענען זיי?

— מיינע קינדער? מיין זון איז אינזשינער קאָנסטרוקטאָר און די טאָכטער איז א דאָקטער.

— וואָסזשע זענט איר געווען — זייטזשע מוחל — אין אייערע יונגע יאָרן, אין יענע גוטע צייטן? אויב איך בין זיך נישט טועה האָט איר מסתם אביסל צוגעהאנדלט, הא? און דערלייגט ווי א גלח צון א פגר...

א פּאָר יונגע לייט אינעם קופּע האָבן זיך הילכיק צעלאכט און דער צוג האָט זיך דערנענטערט צו קאלימאנעשט.

*

האָב איך גענומען מיין העפט און מיט לייכטע טריט פון א מענטש וואָס האָט איבערגעלאָזט ערגעץ ווייט די טאָג-טעגלעכע דאגות, ווי א ייד וואָס האָט גוט אויסגעטרעסעט די קעשענעס ראש-השנה צו תשליך, בין איך אראָפּגעגאנגען אויף דער סטעזשקע וואָס שלענגעלט זיך צום טייך אָלט, אריבערגעשפאנט דאָס הילצערנע בריקל און זיך אָפּגעש-טעלט אינעם צויבער-ווינקל אויפן „אָסטראָוו", אויפן קליינטשקן אינדזל וואָס צעטיילט דעם טייך אויף צוויי שטראָמען וועלכע פאראייניקן זיך אביסל ווייטער. איך געפין זיך אין מיטן דעם גרינעם אינדזל וואָס איז ארומגערינגלט מיט א גרויסן געדיכטן פּארק, ווי א וואלד. אין פּארק

שטייט אן אלט קלויסטערל, ארום אים עטלעכע קברים מיט אויסגעקרומטע צלמים. דאָ אויף דעם אינדזל האָב איך מיין באנק. פאר מיר — דער טייך, הינטער מיר — דער טייך מיטן וווּנדערבארן פארק מיט זיינע הויכע סודוספּולע ביימער. און ארום איז אזוי שטיל, אז מע הערט נאָר דאָס מורמלען פון די כוואליעס און דאָס סוויסטשען פון סטייעס פרייליכע פייגל, און איך פיל זיך אזוי גוט און אָפּגעשפּאנט. איך פיל אז כ׳נויטיק זיך אין דער שטילקייט, איך וויל זיין מיט זיך אליין, זיך דורכשמועסן מיט מיין „צווייטן איך״, מיט דעם אזוי גערופענעם „אלטער עגאָ״, מיט מיינע זכרונות. איך נויטיק זיך אומקערן כאָטש אויף א ווייל צו דער שוים פון דער נאטור, ווי א קינד וואָס פאלט צו צו דער שוים פון דער מוטער פון וועלכער ער איז געווען א לאנגע צייט צעטיילט. און אפשר איז עס גאָר א שטריך פון דער עלטער, מע ווערט סענטימענטאל און בייגאנד מיטן רעאלן טאָג-טעגלעכן לעבן, הייבט מען אָן לעבן אויך מיט די זכרונות. כ׳טו א קוק אויפן זייגער: ס׳איז צען. מע דארף גיין נעמען א סירקע-באָד, דערנאָך צום קוואל נומ. 14, און שפּעטער מיטאָג עסן. נאָך מיטאָג צוריק אין דער ווילע. כ׳לייג זיך צו אָבער איך קאָן נישט שלאָפן, טראָץ דעם איך בין שלעכט געשלאָפן פאָריקע נאכט. פירט מיך ווידער די געשלענגלטע סטעזשקע אראָפּ דורכן פארק, צום טייך, צו מיין אינדזל, צו מיין באנק.

*

ס׳איז געווען א שיינער, ווארעמער טאָג, אָנפאנג אלול. נאָך קינדוויי האָב איך ליב געהאט דעם חודש, א שיינער, א מילדער, נישט היים, נישט קאלט. די לופט איז א זויבערע און מען שפּירט קוים די טראנזיציע פון זומער צום פריען הארבסט. איך דערמאָן זיך אינעם דערפל פון מיינע קינדער-יאָרן. דער ווייץ איז שוין געווען אין די סטאָדאָלעס, מע האָט אָנגעהויבן שניידן דעם קוקורוז און די אָנגעשפּיגעוועטע שילקעס* מיט גאָלדענע זערנעס פלעגן ליגן קופּעסווייז אין די אָגראדעס. מיט סערפּן פלעג מען שניידן דעם קוקורוז, מיט סערפּן און מיט געזאנג, און איך פלעג

---

* קאטשענעס מיט קוקורוז זערנעס

קוקן מיט באוווּנדערונג, מיט באַגייסטערונג און אויך מיט אַביסל קנאה אויף דער געבענטשטער מי פֿונעם פּויער, אויף זיין צוגעבונדנקייט צו זיין ערד, אויף זיין פֿריי אָטעמען די פֿרייע לופֿט. דערמאָן איך זיך אין אונדזער שכנס שיקסל, אין זינען, ווי די אויגן פֿלעגן מיר אויס־דינען נאָך איר... אָט גייט זי פֿונעם פֿעלד נאָך אַ טאָג פֿון שווערער פּרוכט־באַרער מי. דער סערפּ הענגט ביי איר אויפֿן רעכטן אַקסל, איר פּנימל מיטן פֿאַררײסענעם נעזל שיינט, אירע אָפּגעברענטע באָרוועסע פֿיס שפּאַנען פֿלינק און פֿעסט אויף איר ערד וועמען זי שענקט איר מי, איר שווייס; אירע שטײפֿע ברוסטלעך צאַפּלען אונטערן לייוונטענעם העמד. איך שטיי אין שאָטן פֿונעם אַלטן ניסן־בוים און קוק איר נאָך פֿון צווישן די געדיכטע בלעטער. איך זע ווי זי בויגט זיך איבערן ברונעם, שלעפּט אַרויס אַן עמער וואַסער, וואַשט אירע ברוינע, שלאַנקע פֿיס, זינגט זיך אונטער אַ לידל, און דער אַלטער הונט לעשטשעט זיך צו איר. אוי! פֿינעף יאָר פֿון מיין לעבן וואָלט איך געווען אָפּגעגעבן צו זיין אויפֿן הונטס אָרט.. נאָר אויף אַמאָל אין אָפֿענעם פֿענצטער מיין טאַטנס צעבייזערט קול: „נו, אָ! נו, אָ! מנחה, מעריב״...

איך האָב שוין לאַנג פֿאַרשטאַנען אַז מיך מיט זינען טײלט נישט אָפּ דער שמאָלער דאָרפֿישער וועג צווישןביידע טויערן פֿון אונדזערע שטײ־גבער, נאָר אַ תהום, אַ טיפֿער אומבאַגרענעצטער תהום...

אַ טשאַטשע פֿייגל וואָס קומען צופֿליען פֿון יענער זייט טייך און דער ערויש פֿון אַ פֿאַרסאַפּעטער באַן וועקן מיך אויף פֿון מיין טרוימען מיט אָפֿענע אויגן, און איך נעם בלעטערן די צייטונג וואָס האָב געקויפֿט נאָך מיטאָג: „באַראַטונגען אין גענף איבער די מיטל־שטרעק ראַקעטעס אין אייראָפּע, די מלחמה אין ליבאַן, טעראָריסטישע אַטענטאַטן, דער וועלט עקאָנאָמישער קריזיס א.א.וו.״ לייג איך אַוועק די צייטונג אויף דער באַנק און זע אויף אַמאָל אַן אַרטיקל מיט דער אויפֿשריפֿט: „1 סעפּטעמבער דער טאָג ווען ס׳האָט אָנגעהויבן די צווייטע וועלט מלחמה.״

*

איך דערמאָן זיך גאַנץ גוט אין יענעם סעפּטעמבער טאָג 1939. ס׳איז געווען פֿרייטיק, און ווי יעדן אינדערפֿרי בין איך געגאַנגען צו יאָסל

בעקער ווי געוויינטלעך קויפן ברויט. די מאמע האָט מיר אָנגעזאָגט קויפן נאָר איין ברויט, ווייל פרייטיק באקט זי חלה אויף שבת. איך פלעג זיך יעדן אינדערפרי איילן קויפן ברויט, ווייל איך האָב געוואָלט זען שיינדעלען, די קראסאוויצע* יאָסל בעקערס בת יחידה. מיר האָבן געוווינט אין שטעטל שוין שיינע עטלעכע יאָר. דער טאטע פלעג שוין נישט דאווענען ביחידות, ווי אמאָל אין דאָרף, נאָר אין דער שכנותדיקער „בלעכערישער" שיל. קיין בעסערע פרנסה האָט ער דאָ נישט געפונען. געפרווט עפענען א באַקאַליי-קלייטל, אָבער אין ווייניקער פון א יאָר געפטרט די ממתקים, ווייל נישט ווייט פון אונדז האָבן געוועלטיקט די אָנגעשטאָפטע קראָמען פון דער רייכער אלמנה חנה בן-ציונס און פון יאנקל שערעוויצער, וואָס האָט געבראכט א פויטיקע פון אמעריקע און פלעג גיבן סחורה אויף באָרג. כ'געדענק ווי מיין טאטע פלעג אָפטמאָל אָפקרעכצן: „אינעם וויסטן דאָרף איז אלץ געווען בעסער ווי דאָ, דאָרטן האָבן מיר געהאט אן עוף ביי דער שטוב, א שטיקל קעז און פוטער, א פירה פונעם בוים, אָבער דאָ? כ'פארדין נישט קיין וואסער אויף קאשע, ווייל פאר וואסער דארף מען אויך באצאָלן"... איצט פלעג ער אויפשטיין פארטאָג אָפדאווענען מיטן ערשטן מנין אין דער „בלעכערישער שיל", כאָפן-א גלאָז טיי, עפעס צובייסן, א קוש טון די מזוזה און גיין ארבעטן אין בראָווער** אריין. ער פלעג אהיימקומען פארנאכט מנחה צייט, ווייל די ביר פאבריק איז געווען אין יענעם עק שטאָט, ביים „גרויסן טייך". „ארייגעדרייט" אין בראָווער אריין, האָט אים עפעס א ווייטער קרוב דער מאמעס, „מיין פערדס בייטשס שטעקעלע" ווי דער טאטע פלעג זאָגן — וואָס איז געווען דאָרט א שטיקל בוכהאלטער.

איך בין געלאָפן צו שיינדעלען אין יענעם לויטערן פרימאָרגן נישט צוליבן קויפן א ברויט, נאָר ארייצוקוקן אין אירע גרויסע שווארצע אויגן, באווונדערן אירע ראָזעווע בעקעלעך „בלוט און מילך", אירע פולבלעכע ליפעלעך, און אויב ס'וועט קיינער נישט זיין אין קלייט, זי א צי טאָן ביי אירע לאנגע געפלאָכטענע שווארצע צעפ, פארהאלטן איר

---

* יפת תאר

** ביר-פאבריק

קליין פוכקע הענטל אין מיינער, ווייל שיינדעלע איז צו מיר אויך נישט גלייכגילטיק געווען. ווען זי פלעג מיך דערזען, פלעגן אירע ראָזעווע בעקעלעך ווערן צונטער רויט, און האָט געלאָזט איר האנט פארהאלטן אין מיינער. שפעטער ווען מיר האָבן זיך אָנגעהויבן באגעגענען שבת בייטאָג אויף א זייטיקער אלעע אין בולוואר, פלעג זי זיך פון מיר לאָזן ארומנע־מען און צוטוליען צו מיר איר הייסע מיידלישע ברוסט .. זינעם געשטאלט און מיין ערשטע קינדערישע פארחלומטע ליבע איז שוין לאנג געווען פארטושט און פארביטן מיט א הייסער, ליידנשאפטלעכער ליבע פון א גיינ־צניעריקן בחור צו א אכצן יעריק מיידל וואָס האָט זיך אים איינגאנצן גע־שענקט.

איך בין ארויס פון שיינדלען א גליקלעכער און געקומען אהיים טאנ־צנדיק מיטן ברויט. די מאמע האָט מיך באטראכט צוערשט מיט אביסל חשד, דערנאָך מיט א מילדן שמייכל, נאָר זי האָט געוווּסט פון מיין ראָמאן מיט שיינדעלען, דער טאטע האָט דערפון נישט געטאָרט וויסן און יאָסל בעקער אויך נישט. ארום איז געווען שטיל און ציכטיק, דער הימל בלוי אָן א כמארעלע. יידן האָבן זיך געאיילט, אייניקע נאָך עפעס איינצוקויפן אויף שבת, זקנים אין מרחץ אריין, שייקע בעל-עגלה איז געזעסן ביי יונהן אין שענקל און געווארט, אפשר וועט אים נאָך ארייננפאלן א „צוואנ־ציקער" פון א פארשפעטיקטן פאסאזשיר. און אויף אמאָל האָט אין מיטן העלן לויטערן טאָג א דונער געטאָן, א ווייטער טויבער דונער, דערנאָך נאָך איינער און נאָך איינער .. איך האָב זיך איבערגעקוקט מיט מיין מאמע, וויזט אוים כ'האָב אויסגעזען אביסל דערשראָקן, ווייל זי האָט צוגעלייגט איר ווייכע צערטלעכע האנט צו מיין שטערן: „זונעניו, גאָט איז מיט דיר".

*

איך האָב נאָך דעמלט נישט באגריפן וואָס ס'איז פאָרגעקומען, איך האָב נישט געוווּסט וואָס ס'הייסט אזוינס מלחמה. עפעס האָב איך געוווּסט פון אייניקע ביכער ווי „אויפן מערב פראָנט קיין נייעס" פון עריך מ. רע־מארק און פון די דערציילונגען פון די עלטערע וואָס האָבן מיטגע־מאכט דעם ערשטן וועלט-קריג; פון מאיר-וואָלף דעם טרעגער, למשל,

וואָס האָט מלחמה געהאלטן פיר יאָר מיטן „קייזער“, אָדער פון פראָים רופא וואָס האָט געקעמפט אויפן פראָנט און געדינט אלס פעלדשער. איך האָט נישט געוווסט אז דער ווייטער דונער אין מיטן העלן טאָג און זיינע עכאָס וואָס האָבן זיך דערטראָגן ביז צום שטעטל, איז דער סיגנאל פון דער צווייטער וועלט-מלחמה, וואָס האָט אָנגעהויבן דעם 1טן סעפּטעמבער 1939. אינסטינקטיוו אָבער, האָב איך געפילט אז מיר שטייען ערב גורלדיק — היסטאָרישע און שטורמישע געשעענישן. פרייטיק צונאכטס, נאָך קבלת-שבת, האָבן זיך יידן נישט געאיילט אהיים צו די געפילטע פיש, זיי האָבן קאָמענטירט די געשעענישן: די דייטשן זענען אָנגעפאלן אויף פוילן מיט הונדערטער טאנקן און אוויאָנטן. „פוילן, האָב איך א טראכט געטאָן, אן אומבאקאנט פאר מיר לאנד, אָבער א נאָענטע שכנה, צפון זייט פון אונדזער שטעטל, א לאנד פון גאונים און תלמידי-חכמים“. אין שיל האָט זיך דער עולם געאמפערט: פוילן, טאנקן, היטלער, ווארשע, יידן .. אלע האָט איבערגעשריגן מאיר-וואָלף טרעגער:

— רבותי! וואָס האָב איך אייך געזאָגט? אין אלעמען זענען שולדיק די ענגלענדער. מענדל דיפּלאָמאט איז מיר אן עדות, איך האָב געזאָגט, זיי רייצן דעם כלב אויף מזרח, איצט האָט ער זיך אָפּגעריסן פון דער קייט און ער וועט צערייסן פוילן אויף שטיקער, דערנאָך וועט ער גיין ווייטער. איך קען זיי גוט נאָך פון די צייטן פונעם קייזער.

— „נשקשה, נשקשה“ — האָט אים איבערגעשלאָגן מנשה מלמד — מיר האָבן א גרויסן גאָט, ער איז א שומר ישראל, היטלער וועט האָבן א מפּלה ...

— נו, און אמעריקע, האָט זיך אריינגעמישט דער פעטער מרדכי — אמעריקע וועט עפּעס שווייגן?

— אמעריקע? האָט געשריגן מאיר-וואָלף און אָנגעשטעלט אויפן פעטער מרדכי זיינע קיסאָקע אויגן, אמעריקע מיט אירע געדונגענע סאָלדאטן?

— מ'דארף א ישועה, א ישועה אויף יידן, האָט געפּרוווט פארסכהכלען די קאָמענטארן דער אלטער פלטיאל.

— הערט אוים רבותי, האָט זיך נישט געלאָזט מאיר-וואָלף — איך בין נישט קיין האַלבער נאר, נאָר טאקע א גאנצער נביא, פלטיאל איז טאקע גערעכט, מ'דארף א ישועה, אָבער די ישועה וועט קומען נאָר פון

מזרח, איר פארשטייט, נאָר פון מזרח זייט. משיח וועט נישט קומען אויף א ווייס פערד, נאָר אויף א רויט פערד ...

מיר זענען אהיים געקומען מיטן טאטן פון דער שיל, ווי געוויינטלעך געמאכט קידוש, געזונגען זמירות, געגעסן די סעודה, אָבער די שטימונג איז געווען א געדריקטע. אין יענער נאכט האָב איך געחלומט א פאר-כמארעטן הימל, ס'האָט געבליצט און געדונערט, און ס'האָט געגאָסן א פייערדיקער רעגן ...

איך טו ווידער א קוק אויף דער צייטונג מיטן טיטל: „דער טאָג פונעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה", אָבער איך זע נישט די שו-רות, די אותיות, נאָר איך זע די צורות פון די פארשוואונדענע, טייערע היימישע צורות פון אייגענע, פון חברים און פריינד, וואָס זענען געבליבן פארקריצט אין הארץ און אין זכרון. איך זע זיי אין פארשידענע איפּאָס-טאזן: אָט איז מענדל „דיפּלאָמאט", דער בלייכער בחור מיט די אומרו-איקע אויגן. ער זיצט אין דער בודקע איבער א קופּע צייטונגען און זשור-נאלן, זשמורעט זיינע קורצזיכטיקע אויגן הינטער די גראָבע גלעזלעך פון זיינע ברילן און אמפּערט זיך איבער עפּעס מיט מאיר-וואָלף טרעגער. און אָט איז דער ברייטפּלייצעדיקער בחור מיט די לאנגע באַ-קנבערד, אונדזער שטאָטישער פּאָעט. און אָט איז שמואליק, סיאָמע „דאָס ביתר'יסטל", ווי מ'פלעג אים רופן, א קליינער א זשוואוור, וואָס איז געווען גרייט זיך צו וואָרפן מיט זיינע פויסטלעך אויף זיינע לינקע קעגנער, איבערהויפּט אויף דעם שומר-הצעירניק שלמה „קראסאוועץ". און אָט שטייט מיר פאר די אויגן שלמהלע זלמן דעם שדכנס, דער סטו-דענט און שפּעטערדיקער קעמפער אין די שפּאנישע „אינטערברינגאדעס", מיין מומע פערעלעס געליבטער. און אָט שטייט שייקעס פּאיעטאָן ביי יונהס שענקל אנטקעגן בולוואר. שייקע זופּט פון זיין פערטעלע בראָנפן, וואר-טנדיק אויף א פּאסאזשיר וואָס פארשפּעטיקט צו קומען און דערציילט יונהן ווי שלמהלע זלמנס און נאָך א סטודענט האָבן אים געוואָלט איבערצייגן ווען ער האָט זיי געפירט צו דער באן, אז די וועלט דרייט זיך און אז דער מענטש שטאמט פון א מאלפּע ...

איך פארמאך די אויגן און פאר מיר דעפּילירן די געשטאלטן פון מיין טאטע און מיין מאמע, פון מיינע פעטערס, מומעס, געשוועסטער-קינדער,

פון חברים, שכנים, פון יידן למדנים און פשוטע מענטשן וואָס זענען פארשוווּנדן אין גהינום פונעם האָלאָקאוסט. זיי דעפילירן פאר מיינע אויגן, רעדן, זאָגן עפּעס, זשעסטיקולירן, ווי זיי האָבן עס געטאָן ביי זייער לעבן.

*

די זון האָט זיך אראָפּגעלאָזט אויף מערב. דער אָלט טרייבט זיינע כוואַליעס, ער איילט זיך צום דונײַ מיט וועמען ער וועט זיך באהעפטן און שענקען זיינע כוואַליעס. די שטראַלן פון דער זון שפּילן זיך מיטן גרינעם גראָז טעפּיך, אויף די צווייגן פון די הויכע דעמבענע ביימער שפּילן זיך וועווערקלעך. אָט קריכן זיי אראָפּ און זייערע אייגעלעך גלאַנצן מיט חשד. א רעווע פון א לאָקאָמאָטיוו שרעקט זיי איבער און זיי קלע־טערן געשווינד ארויף. איך שטעל זיך אָפּ אויפן גראָז טעפּיך, באטראַכט דעם הימל וואָס זעט אויס ווי א רואיקער ים, כ׳הער זיך צו צום שטילן גערויש פון די ביימער און איך אָטעם איין טיף די שטאַרקע לופט וואָס שמעקט עטוואָס נאָך סירקע. גוט, טראַכט איך וואָס כ׳האָב נישט מיטגע־נומען דעם טראַנזיסטאָר. צוליב וואָס? איז דען פאראַנען א שענערע איינדרוקספולערע מוזיק, ווי די פון דאָ, איצט אינעם פּאַרק ביים ברעג פונעם טייך, ביי דעם זונען פארגאַנג; איז דען פאראַן א פּרעכטיקערע סימפאָניע ווי דער גערויש פון די ביימער, דאָס מורמלען פונעם טייך, דאָס סוויסטשען פון די פייגל אקאָמפּאַנירטע פונעם קלאַנג פון די גלע־קער פון דעם אלטן קלויסטערל?

איך וואָלט זי אָנגערופן „די סימפאָניע פון לעבן“, אָדער אפשר גאָר „די סימפאָניע פון גליק?“ פארכאַפּט מיך אויף אמאָל א מאָדנע געפיל, אפשר טאַקע א געפיל פון גליק וואָס איך בין אויסגעשטאַנען, איבערגע־לעבט, דערלעבט, און קאָן זיך פרייען פון אָט דער פּראַכט.

דאָס געשלענגלטע סטעזשקעלע פירט מיך ארויס פונעם פּאַרק. איך איל מיך. איך וויל רעדן טעלעפאָניש מיט מייניקע, איבער־הויפּט מיט מיין דריי־יאָריק אייניקל נאָך וועלכן איך האָב שוין אָנגע־הויבן בענקען.

2 סעפטעמבער

„אַ גוטן טאָג — דערקענט מען פון אינדערפרי“ — זאָגט אַ רומעניש שפּריכוואָרט. ווען כ׳האָב געעפנט דאָס פענצטער פון מיין צימער אויפן צווייטן שטאָק פון דער ווילע, איז נאָך געווען גאָר פרי. אַ דינער נעפּל האָט פאַרהילט די אַרומיקע בערג, אָבער אויף מזרח, פון יענער זייט וואַלד ווי די זון האָט געדאַרפט באַלד אויפגיין האָט אַ גרויסער ווייאָלעטעווער פלעק אָנגעהויבן ביסלעכווייז באַזייטיקן דעם נעפּל און אַ שטיק בלויער הימל האָט אָנגעוויזן די פּערספּעקטיוו פון שיינעם סוף-זומערדיקן אָדער פרי-האַרבסטיקן טאָג. ווען די שטראַלן פון דער זון בריען שוין ניט, זיי וואַרעמען נאָר און צערטלען, ווען צווישן די ביימער גייט דורך אַ לייכטער גערויש, און איינצעלנע בלעטער פאַלן אַראָפּ מידע, וואַקלען זיך לאַנג אין דער לופט און שפּרייטן זיך פאַוואָליע אויס אויפן ווייכן גראָז. דערנאָך האָט זיך דער ווייאָלעטעווער פלעק אָנגעצינדן צונטעררויט און די זון האָט פאַרפלייצט מיט אירע שטראַלן די שטיבער, די פעלדער, די וועלדער און די וועגן. כ׳האָב זיך אָנגעטאָן און פאַרקערעוועט צום קוואַל. גרופּעס מענטשן האָבן געשפּאַנט צו פאַרשידענע קוואַלן, יעדער נאָך זיין באַדערפעניש. מענטשן פון פאַרשידענער עלטער, פּראָפעסיעס און נאַציעס, פון אַלע עקן לאַנד און אויך פון אויסלאַנד, קומען אַהער זוכן אַ רפואה פאַר זייערע געדערעם אָדער פאַר זייערע ביינער. זיי קומען אָבער אויך זיך דעקאָנעקטירן פונעם טאָג-טעגלעכן לעבנס — שטיינער, זיך אויסרוען און אָפּשפּאַנען פונעם טאָג-טעגלעכן שטרעס, זיך אויסלעבן עטלעכע טעג אין דער שויס פון דער נאַטור, וואָס די טעכנאָלאָגישע רעוואָלוציע האָט ביי זיי אָוועקגערויבט אין די לעצטע עטלעכע צענדליק יאָר. צום שלום טרינקט יעדער אויס זיין פלעשעלע און אַרום די קוואַלן ווערט פּוסט. מיטאָג צייט וועט זיך ביי די קוואַלן ווידער אויסשטעלן אַ רייע. ס׳בינדן זיך באַקאַנטשאַפטן, פריינדשאַפטן, אייניקע פון זיי דויערן וויפל סע דויערט אַ מאָלצייט, אַנדערע דויערן אַ קור-סעזאָן. דערנאָך געזעגנט מען זיך, אייניקע מיט אַביסל האַרץ-קלעמענישן, ווען ס׳איז די רעדע פון יונגע מענער און פרויען, מ׳פאַרצייכנט אַדרעסן און טעלעפאָן-נומערן, און ווען סע ריירט די באַן, פאַרלירט מען צומאָל

אין דער שטיל אויך א טרער. און ווען מע קוקט אויף די פּנימער פון די מענטשן קען מען מיינען אז אלע זייערע דאגות האָבן זיי איבערגעלאָזט פון יענער זייט טייך אַלט, און איצט שפּילן זיי זיך ווי זאָרגלאָזע קינדער אין מיטן דער נאַטור. זאָל דאָס טאַקע זיין אַזוי? געווים ניין, ס'איז גע־ווים נישט אַזוי. יעדער איינער האָט מיט זיך מיטגעבראַכט זיינע דאגות און זאָרגן, זיינע נישט אויסגעפּילטע חלומות, זיינע השגות, זיינע האָ־פענונגען און זכרונות.

די פּיס טראָגן מיך צו דעם פּרעכטיקן ווינקל, צום אינדזל אין מיטן דעם טייך. איך זעץ זיך אויף דער באַנק, בלעטער דעם העפט, וויל איבער־לייענען די פאַרצייכנטע זכרונות, נאָר אַנדערע פאַרכאַפּן מיינע געדאַנ־קען.

*

סעפּטעמבער 1939. דאָס שטעטל האָט ווייטער געלעבט זיין געוויינטלעך לעבן. איעדער מיט זיינע דאגות און קודם־כל דאגות פּרנסה. ס'האָט מער נישט געדונערט אין מיטן העלן ליכטיקן טאָג, נאָר די צייטונגען פלעגן ברענגען קורצע, לאַקאָנישע און מוראדיקע ידיעות. פּוילן צעטרעטן פונעם דייטשישן שטיוול, פייער און בלוט, פּאָגראָמען און פּליטים. די מענטשן האָבן אויסגעזען פאַרזאָרגטע, אָבער וואָס קאָן מען טון? דאָס אַלעם קומט פאַר אין פּוילן, און דאָ דאַרף מען דערווייל האָרעווען אויף א שטיקל־ברויט, קינדער דאַרף מען קליידן און שיכן, ווייל דער אָסיען קלאַפּט אין דער טיר. מ'האָט שוין געבלאָזן שופר און אין די קאַיאָרן האָבן איבערן גרויסן טייך געהאָנגען נעפּלען וואָס פלעגן זיך צעגיין ערשט אַרום א זייגער צוועלף. די מאַרק זיצערינס פלעגן אין די קאַיאָרן זיך פעסטער אַרומוויקלען מיט די פאַטשיילעס און אויף די אַקסלען אַרויפשלעפּן גראָבע שאַלן. די בעלי־מלאכות פלעגן שוין אַרויסנעמען זייער קלעפּערגעצייג פאַר ווינטערדיקע מלבושים, פאַר קוטשמעס און פּעלצן און געוואַרט אויף די פּויערים וואָס פלעגן קומען יעדן מאָנטיק אויפן יאַריד, פאַרקויפן תבואה, עופות, אייער און חזירים, און דערנאָך גיין אָנדינגען פּעלצן, קוטשמעס און אַנדערע מלבושים פאַר זיי און פאַר זייער הויזגעזינד.

זיי פלעגן אָנלאָדן זייערע שאראבאנעס* מיט זאלץ, קעראָסין, געזאלצענעם הערינג, שמירעכץ פאר די רעדער, טשוועקעס, העק און זעגן, קאָסעס, עמערס, לאָמפּנגלעזלעך, לאמטערנס און אנדערע מכשירים, דערנאָך זיך ארייננכאפּן אין די קרעטשמעס און זיך אָנטרינקען מיטן געלבלעכן ביליקן בראָנפן, „סעקאריקא“.

אין לאנד איז נישט געווען רואיק. די פאשיסטישע כוחות האָבן געוואקסן נאָך היטלערס קומען צו דער מאכט אין דייטשלאנד. דער „אנשלוס“, די אָקופּאציע פון דער טשעכאָסלאָוואקיי האָבן געבראכט דעם פאשיסטישן איינפלוס אלץ נענטער צו די גרענעצן פון רומעניע. מיט צוויי יאָר צוריק זענען צו דער מאכט געקומען די קוזיסטן. צום ערשטן מאָל האָט עטלעכע חדשים געפלאטערט די פאָן מיטן האקנקרייץ איבער די מלוכהשע אנשטאלטן. די יידן האָבן געקוקט מיט מורא און אומזיכערקייט אויפן מאָרגנדיקן טאָג. מ'האָט געהאט אויסצושטיין פארשידענע אנטי-יידישע געזעצן. פאר דער יוגנט איז די לאגע געווען א שווערע, אָנקומען אין א הויכשול איז געווען כמעט ווי אוממעגלעך. די איינציקע יידישע צייטונג „אונזער צייט“, וואָס פלעג אריינקומען אויך אין אונדזער הויז, האָט מען פארבאָטן, און דאָס שטעטל איז פון דעם ווי פאריתומט געוואָרן. דערנאָך איז די גאָגא-קוזא רעגירונג געפאלן און יידן האָבן געטרונקען לחיים: אלע שונאים זאָלן האָבן א מפּלה. געקומען די קיניגלעכע דיקטאטור, אָבער די פאשיסטישע באוועגונגען האָבן זיך געשארפט די נעגל· אין יענער צייט האָבן זיי אין בוקארעשט דערשאָסן דעם רומענישן פּרעמיער מיניסטער, ארמאנד קאלינעסקו. די לופט איז געווען אָנגעלאָדן פון אינעווייניק ווי פון דרויסן. נאָר דאָס לעבן גייט ווייטער: א חתונה, א ברית, א בר מצווה, א לוויה. די נגידים ווערן רייכער, די געשעפטן גייען, די פרייזן שטייגן, וואקסן ווי אויף הייוון. די אנגראָסיסטן וואָס האָבן איינגעקויפט תבואות אָדער אנדערע סחורות וואָס די אייראָפּעישע מלחמה אינדוסטריע האָט געפאָדערט, האָבן געהאט פעטע רווחים. די אָרימע לייט זענען געוואָרן אָרימער. דאָס יקרות האָט ביי זיי אוועקגענומען דעם לעצטן ביסן פונעם מויל. האָבן יידן אָנגעהויבן װארטן אויף משיחן. און טראָץ דעם וואָס דער משיח פון די נביאים האָט פארשפּעטיקט צו קומען

---

* פויערישע פורלעך

און די וועגן צום משיח פונעם לאנד פון די אבות זענען געווען געשלאָסן דורך דער בריטישער מאנדאטן-מאכט, האָבן זיי דאָך אויף אים געוואַרט, קיין אנדערע ברירה האָבן זיי נישט געהאט.

*

דער טאטע פלעג אהיים קומען א מידער פונעם בראָוער, אָפּעסן וועטשערע, אָפּבענטשן און זיך צולייגן. בין-השמשות פלעג איך אים הערן קרעכצן. איך און די מאמע האָבן געוווּסט די סיבה: ער האָט געבענקט נאָכן דאָרף. דאָרט איז ער געבוירן געוואָרן, געזעסן אינעם שטיבל וואָס ער האָט געירשנט ביי זיין פאָטער, מיין זיידע לייבוש; דאָרט איז אים געווען באקאנט יעדעס סטעזשקעלע, יעדעס ביימעלע, יעדעס ווינקעלע, ער האָט געקענט יעדן פויער מיט זיין גאנץ הויזגעזינד. ער פלעג זאמלען ביי פויערים מילך, מאכן סמעטענע און פוטער אויפן סעפּאראטאָר און פירן אין שטאָט אריין פארקויפן; ווינטער איין מאָל, און זומער צוויי מאָל אין דער וואָך. דעם גרויסן גאָרטן ביי דער שטוב האָט ער און די מאמע באארבעט, און דער גאָרטן האָט אונדז א גאנץ יאָר געהאָדעוועט מיט קארטאָפל, פאסאָליעס, ציבעלעס, קנאָבל און שאר ירקות. דער טאטע האָט זיך גוט געפילט, ער איז דאָרטן געווען „ביי זיך" און נישט ווי דאָ „ביי יענעם", און האָט זיך געגרויסט און הנאה געהאט ווען ס'פלעגן קומען אורחים, געסט, אָדער קרובים פון דער שטאָט, דער זיידע יחיאל למשל. די באָבע מאלי-רחל פלעג קומען אויף פסח, אָדער אויף שבועות און אהיימפאָרן פאר ימים-נוראים צום פעטער מרדכי. דערנאָך, אז מיר זענען איבערגעפאָרן אין שטעטל, איז די באָבע מאלי-רחל געזעסן ביי אונדז ביז דער זיידע יחיאל, מיין מאמעס טאטע איז געשטאָרבן און מיין מומע פערעלע בלייבנדיק א קיילעכיקע יתומה איז געקומען וווינען ביי אונדז ביז מ'האָט זי פארשלייערט מיטן פעטער יואל. דער טאטע פלעג ליגן און קרעכצן. דער סאמאָוואר האָט אויפגעזאָטן די מאמע האָט אים אָנגעגאָסן א גלאָז טיי מיט צוקער און מאלינע איינגעמאכטס. די טיי פלעג קאלט ווערן און דער טאטע פלעג זיך נישט צורירן צום גלאָז.

— וואָס איז, אהרן, נאָך וועמען טרויערסטו אזוי, מ'האָט דיר אָפּגעקוילעט די קאפּאָטע? פלעג זיך די מאמע צעהיצן. ס'האָט זיך דיר פאר-

בענקט אין דאָרף אריין, הא? אפשר נאָך די בלאָטעס ביז אין דער קני, הא? אָדער נאָך די עמערס מיט מילך וואָס האָסט געטראָגן ווי אן אייזל פון אלע עקן דאָרף, אָדער אפשר נאָך די וועגן אין די סליאָטעס און אין די בלאָטעס מיטן ביסל פוטער אין שטאָט אריין. נאָך וואָס בענקסטו אהרן? האָסט שוין פארגעסן, תיכף נאָך אונזער חופּה האָב איך און דער טאטע, זאָל זיין ווייט אָפּגעשיידט, פאר דיר כורעים ומשתחוים געווען זאָלסט בלייבן דאָ, אין שטאָט, און דו ,איינמאָל ניין! מיר זענען אָפּגע-זעסן אין דעם וויסטן דאָרף צוויי יאָר, האָט אויסגעבראָכן די מלחמה און פּאָניע האָט אונז פון דאָרט ארויסגעטריבן. נאָך דער מלחמה האָבן מיר ווידער פאר דיר געקניעט, דיך געבעטן בלייבן, און דו, כאָטש האק און בראָק, ניין, ס'האָט דיך געצויגן צו דיין גאָרטן מיטן ניסן בוים. אָבער א מענטש טראכט דאָך וועגן א תכלית אויך. דיין ברודער מרדכי האָט זיך אין דאָרף אריין נישט אומגעקערט. ער איז אוועק קיין אמעריקע זיין דבורה זאָל קענען מאכן א לעבן. דיין ברודער מנחם מיט זיין רבקה-לאה איז אויך אוועק פונעם דאָרף, אלע זענען זיך צופאָרן, אפילו ברכה מיט איר אלטער מויד זענען אוועק און מיר זענען געבליבן אליין. וואָס זשע האָסטו געוואָלט אונדזער קינד זאָל אויסוואקסן א הפקר-בחור מיט די שקצים, אָ-דער זיך אָנניוכען מיט זינען. הא? דאָ האָט ער געלערנט אין חדר און איצט אין דער גימנאזיע דאנקען גאָט, און וואָס ס'איט זיין מיט אלע יידישע קינדער .. ביסט דאָך א באָיאנער חסיד, און דער צדיק האָט נישט גע-הייסן איבערפאָרן אין שטאָט אריין? איך ווייס ס'איז דיר שווער, מיר איז אויך נישט גרינג, נאָר נאָך אזויפיל יאָרן מעגסטו דיר שוין ארויס-קלאָפּן די מאנקאָליע פונעם קאָפּ ...

אין די אויסגעשטערנטע סעפּטעמבער-אָוונטן פלעג איך זיך באגע-גענען מיט שיינדעלען, שפּאצירן אין די זייטיקע אלעען פונעם בולוואר, זוי צוריק מיט יאָרן האָבן דאָס געטאָן די מומע פערעלע מיט שלהמהלע זלמן דעם שדכנס, דעם סטודענט וואָס קעמפט איצט ערגעץ אין שפּאניע. דערנאָך פלעג איך זי פירן איבער די דרימלענדיקע געסלעך, פאָרבייגיין כריסטאקים, דעם בולגארס סאָד און איר דערציילן ווי צוריק מיט יאָרן האָב איך זיך מיט חיימקע „שייגעץ" ארייגעכאפּט אהער ווען מיר זענען געגאנגען צום שוחט מיט די כפּרות און כריסטאקים כלב האָט

מיר צעריסן די הויזן ... אין די שבתים ווען איך פלעג מיט איר שפא־צירן אין בולוואר, האב איך געפילט די קנאה־בליקן פון די יינגלעך וואס פלעגן זיך שושקען און אונדז נאכקוקן. נאר מער פון אלע פלעג אונדז נאכקוקן מאטל „דער באבעס‟, א לאנגער בחור, א דארער, מיט שארף גע־שניצטע פנים שטריכן, מיט א פאר קארע דורכדרינגלעכע אויגן און א ווילדע טשופרינע האר וואס פלעג אים פאלן איבערן שטערן. אין יענעם אויסגעשטערנטן אוונט האבן מיר ארומשפאצירט ביז שפעט אין דער נאכט. ס'איז געווען שטיל און פון די ארומיקע פעלדער האבן זיך גע־טראגן הארבסטיקע ריחות. דאס שטעטל איז געשלאפן, נאר אין פרויקע קירזשנערס שטיבל האט געברענט א ליכט און ווען מיר האבן זיך דער־נענטערט האבן פון הינטער די פארמאכטע לאדן זיך ארויסגעהערט האר־ציקע, זיסע תפילות. פרויקע קירזשנער וואס איז געווען אויך א בעל־תפילה אין דער בלעכערישער שיל, האט זיך געגארגלט, צוגעגרייט, ס'איז דאך געווען ערב ימים־נוראים.

3 סעפטעמבער

איך האב אנגעהויבן בעסער שלאפן און זיך געוויינען מיטן נייעם ריטם פונעם לעבן אויפן קוראָרט, א געמיטלעכער ריטם: שלאפן שפעט, שפאצירן, גיין צום קוואל, נעמען א באד, מעסטן דעם בלוט־דרוק, וואס אין דער היים, אין בוקארעשט האב איך נישט קיין צייט אדער געדולד עס צו טאן א גאנץ יאר. גיין אינדערפרי טרינקען די טיי מיט ברויט מיט פוטער אדער מיט מארמעלאד. מיטאג, די זעלבע „טשארבע‟, דאס כמעט זעלבע עסן וואס „עסט‟ זיך צו גיך און מ'הייבט אן בענקן נאך היימישע מאכלים. נאר אזוי איז אויף די קור־ערטער. ווערן אבער דאס עסן וואס „עסט‟ זיך צו און אנדערע אומבאקוועמלעכקייטן קאמפענסירט דורך דער רו פון וועלכער מע געניסט דא, פון דער שיינער פאנאראמע פון דער אומגעגנט, פון די שטילע סודותדיקע בערג וואס שטייען ווי אויף דער וואך, פון די וועלדער וואס זענען אראפגעקומען פון די בערג און דערגרייכן ביז צו די פענצטער פון דער ווילע.

שפּאַן איך אַראָפּ צו מײַן אינדזל אין דער נאָך פריער שעה. דאָס פייכטע גראָז פונעם טוי גלאַנצט אַנטקעגן דער זון. די וועווערקעס יאָגן זיך אויף די ביימער, קוקן אַראָפּ און לאָקערן מיט זייערע אייגעלעך, וואַרטן מע זאָל זיי געבן ניס. קינדער ברענגען זיי ניס און זיי כאַפּן זיי אַרויס פון זייערע הענט מיט די לאַפּקעלעך, קוקן זיך אַרום דערשראָקענע און קלעטערן געשווינד צוריק אויפן בוים. נעם איך אַרום די פאַרציי־כענונגען און דערמאָן זיך ווי ס'האָט זיך מיר די נאַכט געחלומט אַז איך שפּאַציר מיט שיינדעלען, חברה קוקן אונדז נאָך און מאָטל דער באָבעס מיט דער טשופּרינע איבער זײַנע שקצישע אויגן קוקט און קוקט, ביז מיר פאַרשווינדן הינטערן קלויסטער וואָס איז געשטאַנען אין מיטן בולוואַר ... יאָ, טאַקע דערמיט האָב איך נעכטן פאַרענדיקט מײַנע פאַר־צייכענונגען און זיי זענען מיר געקומען צו חלום.

איך ווייס נישט פאַרוואָס, אָבער אַזוי טרעפט זיך מיר שטענדיק. אַז איך קום צופאָרן אויף אַ נײַ פּלאַץ, אַ שטאָט אָדער אַן אָרטשאַפט, אַ קוראָרט, אָדער אַז איך געפין זיך אויף אַ וואָקזאַל, אין אַ פּאַרק, אָדער בײַם ברעג פון אַ טײַך, דאַכט זיך מיר אויס אַז איך בין שוין אַמאָל געווען אָדער אַמאָל שוין געזען די מקומות. און כאָטש איך ווייס גאַנץ גוט אַז כ'האָב זיי קיינמאָל נישט גז זען, פאַרמאַך איך די אויגן און איך זע די אָרטשאַפטן, ברעג און טײַכן וואָס זענען מיר פון לאַנג באַקאַנט און דאָס רופט בײַ מיר אַרויס זכרונות. אָט זיץ איך אויפן ברעג פונעם טײַך אָלט און קוק זיך צו ווי זײַנע אומרואיקע כוואַליעס בײַטן יעדעם מאָל זייער קאָליר. אָט האָבן זיי אַ זילבער־ניואַנס ווען עס שפּיגלען זיך אין זיי אָפּ די שטראַלן פון דער זון, און אָט זענען זיי בלוי־גרינלעך ווען די זון ווערט פאַר־שטעלט פון אַ כמאַרעלע; אָט פליסן זיי במנוחה, דריבניטשקע, און אָט ווערן זיי צעברויזט, קוטשעראַווע, ווען זיי קאָקעטירן מיטן האַרבסטיקן ווינטל וואָס טוט זיך מיט זיי אַ שפּיל ..

*

איך זיץ בײַם טײַך אָלט און זע דעם טײַך פון מײַנע קינדער־יאָרן, דערם ברייטן גרענעץ־טײַך מיט דער אַלטער פעסטונג וואָס באַוואַכט אים

שוין זייט הונדערטער יאָר. איך קוק צו דעם טייך, נאָר איך זע יענעם טייך און דערפיל א נאָסטאלגיע וואָס פארקלעמט דאָס הארץ, פיבערט דעם מח און בלאָזט אויף די האָלעוועשקעס פון בענקעניש וואָס זענען געלעגן האלב-פארלאָשענע אונטערן אָנגעזאמעלטן אש פון די יאָרצענדליקער.. איך זע זיך ביי יענעם טייך, כ׳זיץ ביי זיין ברעג און לעבן מיר מאָטל. דאָרט האָט ער זיך צום ערשטן מאָל פאר מיר מתוודה געווען אז ער איז פארליבט אין שיינדעלען, אז ער ווערט נאָך איר פארברענט... און דאָס צווייטע מאָל — אין א פאָר יאָר ארום — אין אנדערע אומשטענדן.

מאָטל דער באָבעס, מע פלעג אים רופן „דער באָבעס", ווייל זיין באָבע אסתר-צירל די „קורעלאָפּניטשקע"*, האָט אים אויפגעצויגן אין איר אָרעמער כאטקע אויף דער „נייגטער גובערניע", פון יענער זייט „מאי-דאן". ער איז געווען א יתום, זיין פאָטער איז אהיים געקומען פונעם פראָנט פון דער ערשטער וועלט-מלחמה, אָפּגעלעבט א יאָר און איז געשטאָרבן. זיין מוטער, „די קורווישטשע" — ווי אסתר-צירל פלעג זי רופן — איז נאָכן טויט פון איר מאן אוועק קיין ראסיי מיט א סאָלדאט. אסתר-צירל די „קורעלאָפּניטשקע" פלעג ארומגיין איבער די ארומיקע דערפער, צונויפקויפן עופות און זיי פארקויפן אויפן מארק, אָדער אין די נגידישע שטיבער און אָפּטמאָל אויך אברהם-אהרנען דעם „קראָטש". זי איז געווען א שטארקע יידענע, מיט א פאָר גראָבע פיס ווי די דעמבעס. זי פלעג נישט גיין, נאָר זיך קאטשען, האָבן איר די חברה פון דער „נייגטער גובערניע" א נאָמען געגעבן אסתר-צירל „קאטשקע". חוץ הינער, פלעג זי קויפן גענדז און קאטשקעס צום „שטאָפּן" און דער נאָך פארקויפן פסחדיק שמאָלץ. אסתר-צירל פלעג אויפשטיין פארטאָג, אויסטרינקען א גלעזל פערציקער בראָנפן, איבערכאפּן א שטיק ברויט מיט שמאלץ אָנגעריבן מיט קנאָבל און ארוים אויפן שליאך. ביז צום נאָענטסטן דאָרף זענען געווען 8 ווערסט. צוריק מיט די איינגעקויפטע עופות פלעג זי קומען מיט א צופעליקער פויערישער פור. ווען מאָטל איז געווען קלענער פלעג זי אים מיטנעמען ער זאָל איר העלפן טראָגן די סחורה, און אז ער האָט אונטערגעוואקסן און נאָך דעם וואָס מע האָט אים אויסגעשלאָסן פון דער

* עופות הענדלערין

גימנאזיע, האָט זי אים געגעבן צו מאיר שוסטער לערנען די מלאכה, ער זאָל נישט וואקסן א פוסטע-פאסניק. אסתר-צירל האָט געשמט איבערן שטעטל מיט איר „פאסקודנע פיסק", מ'האָט זיך געהיט אריינצופאלן אין איר מויל אריין. פאר אירע קללות פלעגן אנטלויפן די פארעפיטקעס, די מארקזיצערנס און אפילו די לומפן פון דער „ניינטער גובערניע".

— אז ווי איז מיין לעבן — פלעג זי זיך קלאָגן פאר די מארק-זי-צערנס — אז ווי איז מיין שווארץ מזל, אז איך האָב איבערגעלעבט מיין זון, הלוואי וואָלט איך געווען פארשיט זיין גרוב.

איר זון ברוך, מאָטלס פאָטער, האָט געדינט אין צארישן מיליטער און פון דאָרט פון ראסיי ווי דער רוח זאָגט „א גוטע נאכט", זיך געבראכט א ווייב, א יידישקע דווקא און נישט קיין מיאוסה, סאָניע האָט זי געהייסן. זיי האָבן איניינעם געלעבט א יאָר, דערנאָך האָט מען אים גענומען אויפן פראָנט, זיך געשלאָגן מיט די עסטרייכער אין גאליציע און צוריקגעקומען אָן א פוס אין 16טן יאָר. אין א יאָר ארום איז געבוירן געוואָרן א ייִנגעלע, האָט מען אים א נאָמען געגעבן מאָטל, נאָך ברוכס פאָטער. דערנאָך איז ברוך אָפגעשטאָרבן און סאָניע איז אין א שיינעם טאָג אוועק מיט א קאָ-זאק.

— אויסגעמייקעט זאָל זי ווערן, איובס צרעת אין איר טריפה לייב אריין, א בראנד אין אירע ביינער און ברענען זאָל די קורווישטשע ווי ס'ברענט מיך, — פלעג זי שעלטן איר געוועזענע שנור.

— מיך איבערגעלאָזט מיטן קינד ווי אויפן וואסער. מ'זאָגט ס'דאָ א גאָט אויף דער וועלט, איז אויב ס'דאָ, האָט זי שוין לאנג געדארפט דערשלאָגן א דונער.

מיט מאָטלען האָב איך מיך באקענט אין צווייטן קלאס גימנאזיע. ער איז געווען הויך און דאר, מיט א פּאָר יאָר עלטער פון מיר, נאָר מחמת ער האָט רעפעטירט צוויי יאָר א קלאס, האָבן מיר זיך געטראָפן אלס שול-חברים אין צווייטן קלאס. ער האָט נישט געהאט קיין „שלעכטן" קאָפּ, נאָר נישט געוואָלט לערנען. געזעסן איז ער אין דער לעצטער באנק און די אויפגאבן פלעג ער קאָפּירן. ער האָט ליב געהאט אָפּטון די לערער שפּיצלעך וואָס פלעגן ארויסרופן געלעכטער. א שטארקער און א דרייסטער, איז ער קיינעם נישט שולדיק געבליבן „א באנראָב", אפילו שקצים פלעגן

נישט וואגן אים צו טשעפּען. אין דריטן קלאַס האָט זיך געטראָפן א גע־שעעניש וואָס האָט אויפגערודערט נישט נאָר די גימנאזיע, נאָר אויך דאָס גאנצע שטעטל. מ׳האָט אין גימנאזיע אנטדעקט אן אונטערערדיש יוגנט-קרייזל „דער רויטער שילער״, און צווישן די „רויטע שילער״ איז אויף א בכבודיקן פּלאַץ געווען מאָטל דער באָבעס. מען האָט אים אויסגעשלאָסן פון דער גימאזיע, אין דער „סיגוראנצע״ האָט מען אים גוט אָנגעבראָכן דיביינער און אהיימגעשיקט, ווייל ער איז געווען א מינ־דעריעריקער. אין דער היים האָט אים די באָבע ווידער אָנגעבראָכן די ביינער. „איך האָב אים געטרעטן מיט די פיס״ — האָט אסתר-צירל געוויזן ווי זי האָט אים געשלאָגן — „ער איז ווייזט אויס געראָטן אין זיין מאמעטשקע אין סאָניטשקען די קורווישטשע — נאָר איכל אים שוין ארויסשלאָגן דאָס משוגעת פונעם קאָפּ ..״

איך האָב נישט איבערגעריסן די באציונגען מיט מאָטלען נאָך דעם וואָס מ׳האָט אים אויסגעשלאָסן פון דער גימנאזיע. עפּעס האָט מיך געצויגן צו אים. ער האָט אויסגעוואקסן אין מיינע אויגן. מאָטל דער באָ־בעס איז נישט קיין יינגעלע, ער איז א מאן, א קעמפער. מע האָט טאקע געקוקט קרום אויף אים אין שטעטל, געטייטלט מיטן פינגער: א שייגעץ, א הפקר בחור, א לעצטער יונג, אָבער שטילערהייט איז מען אים אבי׳סל מקנא געווען, באוואונדערט זיין דרייסטקייט. מיר פלעגן זיך באגעגענען שבת בייטאָג ווען ביי מאיר שוסטער איז געווען געשלאָסן דער ווארשטאט און שפּעטער אויך אין אנדערע טעג ווען ער האָט אויפגעהערט ארבעטן ביי מאירן און פלעג אליין לאטען אָדער אונטערקלאָפּן א פּאָר כאָדעקעס אין זיין באָבעס שטיבל אויף דער „ניינטער גובערניע״. מיר פלעגן אראָפּגיין צום גרענעץ-טייך, זיך אוועקזעצן אויפן זאמדיקן ברעג און ווי פארכישופ־טע קוקן צום ברייטן מעכטיקן וואסער. מיר פלעגן א ווײלע שווייגן, זיך צו־הערן צום גערויש פון זיינע כוואליעס. הינטער אונדז איז געשטאנען די אלטע פעסטונג. צווישן די בערג און איבער אירע טונקעלע האלב חרובע מויערן האָט זיך פּראָפּילירט דער האלב איינגעבראָכענער טורעם. מיר פלעגן זיצן און קוקן לענגאויס דעם ברעג און כאפּן א קוק אויך אויף „יענער זייט״, וו אויפן פלאכן ברעג האָבן צווישן סעדער ארויסגעקוקט קליינע פּויערישע כאטקעס. ווייטער פון יענער זייט דאָרף אונטערן בערגל

זענען געשטאַנען לאַנגע, נידעריקע געביידעס. אָט גייט אַ משערעדע בהימות און אָט טרעט זי אָפּ דעם וועג אַ גרויסער לאַסט־מאַשין, וואָס פּאָרט, פּאָרט, און ווערט אויף אַמאָל פֿאַרשווּנדן הינטער די לאַנגע געביידעס. יענער טאָג איז געווען אַ וואַרעמער, נאָר באָדן האָט מען זיך נישט געטאָרט אָן אַ ספּעציעלער דערלויבעניש, זינט ס׳האָט זיך געטראָפֿן אַז גרישע, אַ בלאָנדער שייגעץ מיט בלויע אויגן, איז אַריבערגעשווימען דעם טייך אין מיטן העלן טאָג אונטער דער נאָז פֿון דער גרענעץ וואַך. מ׳האָט אים נאָכגעשאָסן, אָבער ער האָט שוין געהאַט איבערגעשווימען אַ האַלבן טייך. די גרענעץ וואַך האָט באַפֿוילן דעם עולם זיך אַנטאָן און תיכּף אַהיימגיין, נאָר דאָס שטעטל האָט זיך נאָך דעם לאַנג „געוויגט" פֿון דער געשעעניש. און אַפֿילו ווינטער, ווען די זאַווערוכעס האָבן שוין געפּייפֿט איבער די געסלעך און די זקנים האָבן געוואַרעמט זייערע קריזשעס ביי די געהייצטע הרובעס, פֿלעגן זיי דערציילן און איבערדערציילן יעדער אויף זיין אופֿן, מיט אַלע פּישטשעווקעס ווי אַזוי גרישע איז איבערגעשווימען דעם טייך, גלייך זיי זענען געשטאַנען דערביי..

אַזוי זענען מיר געזעסן מיט מאַטלען ביים ברעג, געזעסן און געשוויגן. נאָר אין יענעם טאָג געדענק איך ווי היינט, אַז דער ערשטער האָט אָנגעהויבן רעדן מאָטל, מאָטל דער באָבעס.

4 סעפּטעמבער

דער טאָג האָט זיך געוויזן אַ שיינער, כאָטש אינדערפֿרי האָט זיך אַביסל פֿאַרכמאַרעט. די זון איז אַרויסגעקומען אַ פֿאַרשפּעטיקטע און אויסגעזען אַביסל אַ מידע, גלייך ווי זי וואָלט זיך געווען געראַנגלט מיט די כמאַרעס, דערנאָך האָט זי זיך צעשמייכלט אַ צופֿרידענע וואָס האָט פֿאַרטריבן די טריבקייט און אירע שטראַלן האָבן ווידער אָנגעהויבן צערטלען די בערג, די וועלדער, די פֿעלדער און די לאָנקעס, האָבן אָפּגענילט די דעכער פֿון די הייזער און זיך געשפּילט מיט די קוטשערלעך פֿון די קינדער וואָס האָבן פֿאַרפֿלייצט די גאַסן. אָט האָבן זיי זיך אָפּגעשטעלט ביים וועג־איבערגאַנג, זיי וואַרטן אין דער באַגלייטונג פֿון אַן אויפֿזעערין ביז דער סטאָפּ וועט אָנווייזן גרין און ס׳וועט זיין דערלויבט

אריבערצוגיין. די אויפֿזעערין בויגט זיך אָן צו א קליין מיידעלע וואָס שעפּטשעט איר אריין עפּעס אין אויער אריין און איך דערמאָן זיך אין מיין אייניקל, זי איז טאקע ענלעך צו דעם מיידעלע. מיין טייער אייניקל, איך פֿיל אויף אמאָל א ווארעמקייט וואָס פֿארכאפּט מיין הארץ, מיין נשמה און גלייכצייטיק האָב איך א געפֿיל פֿון אומרו, מיר דאכט זיך אז די קינדער טרעטן אויף א געמינעוועט פֿעלד און מיר עלטערן און זיידעס שטייען מיט פֿארלייגטע הענט און האָבן נישט דעם מוט עפּעס צו טון, דערווייטערן, אנטוואָפֿענען די גרויזאמע אטאָמישע מינעס וואָס באדראָען די אומשולדיקע יונגע לעבנס, באפֿרייען די וועלט פֿונעם אטאָמישן געפֿאר און אויך פֿונעם געשפּענסט פֿון די „לאָקאלע" מלחמות. ווער זאָגט אז די געשיכטע דארף זיך איבערחזרן? ניין! די געשיכטע טאָר זיך נישט איבערחזרן!

*

איך זיץ אויף „מיין" באנק אויפֿן „אינדזל", מיין שאָטן שפּיגלט זיך אָפּ אינעם טייך, נאָר איך זע דעם טייך פֿון מיין שטעטל. איך זיץ אויף זיין ברעג מיט מאָטלען אין יענעם הייסן תמוז טאָג, דער טאָג וואָס איז מיר פֿארבליבן טיף איינגעקריצט אין זכרון און איך געדענק כמעט יעדעס וואָרט פֿון אונדזער געשפּרעך, יעדן זשעסט פֿון מיין חבר, יעדע גרימאסע פֿון זיין פּנים. ארום איז געווען שטיל. ווייטער אויף רעכטס האָבן עטלעכע בהימות געפּאשעט דאָס פֿעטע גראָז וואָס האָט זיך געשפּרייט צופֿוסנס פֿונעם בארג. ס'האָט זיך געהערט דאָס שטילע דרימפּלען פֿונעם פּאסטעכס מאנדאָלינע. מאָטל האָט איבערגעריסן דאָס שטילקייט.

— זעסט, האָט ער אָנגעוויזן מיטן פֿינגער, דער טייך איז נישט נאָר א גרענעץ צווישן צוויי לענדער, נאָר אויך צווישן צוויי וועלטן. פֿארשטייסט? דאָרט פֿון יענער זייט קומט פֿאָר א גראנדיעזער עקספּערימענט וואָס מוז איבערגעשטאלטיקן די וועלט.

איך האָב באטראכט מאָטלען, זיין געשניצטן פּראָפֿיל, זיין פֿארשפּיצטע נאָז און בלאס פּנים. ער האָט זיך אויסגעדרייט צו מיר און זיינע אויגן האָבן געפֿינקלט מיט שטאָלענע רעפֿלעקסן:

— מיר וועלן איבערקערן די אלטע פארשאָלטענע וועלט און אויפ־בויען א נייע, א יושרדיקע, אין וועלכער ס׳וועט געוועלטיקן נישט דאָס געלט און די בורזשואזע צעפּוילטקייט, נאָר דאָס פאָלק, די ארבעטער, די שעפער פון אלע רייכטימער, זיי וועלן זיין די באלעבאָטים פון זייער מי, פון זייער שווייס.

— איבערקערן די וועלט? האָט זיך ביי מיר ארויסגעכאפּט.

— יאָ, איבערקערן, פארניכטן ביז אין די יסודות, אויסברענען מיט פייער דאָס שלעכטע.

— פארניכטן? פארניכטן די וועלט? ווי אזוי מאָטל, מיינסט ס׳איז מאָראליש?

— מאָראליש, שמאָראליש, — האָט זיך מיר נאָכגעקרומט מאָטל — איך מיין נישט פארניכטן די וועלט, איך מיין די נישט גערעכטע אָרדע־נונג, און דאָס איז ביי מיר מאָראליש, פולקאָם מאָראליש, זעלבסטפארשטענד־לעך לויט אונדזער מאָראל, ווייל ס׳זענען פאראנען צוויי מאָראלן: א פּראָ־לעטארישע און א בורזשואזע, אזוי ווי ס׳זענען פאראנען צוויי וועלט אָנשויונגען, צוויי קולטורן.

איך האָב געקוקט אויף מאָטלען און נישט געקאָנט אויסרעדן א וואָרט. איך האָב געשטוינט, געהאט פאר אים א געפיל פון באגייסטע־רונג און אויך אביסל מורא. פון וואנען קומט אזויפיל קענטעניש צו דעם אָרעמען שוסטער־יונג, פון וואנען די אייזערנע לאָגיק, די קאָמפּראָ־מיסלאָזע שטעלונג, און די שנאה? ער האָט זיך נענטער אָנגעבויגן צו מיר, ארויפגעלייגט זיין האנט אויף מיין אקסל און מיר געקוקט גלייך אין די אויגן:

— יאָ, כדי איבערצעקערן די אלטע פארשאָלטענע וועלט דארף מען צולעגן א האנט.

ער האָט סקיצירט א שמייכל און פאָרגעזעצט:

— כ׳ווייס ביסט א ווילער בחור, ביסט מיר געפעלן נאָך דעמלט אין די ערשטע גימנאזיע קלאסן, איך ווייס אז טיף אין דיין באוווסטזיין אָדער אפשר אין דיין אונטערבאוווסטזיין טראכסטו ווי אונדז, אָבער קאָנסט זיך נישט אנטשיידן, ס׳פעלט דיר דער רעוואָלוציאָנערער גייסט. אין דעם ביסטו טיילווייז שולדיק און טיילווייז די סביבה. ביסט נאָך נישט דערגאנגען צום אמת פון דער רעוואָלוציע.. ווייל, ווייל זיי נישט ברוגז

— מאַטל האָט זיך צעשמייכלט און די געשניצטע קאָנטורן פון זיין שטייף פנים האָבן זיך אָפּגעשפּאַנט — זיי נישט ברוגז, ביזט אָבער דאָך א „ביעלאָרוטשקע“ (א ווייס הענטל). אמת דיין טאַטע איז אַן ארבעטער, ער ארבעט אין בראָווער און איז עקספּלאָאַטירט פון די באַלעבאַטעם, פון די ברידער לעכטיג, איר זענט נישט נאָר קיין פאַרמעגלעכע, נאָר טאַקע קבצנים, אָבער מיט א „טראָלר“, „א קניפּ אין דער באַק—די פאַרב זאָל שטיין“, אָבער איר זענט נישט קיין תושבים פון דער „נײַנטער גובערניע“. דיין טאַטע האָט געהאַלטן א קרעמל, אמת, די קאָנקורענטן האָבן אים פאַרשלונגען, דאָס געוועלבל איז פאַרשוווּנדן, אָבער די מענטאַליטעט פון א באַלבעסל איז פאַרבליבן. אמת, דו האָסט נישט געוואַקסן אין עשירות, א חוץ דער גימנאַזיע אוניפאָרם פאַרמאָגסטו נאָך א פּאָר הויזן, זומער פאָרסטו נישט אין די וואַרעם בעדער ווי די ברידער לעכטיגס בנים, נאָר די ארבעטסט אין זייער בראָווער זאָלסט האָבן פון וואַנען באַצאָלן די שול-טאַקסעס, קויפן ביכער פאַרן נייעם לערן-יאָרן, און זיך אריינכאַפּן איין מאָל אין דער וואָך מיט דיין מיידל, עסן א „מאָראָזשענע*“. ביסט אויסגעוואַקסן אין דחקות, אָבער נישט אין דער „נײַנטער גובערניע“; און אז נישט דו, מאַכן זיך דיינע עלטערן אילוזיעס אז זיי וועלן מאַכן פון דיר א שטיקל בוכהאַלטער, אָדער ווען ס'איט קומען די צייט וועסטו חתונה האָבן פאַר א רייך מיידל און וועסט אריין אין א שמאַלץ-גרוב. ווייסט, ווען מע האָט מיך ארעסטירט און געשלאָגן מכות רצח, האָב איך געשוויגן נישט אויסגעזאָגט פונעם חדר. בומע גבריאלס אָבער, האָט נאָך עטלעכע פּעטש אויסגעזאָגט מער וויפל מ'האָט באַדאַרפט. פאַרוואָס זשע? ווייל ווען מע האָט מיך געשלאָגן האָב איך פאַר מיר געזען די „נײַנטע גובערניע“, מיין באָבע די "קורע-לאָפּניטשקע“, וואָס גייט איבער די דערפער מיט אירע געשוואָלענע פיס און כ'האָב געפילט מאיר שוסטערס קלעפּ ווען כ'האָב ביי אים געלערנט די מלאכה, ווייל איך בין א געשלאָגענער הונט; און ווען די מחבלים האָבן מיך געהאָנגען מיט די פיס ארויף און געשמיסן אין די פּיאַטעס, האָב איך שוין גאָרנישט געפילט, נאָר כ'האָב געזען ווי די רעוואָלוציאָ-

* אייזקרעם

נערע באטאליאָנען מארשירן מיט פֿונאנדערטגעוויקלטע פֿאָנען און איך לויף אָנזאָגן דער וועלט די גרויסע בשורה...

מאָטל האָט זיך אָפּגעשטעלט גלייך ווי ער וואָלט געוואָלט איבער־כאַפּן דעם אָטעם, מיט א האסטיקן זשעסט פֿארנומען די טשופּרינע האָר וואָס איז אים געפֿאלן איבערן שטערן און פֿאָרגעזעצט:

— אָבער בומע גבריאלס? נאָך א פּאָר פּעטש האָט ער זיך דערמאָנט אין זיין שיינער, זאטער היים, אין זיין טאטנס שניט־קראָם, און די פֿיינע שמעקנדיקע מאכלים וואָס מ׳פֿראוועט ביי זיי, און זיין רעוואָלוציאָנע־רער אויסדרויער האָט אָנגעהאַלטן פֿון אסתּר־תּענית ביז פּורים. איצט פֿארשטייסטו שוין? מיין נישט כ׳וויל זאָגן אז פֿון קליינבירגערלעכע עלעמענטן קען זיך נישט טרעפֿן ס׳זאָלן ארויסקומען רעוואָלוציאָנערן, אָבער קיין צוטרוי האָב איך נישט צו זיי. אזוי, גוטער ברודער, מיך האָט געשלאָגן די פּאָליציי, מאיר שוסטער און מיין באָבע אסתּר־צירל. נאָר אמשטארקסטן האָט מיך געשלאָגן מיין גורל, אָדער בעסער געזאָגט, די אלע קלעפּ וואָס איך האָב ארייגעכאפּט זענען נישט מער ווי א דיא־לעקטישע אנטוויקלונג פֿון די קלעפּ וואָס ס׳האָט מיר דערלאַנגט מיין גורל. איך בין געבוירן געוואָרן אויף דער „ניינטער גובערניע״, מיין טאטע איז אהיים געקומען פֿון דער מלחמה א קאליקע, איך געדענק אים נישט. ווען ער איז געשטאָרבן בין איך אלט געווען א יאָר. קיין מאמע האָב איך נישט געהאט. יאָ, יאָ, נישט געהאט. איך ווייס נאָר אז סאָניע די „קור־ווישטשע״ האָט מיך איבערגעלאָזט און אנטלאָפֿן מיט א קאָזאק. די באָבע האָט מיך אויסגעכאָוועט. ווען כ׳האָב אָנגעהויבן פֿארשטיין האָב איך דערזען אז כ׳בין קיינעמס נישט, אפֿילו די „ניינטע גובערניע״ האָט אויף מיר געטייטלט מיט איר שמוציקן פֿינגער. נאָר איך האָב מיין שטעטל באשטאנען, זיך געוואָרפֿן מיט די קולאקעס און געביסן מיט די ציין די וואָס האָבן מיך באליידיקט. א גליק די באָבע אסתּר־צירל. זי האָט מיך געשלאָגן און איך האָב זי צוערשט געהאסט, נאָר אז כ׳האָב אָנגעהויבן פֿארשטיין און אנאליזירן די סיבות, האָב איך געזען אז מיין באָבע איז נישט אן ערגערע פֿון אנדערע, נאָר אפֿשר טאקע א בעסערע. איך האָב אָנגעהויבן פֿארשטיין אז איר לעבן איז געווען ביטער־גאַל און אז זי האָט זיך מיר געווידמעט מיט לייב און לעבן. זי האָט געהאט די אמבי־

ציע און געוואָלט ווייזן דער „ניינטער גובערניע“ אז איר מאָטל קען אויך זיין א „גומנאזיסט“, און ווען איך האָב אָנגעטאָן די אוניפאָרם מיטן נומער אויפן לינקן ארבל, איז זי געווען אויפן זיבעטן הימל. פאַרשטייסט אליין אז זי האָט אָפּגעריסן פונעם מויל פון מיינעט וועגן. דערנאָך איז געקומען די גרויסע אנטוישונג. איך בין אריינגעפאלן, און מ'האָט מיך אויסגעשלאָסן פון דער גימנאזיע. דאָס זענען געווען די שווערסטע טעג אין איר לעבן. זי האָט געהאָרעוועט, געטאָפּטשעט די שליאכן מיט מיט אירע געשוואָלענע פיס, אָפּגעריסן פונעם מויל, זיך גאָרנישט פאַרגינען און צום סוף... זי האָט אויסגאָסן איר ביטער הארץ אויף מיר, ווייל איך האָב זי אנטוישט, ווייל זי האָט געמיינט אז די „ניינטע גובערניע“ פון וועלכער זי האָט מיך געוואָלט ארויסרייסן, וועט מיך ווידער איינשלינגען.

מאָטל האָט צוזאמענגעדריקט די פויסטן און איך האָב געזען די שניטן אויף זיינע פינגער און די שווארצע נעגל פון סמאָלע. ער האָט זיך אויפגעהויבן און צו מיר אראָפּגעקוקט גלייך ער האָט זיך אויף מיר געוואָלט ווארפן מיט זיינע שטיינערדיקע פויסטן:

— יאָ, דאָס לעבן האָט מיך געוואָרפן אויף דער זייט באריקאדע, אָבער איך וועל פון דאָרטן ארויס, כ'וועל ארויס אָבער נישט ווי א דעזערטיר, איך וועל ארויס, זיך באַפרייען, אָבער נישט נאָר זיך אליין, נאָר די גאנצע „ניינטע גובערניע“ וועל איך באַפרייען, איך וועל זיי אלע ווייזן... און אויך שיינדלען...

איך האָב זיך האסטיק אויפגעהויבן און מיט אים זיך פאַרמאָסטן:

— וואָס האָסטן מיט שיינדעלען? מיט וואָס איז זי דיר שולדיק?

מאָטל האָט אראָפּגעלאָזט דעם קאָפּ, די טשופרינע האָר איז אים געפאלן אויפן שטערן און די ליפן האָבן זיך אים פארקרומט אין א ביטערן שמייכל:

— איך האָב גאָרנישט מיט שיינדעלען, זי איז מיר גאָרנישט שולדיק, איך האָב זי פשוט ליב .. ליב, פאַרשטייסט? איך וועל נאָך איר פאַרברענט, פאַרשטייסט? איך האָב זי ליב, און זי האָט דיך ליב, פאַרשטייסט? און דו האָסט זי אויך ליב, נאָר איך האס דיך נישט דערפאַר, זאָלסט דאָס ווייסן. אָבער זאָלסט ווייסן אז כ'וועל נאָך איר פאַרברענט. איך שלאָף

נישט דורך די נעכט. איך כאַפּ זיך אויף און גיי אַראָפּ צום גרויסן טײַך, ליג מײַן הייסן פיבערדיקן קאָפּ אין דער קילער ראַסע פונעם גראָז און קאָן זיך נישט אָפּקילן.

— מאָטל! האָב איך געפּרוווט עפּעס זאָגן..

— ניין! ניין! דאַרפסט מיר גאָרנישט זאָגן, איך דאַרף נישט דײַן מיטלייד, קיינעמס מיטלייד דאַרף איך נישט, איך קאָן זיך באַהערשן, זײַ רואיק, און איך ווייס אַז אפילו די געשיכטע — אפשר פאַרשטייסטו עס נישט — האָט אויך אַ קלאַסעוון אונטערשלאַק... ווײַל ווען שיינדעלע זאָל מיך אפילו יאָ ליב האָבן, וואָלט דען יאָסל בעקער מסכים געווען דערמיט? יאָסל בעקער, דער שיינער ייד, דער אנשטענדיקער באַלעבאָס, דער נגיד, דער קלאַסן שונא...

— יאָסל בעקער אַ קלאַסן שונא? וואָס רעדסטו מאָטל? איך פאַרשטיי נישט...

— דו פאַרשטייסט נישט, און וואָס פאַרשטייסטו יאָ? די פאַרעוועער יונגערמאַן. יאָסל בעקער איז טאַקע נישט קיין קאַפּיטאַליסט ווי די ברידער שאַר, אָדער לעכטיג, ער איז אָבער אַן אייגנטימער, ער נוצט אוים פרעמדע אַרבעט, אויף אים אַרבעטן מענטשן. דעסגלייכן אויך לייקע די „צוקער־נישטקע*", בײַ וועלכער ס׳אַרבעטן מיידלעך 10 שעה פאַר 20 לײַ אַ טאָג. יאָסל בעקער, לייקע די צוקערניטשקע און כדומה זײַ, זענען פונקט אַזוי געפערלעך ווי די קאַפּיטאַליסטן, זײַ זענען די באַצילן־טרעגער פונעם קאַפּיטאַליזם...

מאָטל האָט זיך אָפּגעשטעלט, זײַן פּנים איז געווען בלאַס, פאַרשוויצט, ער האָט שווער געדעכעט ווי איינער וואָס לויפט באַרג אַרויף, דערנאָך האָט ער אַרויפגעלייגט בײדע זײַנע הענט אויף מײַנע אַקסלען און מיר אַרײַנקוקט גלייך אין די אויגן אַרײַן:

— אַנטשולדיק מיר, זיך אַביסל אַראָפּגערעדט פונעם האַרץ, און דאָס מיט שיינדעלען בעט איך דיך פאַרגעסן... זיך אַביסל איבעריק צעהיצט.. נו, איצט לאָמיר גיין, קום, וועל איך דיר ווײַזן די „ניינטע גובערניע". ביסט אַמאָל דאָרטן געווען?

---

* פאַבריקאַנטין פון צוקערלעך

5 סעפטעמבער

נעכטן אויפדערנאכט האָב איך זיך געלייגט שלאָפן און געלאָזט די זכרונות אריבערטרעטן די חלומות-שוועל.

אָט פאָרט דער פעטער אריה פון דער מיל מיט אן אָנגעלאָדענעם וואָגן מיט זעקמעל, ער צעפירט זיי צווישן די בעקערייען. אָבער ער פאָרט נישט איבער די געסלעך פונעם שטעטל, נאָר איבער די גאסן פון דעם קוראָרט וווּ איך געפין זיך, אין קאַלימאַנעשט. אין דער רעכטער האנט האלט ער די בייטש און מיט דער לינקער פירט ער דאָס פערד ביים ציימל. פטררר, האָ! דאָס פערד שטעלט זיך אָפּ, דער פעטער אריה נעמט אראָפּ די קוטשמע פון עם קאָפּ, ווישט אָפּ מיט זיין ברייטער דלאָניע דעם שווייס פונעם שטערן און קוקט זיך ארום. פון יענער זייט וועג האָט זיך אָפּגעשטעלט מיט זיין פאַיעטאָן שייקע בעל-עגלה. ער זיצט אויף דער קאָזלע, פארדרייט א גראָבן ציגאר, וויל אים אָנצינדן, נאָר דער פעטער אריה שלאָגט אים איבער:

— שייקע! שייקע! איך וויל אָנפּויען מיין לאָשעק, וויזשע זאָל איך אים אָנפּויען, האַ?

פעטער! פעטער! זיידע! זיידע! האָב איך א געשריי געטון פונעם שלאָף, און זיך אויפגעכאפּט. כ'טו א קוק אויפן זייגער: האלב-דריי. איך דריי זיך אויפן געלעגער א שטיקל צייט, דערנאָך גיי איך אראָפּ, עפן אויף ס'פענצטער און אין צימער שטראָמט אריין די קילע פייכטלעכע לופט וואָס שמעקט עטוואָס נאָך סירקע. איך לעג זיך צוריק, ווער אנטשלאָפן און ווידער אמאָל קומט מיר צו חלום דער פעטער אריה און דער זיידע יחיאל. דער פעטער אריה איז געווען מיין עלטער-פעטער, ער איז געווען מיין זיידע יחיאלס ברודער. זיי האָבן אזוי געענלעכט צווישן זיך גלייך זיי וואָלטן געווען צווילינג-ברידער.ביידע גבורים, הויכע, ברייטפלייצעדיקע, מיט רויטע פנימער, בלויע אויגן און צעשויבערטע רויטלעכע בערד. ווי האָבן פאר קיינעם קיין מורא געהאט, אפילו שיכורע קאַצאַפּעס האָרן זיי אָפּגעטרעטן דעם וועג. ס'איז געווען אזא ענלעכקייט צווישן זיי, אז נאָכדעם וואָס דער זיידע יחיאל איז געשטאָרבן — און איך בין נאָך געווען קליין — האָב איך אָנגעהויבן רופן דעם פעטער אריה — זיידע. דער זיידע און דער פעטער אריה האָבן ביידע געארבעט ביי די ברידער שאָר אין דער מיל. דער זיידע פלעג דערציילן:

— איך האָב געאַרבעט נאָך ביים אַלטן לוי שאָר. ער איז געווען א ייד א למדן, א ירא-שמים, נישט ווי זיינע זינדלעך. ער האָט דעם אַרבע-טאָרער באַצאָלט זיין שכר, חוץ דעם, יעדן דאָנערשטיק א האַלבן פּוד געבאַטלט מעל, צאַרסקע מעל, נישט ווי אַצינד ביי זיינע בנים, זיי זענען ניט צו גאָט און ניט צו לייט...

דער זיידע יחיאל און דער פעטער אריה האָבן ביידע געאַרבעט אין שאָרס מיל אינדערפרי, דערנאָך פלעגן זיי מיט פערד און וועגעלע צע-פירן זעקלעך מעל צווישן די בעקערס און אַז ס׳האָט זיך געטראָפן עפּעס א זייטיק פאַרדינסטל, עפּעס איבערפירן מיט פערד און וועגעלע, האָבן זיי זיך נישט אָפּגעזאָגט. למשל זעק מיט גערשטן פון אברהם-אהרן „קראַטש" דעם תבואה סוחר — אין בראָווער אַריין, אָדער געהילץ, שינדל, בלעך, אָדער ציגל פאַר עפּעס א געביידע אין שטעטל.

זיי פלעגן אַרומגיין פאַרפּראָשעטע פון קאָפּ ביז פיס. זייערע פנימער, די געדיכטע ברעמען-בערשטלעך און די בערד זענען געווען ביי זיי פאַר-פודערט מיט דער ווייסער מעל פודער און די מלבושים זייערע, אפילו די שטיוול זענען געווען פאַרפּראָשעט מיט מעל. מע פלעג זיי רופן די „מוטשניקעס*". גבורים זענען געווען די צוויי ברידער, כאָטש זיי האָבן זיך א סך אָנגעליטן אין זייער שווערן, אויסגעהאָרעוועטן לעבן.

דעם זיידע יחיאל האָט מען בשעת דער ערשטער וועלט-מלחמה פאַר-שיקט קיין סיביר איבער אַן אויסגעטראַכטן בלבול פון די צאַרישע מאַכט-האָבער. מע האָט אים באַשולדיקט אין פאַרקויפן מלוכה סודות די עסטרייכער... האָט מען אים פאַרשיקט אין וואָלאָגאָדסקער גובערניע ווי ער איז אָפּגעווען קאַרגע צוויי יאָר. ער האָט זיך אומגעקערט נאָכן אויסברוך פון דער פעברואַר רעוואָלוציע אין 1917. ער איז אַהיימגעקו-מען אַן אויסגעדאַרטער, אָבער נישט קיין געבראָכענער און א באַגייסטער-טער פון דער רעוואָלוציע... „יחיאל סימע-לאהס איז א גבור", — האָבן יידן גערעדט מיט אָפּשיי. ער איז געווען אַן אָרימאַן, אָבער אַן אָנגעזע-ענער בעל-הבית, גבאי אין דער בלעכרישער שיל, און אויך א בעל-

---

* וואָס האַנדלען, אָדער אַרבעטן מיט מעל

קורא איז ער געווען. „יחיאל סימע-לאהס קען אביסל דריבניטשקע"
— האָבן יידן גערעדט מיט אַפּשיי.

דער זיידע האָט אינגיכן געקויפט אַן אנדער פערדל, א ווייס פערדל, אים א נאָמען געגעבן „בילעק" און זיך גענומען צו זיין אמאָליקער עבודה, אין מיל און אין גאַס. די באָבע רייזל, אָבער, האָט נישט לאנג אויסגעהאלטן, אין א פּאָר יאָר ארום נאָך זיין צוריקקומען איז זי גע-שטאָרבן.

דעם פעטער אריה האָט דאָס לעבן אויך נישט געשאַנעוועט. ער האָט געהאט א זון און א טאָכטער. מאכט זיך אין א זומער טאָג גייט די טאָכ-טער — מינצע האָט זי געהייסן — א געזונטע, שיינע מויד — זיך באָדן, און דערטרינקט זיך. דאָס שטעטל איז געגאַן כאָדאָראָם. יידן האָבן אָפּגעשאָקלט: „אזאַ אומגליק, אזא צאָרן, א ביטערער ונתנה-תוקף, אָבער אין די ספירה טעג דארפן זיך נישט גיין באָדן"... דער זון, קלמן, האָט חתונה געהאט, געבראכט זיך א ווייב פון אַן אנדער שטעטל, אָפּגע-לעבט מיט איר א פּאָר יאָר, און אין א שיינעם טאָג איז ער נעלם געוואָרן, איבערגעלאָזט דאָס ווייבל אַן עגונה מיט א צווילינג אויף די הענט. אין א שטיקל צייט ארום איז געשטאָרבן די מומע זיסל. מסתם זיך פארהרי-זעט — האָט מען געזאָגט, און געשטאָרבן אויף א ראַק — „אויף אלע פוסטע וועלדער" — האָבן יידענעס אָפּגעשאָקלט מיט די קעפּ.

צוויי גבורים זענען געווען די צוויי ברידער, נאָר די צרות, די קלעפּ פונעם לעבן האָבן זיי נישט געבראָכן. זיי האָבן נישט געפעלט פון קיין שמחות אין שטעטל און זענען געווען אין דער מיט פון די געשעענישן אויף דער יידישער גאַס. אייניקע מאָל נאָך דער ארבעט, אויסגעשפּאַנט פערד און וועגעלע, פלעגן זיי זיך ארייַנכאַפּן צו יונהן, זיצן ביי א גלעזל וויין, זיך דערמאָנען, אָפּקרעכצן און דערנאָך זיך „דערוואַרעמען" און צוזינגען זייער באַליבט לידל: „אין דרויסן גייט א רעגן, אין דרויסן גייט א רעגן, מיט א קליין ביסעלע שניי, אלע מיינע יאָרן בין איך ארומגעפאָרן, און איצט טוען מיך מיינע ביינער וויי". ס'פלעגן צו זיי צושטיין דער אלטער פלטיאל, פראַים פעלדשער און בערל דער בייגל-בעקער, ווערן ביגלופן און מיטזינגען... נאָך דעם וואָס די באָבע רייזל און די מומע זיסל זענען געשטאָרבן, האָבן זיי אָנגעהויבן ארייַנגיין אָפטער צו יונהן אין שענקל,

פאַרטרייבן די מרה-שחורה. אָבער נאָכן טויט פונעם זיידע יחיאל האָט דעם פעטער אריה באַזעצט די עלטער, ער איז אויף אַמאָל ווי איינגעהויקערט געוואָרן, זיין פייערדיק-רויטע באָרד איז גרוי געוואָרן, פון זיינע אויגן האָט ארויסגעקוקט דער אומעט. ער האָט זיך אָנגעהויבן קלאָגן אויף די קריזשעס. „אוי קינדער, די קריזשעס"! ער האָט אָבער נישט פאַרלוירן דעם חוש פון זיין געזונטן הומאָר, דעם אופן אויף וועלכן ער פלעג זיך וויצלען און זיך אויסלאַכן פון די אָנשיקעניש פונעם לעבן. איך געדענק ווי ער האָט אונדז אַמאָל געזאָגט: „איר הערט קינדער, אַן אָרימאַן שטאַרבט ניט, ער בייט נאָר איבער דאָס געלעגער". אַ צווייט מאָל, ווינטער צייט ווען זיינער אַ שכן, משולם קירזשנער איז געשטאָרבן, האָט ער אָפּגעקרעכצט און געזאָגט: „אָט, האָסטו דיר, אָ, נעמט משולם און שטאַרבט אַוועק פונקט אין מיטן סעזאָן"...

נאָכן זיידנס טויט האָט דער פעטער אריה פאַרקויפט זיין פערדל דעם „טשיזשלעק", געגעבן דאָס געלט דער מומע פערעלע וואָס איז געבליבן אַ קיילעכדיקע יתומה, און זיך גענומען דעם זיידנס „בילעק"; אין אַ שטיקל צייט אַרום האָב איך אָנגעהויבן רופן דעם פעטער אריה — זיידע. אין אַ געדיכט וואָס איך האָב שפּעטער געווידמעט דעם זיידן יחיאל, זענען ביי מיר ביידע פאַרשוינען צונויפגעשמעלצט אין איינעם, אַזוי ווי זיי זענען ביי מיר פאַרבליבן אין מיין קינדערישן זכרון. און איצט אין דער נאַכט איז מיר דער פעטער אריה געקומען צו חלום און איך האָב געשריגן פונעם שלאָף: פעטער! פעטער! זיידע! איך האָב זיך אויפגעכאַפּט. ווידער איינגעדרימלט און נאָך אַמאָל אים געזען אין חלום, דאָס מאָל האָב איך אים געזען אין יענעם הייסן זומער טאָג, ווי ער איז געשטאַנען אַ צעשוויבערטער, זיין שווין גאַנץ ווייסע באָרד האָט געציטערט. ער האָט נישט געטערפּעט, עפּעס אַריינגעזאָגט דעם דייטש, און דער עס-עס האָט אים דערלאַנגט מיטן רעוואָלווער. איבערן פּנים האָט אים גערינען אַ ריטשקעלע בלוט. רעכטס! — האָט אַ ריטשע געטון דער דייטש, דאָס הייסט צו דער קאָלאָנע פון די סעלעקציאָנירטע צום טויט. ער האָט געשפּאַנט צווישן די לעצטע. איך האָב געזען זיין הויכע עטוואָס געבויגענע סילועט, זיין נישט געבויגענעם קאָפּ און זיינע געביילטע פויסטן. איך האָב אים געוואָלט נאָכשרייען: פעטער! פעטער! זיידע! נאָר אַ ביטערער קנויל

האָט מיר געשטיקט דעם האַלדז... ס'איז געווען דעם 3טן יולי 1941...

*

פירט מיך דאָס סטעזשקעלע ווי געוויינטלעך אַראָפּ דורך דעם פּאַרק צום טייך. אָט איז דאָס בריקל וואָס פאַרבינדט דעם ברעג מיטן קליינעם באַגרינטן אינדזל און אָט איז דער פּאַראָם צוגעבונדן צום בריקל. פון יענער זייט אָלט, שלענגלען זיך די באַן ליניעס און די באַנען וואָס לויפן, דאָס קלאַפּן פון די רעדער און די געשרייען פון די לאָקאָמאָטיוון שטערן אויף א ווייל די רו און זייער עכאָ טראָגט זיך ווייט איבער די בערג און איבער די וועלדער. ווייטער אונטער די באַוועלדערטע בערג ציען זיך גערטנער און סעדער. די צווייגן פון די ביימער הענגען אַראָפּ שווערע אונטער דער לאַסט פון די פּירות און פון צווישן די ביימער בלישטשען אַרוים ווייסע פּויערישע שטיבלעך מיט רויטע טשערעפּענע דעכער. דאָס בריקל פאַרבינדט דעם ברעג מיטן אינדזל און פונעם אינדזל ביז צום צווייטן ברעג קורסירט א פּאַראָם. אין 10 מינוט שיפט מען זיך אַרי־בער אויף דער צווייטער זייט. שוין 5 טעג אז סע ציט מיך אהער ווי א מאַגנעט און איך בין זיכער אז אינערגעץ וואָלט איך נישט אימשטאַנד געווען צו פאַרצייכענען די זכרונות. נאָר דאָ קען מען זיך פאַרטראַכטן, זיך פאַרטיפן אין די רעיונות, נאָר דאָ קענען די זכרונות פליסן אזוי פריי, נאָר דאָ קענען זיי זיך קאָנקרעטיזירן אין געשטאַלטן, אין טיפן, אין געשעענישן, קענען אויפוועקן פאַרגעסענע ליידנשאַפטן און אויסגעלאָ־שענע נאָסטאַלגיעס. נעם איך אַרוים דעם צעקנייטשטן העפט מיט די נעב־טיקע פאַרצייכענונגען, קוק זיך צו צום טייך, הער זיך צו צום שטילן גערויש פון זיינע כוואַליעס, פאַרמאַך די אויגן און כ'בין ווידער ביי „מיין" אמאָ־ליקן טייך. מאָטל שטעט לעבן מיר, ער האַלט זיין שווערע האַנט אויף מיין אַקסל און זאָגט מיר צום צווייטן מאָל: „קום, וועל איך דיר ווייזן די „ניינטע גובערניע", ביסט אמאָל דאָרטן געווען?

— יאָ, געווען, געווען, האָב איך געשטאַמלט. למען האמת, בין איך געווען דאָרטן, שוין לאַנג מיט יאָרן צוריק. מיטגענומען האָט מיך דער זיידע יחיאל. איך בין נאָך געווען א קינד, געקומען צוגאַסט פונעם דאָרף. דער זיידע האָט מיך אויפגעזעצט אויפן וואָגן מיט זעק מעל, א צי געטאָן די וואשקעס, א קנאַק געטאָן מיט דער בייטש און וויאָאָאָ.. דער בילעק האָט אָנגעשטרענגט זיין מאָגערן גוף, א פאָרנע געטאָן מיט די נאָזלעכער ווי א מענטש וואָס זיפצט אָפּ אויף זיין שווערן אומפאַרמיידלעכן גורל, א שלעפּ געטאָן דעם שווער אָנגעלאָדענעם וואָגן, טרעסענדיק אים איבער די קרומע שטיינער פונעם שליאַך.

— זיידע, קויף מיר א צוקערקע..

— באַלד זונעניו, לאָמיך נאָר אָפּוואַרפן צוויי זעק מעל ביים „טערק“, אילן מיר זיך אָפּשטעלן ביי לייקע דער צוקערניטשקע, ל'איך דיר קויפן פאַר 5 ליי צוקערקעס און קאַרמעלן.

איך בין געווען אין זיבעטן הימל. אין יענעם אומפאַרגעסלעכן טאָג האָט מיך דער זיידע אויסגעפירט די גאַנצע שטאָט. מיר זענען דורכגע־פאָרן אויך די „ניינטע גובערניע“ און מיר האָבן זיך פאַרגעדענקט עפּעס קליינע איינגעהויקערטע שטיבלעך, שמאָלע קרומע געסלעך מיט א סך קינדער און שווערע ריחות פון פאַרשטינקענע וועש און געזשאַרעטע מאכלים מיט ציבעלעס. דער זיידע האָט אָפּגעלאָדן די סחורה, מיר גע־קויפט די צוגעזאָגטע נאַשערייען, זיך אָפּגעשטעלט ביי משה קאַוואַל און אָנגעקאָוועט דעם בילעק. דערנאָך, פאַרנאַכטצו ווען מיר זענען צוריק־געפאָרן אהיים און דער זיידע האָט מיר געטרויעט די לייצעס מיט דער בייטש און דער בילעק איז געלאָפן א באַפרייטער פון דער שווערער משא, אז פון זיינע פּידקאָוועס האָבן אזש פונקען געשפּריצט, בין איך אזוי גליקלעך געווען אז כ'האָב ארומגענומען דעם זיידן און געקושט זיין רויטע צעשויבערטע באָרד...

*

... מיר האָבן געשפּאַנט באַרג ארויף, געשפּאַנט און געשוויגן. מאָטל האָט אַלעמאָל אויסגעדרייט דעם קאָפּ, צוריקגעקוקט צום טייך ווי צו א

גוטן פריינד פון וועלכן מע צעשיידט זיך שווער. די זון האָט זיך אָנגעהויבן באהאלטן הינטער דער אלטער פעסטונג, וואָס איז געבליבן ווייט אויף רעכטס, און נאָר ווען מיר האָבן דערגרייכט דעם שפּיץ בארג און אָנגעהויבן זיך לאָזן בארג אראָפּ איז די זון נאָך געווען הויך איבערן האָריזאָנט און האָט באגילט מיט אירע שטראלן דעם שמאָלן פארשטויביקטן וועג און די פויערישע כאקטעס צניעותדיק באהאָלטענע צווישן גרינע גערטענער. דער וועג האָט זיך פארנומען אויף רעכטס, דערנאָך ווידער אויף לינקס און באלד האָט זיך דערטראָגן א גערויש פון דערווייטנס און אויף וויפל מיר האָבן זיך דערנענטערט האָב איך אָנגעהויבן שפּירן ריחות וואָס האָבן מיר דערמאָנט אין יענע, פון צוריק מיט יאָרן, ווען איך בין געווען דאָ מיטן זיידע יחיאל. פון א הויף איז ארוים א דערשראָקענע קאַץ און א יידענע האָט איר נאָכגעוואָרפן א שטיין .. „אקאָטא סטיערווא, סמעטענע האָב איך אליין ליב'' ..

מיר זענען אריין אין א שמאָל, שמאָל געסל מיט קליינע איינגעהויקערטע שטיבלעך. דאָס געסל איז געווען אזוי שמאָל, אז די שכנים וואָס זענען געזעסן אויף די נידעריקע פריזבעס און „געקנאקט'' קערלעך האָבן זיך דורכגעשמועסט צווישן זיך. ווייבער האָבן געקוויטשעט, זשעסטיקולירט מיט די הענט, געלאכט, אייניקע האָבן זיך געקריגט און געשאָלטן. אָפּגעריסענע האלב-נאקעטע קינדערלעך האָבן געליארעמט, זיך געשפּילט אין מיטן דעם שמאָלן פארדרייטן געסל. אייניקע פון זיי האָבן געהאט היפּשע בייכלעך און דארע פיסלעך. מאָטל האָט מיך א טאָרע געטאָן:

— זעסט, לשון מעדיצין הייסט עס ראכיטיזם, אָבער אויף פשוט מאמע-לשון הייסט עס געשוואָלן פון הונגער ..

מיר האָבן זיך פארנומען אויף רעכטס, אויף אן אנדער שמאָל געסל מיט די זעלבע קרומע שטיבלעך, אייניקע פון זיי מיט אויסגעזעצטע שויבן און אייניקע אונטערגעשפּארטע מיט דרענגער. אויך דאָ האָבן זיך קינדער געשפּילט אין פאָרעך און דערנאָך זיך צעשלאָגן, ווייזט אוים איבער

א קנעפּל. ס'איז געווען היים און שווערע ריחות פון פאַרפוילטער וועש, שוויס, געפּרעגלטע ציבעלעס און רויך פון ביליקן טאַטין האָבן געשטיקט דעם אָטעם. אויף פּריזבעס אָדער אויף בענקעלעך אין דרויסן זענען גע-זעסן שוסטערס און געקלאַפּט פּלעקלעך אויף פּאַדאַשוועס פון איבערגע-קערטע שיך. א שניידער האָט געצערעוועט א צעריסן רעקל און אנטקעגן האָט אן אלטער קאַוואַל געצויגן דעם בלוזאַק און דערנאָך געקלאַפּט אויף דער קאָוואַדלע א רויט אָנגעגליט שטיק אייזן.

— ס'איז נישט משה קאָוואַל*? האָב איך א פרעג געטאָן מאָטלען.

— יאָ, פון וואַנען ווייסטו?

איך האָב אים דערקענט, ער איז שוין געווען גרייז-גרוי אין איינגע-הויקערט, נאָר איך האָב אים דערקענט. מיין זיידע האָט דעמלט צוריק מיט יאָרן אָנגעקאָוועט ביי אים דעם „בילעק״.

אין מיטן דער גאַס איז געשטאַנען א צירולניק**. ער האָט געזייפט מיט מילינעס זייף א פּאַרוואַקסן פּנים, געשאַרפט די בריטווע און געשריגן: „דריי ליי, דריי פּראַנק! א מציאה, זאָגט איר אליין, איך מאַך איעדן יונג און שיין״.

אן אלטער ייד אָנגעשפּאַרט אין א שטעקן שטעלט אונדז אָפּ: „גיט א נדבה, שענקט א נדבה״. אן אנדערער אלטיטשקער גייט און רעדט צו זיך אליין, ער זינגט אויס מיט א תהילים ניגון: „ס'א וועלט מיט וועל-טעלעך, צרות אָן א שיעור. וועלטעלע, וועלטעלע, א כראַקע כ'טו אויף דיר..״

איך האָב געגעבן דעם אלטיטשקן א נדבה און ער האָט זיך ווייטער אונטערגעזונגען: „אָה, אָה, אַצינד בין איך ווידער א לעבעדיקער מענטש, כ'האָב ווידער א קאָפּיקע אין קעשענע, וויל ווי שטייט געשריבן, „עני חשוב כמת, האָ?״

די אָפּגעריסענע קינדער וואָס האָבן זיך געשפּילט אין „קנעפּלעך״ אָדער אין „מעסערל״, האָבן ווייזט אויס שלום געמאַכט, זיי שפּילן זיך

* שמיד

** פּריזירער

ווייטער, פאַרנעמען דאָס גאַנצע געסל און זייערע קולות טראָגן זיך איבער דער „גיינטער גובערניע״.

מאָטל האָט מיך אָנגענומען ביים אָרעם: „נו, אז ביסט שוין דאָ, קום אריין צו מיר״. מיר האָבן פאַרקערעוועט אויף לינקס און אריין אין אַן אַנדער פאַרשטינקען ליקל, מיט די זעלבע האַלב-נאַקעטע קינדער אין מיטן וועג, מיט די זעלבע זויערע ריחות פון די האַלב חרובע שטיבלעך. אין עק גאַס, לעבן אַ בית-מדרש האָט ער זיך אָפּגעשטעלט: „דאָ וווין איך״.

מיר זענען אריין אין אַ ענג קויטיק צימערל אין וועלכן דער אויוון האָט פאַרנומען כמעט די העלפט פונעם שטח. אין מיטן שטיבל איז געשטאַנען אַ טישל מיט צוויי צעבראָכענע בענקלעך, אויפן טישל אַ טעלער אויף וועלכן ס'האָבן ארומגעזשומעט צענדליקער פליגן. די ווענט שוואַרץ, פאַררייכערט, ס'האָט זיך געפילט דער ריח פון דער „גיינטער גובערניע״.

— זיץ, רו זיך אָפּ, דערנאָך וועל איך דיך אונטערפירן.

איך האָב זיך געזעצט אויפן סקריפּענדיקן בענקל, זיך ארומגעקוקט. אויפן אויוון איז געלעגן מאָטלס קלעפּערגעציייג: די קאָפּעטע, אַ נאָל, פאָדעם, פלעקלעך, טשוועקעס; מאָטל פלעג ארבעטן שוסטעריי אין דער היים. די „קורעלאָפּניטשקע״ — מאָטלס באָבע איז אין דער היים נישט געווען.

— נו, ווי געפעלט דיר מיין פּאַלאַץ?

מאָטלס שאַרף געשניצטע שטריכן האָבן זיך נאָך מער צוגעשפּיצט. ער האָט זיך אויפגעהויבן, צוגעגאַנגען און פאַרנומען אַ פירהענגל וואָס האָט פאַרדעקט אַ מין שאַפקעלע מיט עטלעכע צענדליק ביכער. אויף איין ביכל האָב איך איבערגעלייענט „דער ראַטנפאַרבאַנד היינט״. ער האָט ארויסגעצויגן אַ דין ביכל מיט האַרטע טעוועלעך אויף וועלכן ס'איז געווען אָנגעשריבן „מחזור״. איך האָב אים געפרעגט אין אַ שפּאַס „וואָס-זשע מאָטל, גיסט מיר אַ מחזור אויף ימים-נוראים״? ...

מאָטל האָט זיך צעשמייכלט: „עפן עס אויף״. איך האָב געעפנט דאָס ביכל און איבערגעלייענט די קליינע כמעט אָפּגעריבענע אותיות: „דער דיאַלעקטישער און היסטאָרישער מאַטעריאַליזם״. ער האָט ביי מיר

תיכף צוריקגענומען דאָס ביכל גלייך ווי ער וואָלט מורא געהאַט איך זאָל עס נישט פאַרהאַלטן און האָט מיר געזאָגט:

— זעסט, דאָס איז מיין תורה, דאָס איז מיין „אני מאמין", אָן דעם וואָלט מיין לעבן נישט געהאַט קיין ציל. איך וואָלט געווען ווי א שיף אָן א קאָמפּאַס אין מיטן א ברויזנדיקן ים. אַזוי האָב איך א ציל אין לעבן, איך האָב א קאָמפּאַס, איך ווייס צוליב וואָס איך לעב, צוליב וואָס איך קעמף. קום איך וועל דיך באַגלייטן, אַרויספירן פון דעם פאַרשטינקענעם תחום-המושב וואָס די אָרימקייט האָט אויפגעצווונגען פאַר הונדערטער אומגליקלעכע נפשות.

מיר זענען אַרויס. די זון האָט זיך אָנגעהויבן באַהאַלטן אונטער די בערגלעך וואָס זענען געשטאַנען ווי פאַרטראַכטע און האָבן באַוואַכט דעם טייך מיט זיינע סודותפולע ברעגן. „גיט א נדבה! שענקט א נדבה!" האָבן זיך אומגעטראָגן שאָטנס מיט אויסגעשטרעקטע הענט. פון א צווייט געסל האָבן זיך דערטראָגן קולות: „צדקה תציל ממות, צדקה תציל ממות". די קולות האָבן זיך דערנענטערט און איך האָב געזען ווי סענדער דער משוגענער, א באָרוועסער, א צעבראָסטעטער, מיט א מאיר בעל-נס פושקע אין וועלכער ס'האָט געקלאַפּט א מטבעה, האָט געפאָכעט מיט איר אין דער לופטן: „צדקה תציל ממות!" ער האָט דערנאָך אָנגעהויבן זיך קלאַפּן מיט דער פושקע אין קאָפּ אַריין: „יידן, יידן, קומט צו מיין לוויה, קומט צו סענדערס לוויה..." דער אַלטער ייד וואָס האָט גערעדט צו זיך אַליין האָט אים נאָכגעשריגן: „משוגענע גענדז-משוגענע פעדערן... זיין טאַטע איז אויך געווען חסר-דעה."

מאָטל האָט מיך ווידער אָנגענומען ביים אָרעם: „קום וועל איך דיר וויזן ווי גאָלד פון דער „ניינטער גובערניע" ווערט פאַרוואַנדלט אין בלאָטע". ער האָט זיך אָפּגעשטעלט צווישן א בינטל אָפּגעריסענע קינדערלעך וואָס האָבן זיך געשפּילט אין פאַרעך. „בעניע, בעניע", האָט ער גערופן א שנעקל פון א יאָר זעקס, קום אַהער.

— וואָס ווילסטו מאָט?

— בעניע, אָנו וויז נאָר דעם יונגנמאַן ווי די קענסט רעכענען.

דער שנעק האָט זיך א קראַץ געטאָן אין זיין שוואַרץ געקרויזטן קאָפּ האָר:

— זעסט נישט, כ'בין פארגעמען, נאָר אז דו גיסט צוויי לוי בין איך מסכים. מאָטל האָט אים דערלאַנגט די מטבעות און אים גלייך גענומען פרעגן:

— זאָג, בעניע, וויפל איז 18 × 12?

דאָס יינגאַלע האָט זיך אפילו נישט פארטראכט, תיכף געזאָגט דעם רעזולטאט.

— נו און 8 × 319, און 17 × 212?

בעניע האָט פינקטלעך געענפערט און איז באַלד אוועק צו זיינע קנעפלעך.

מאָטל האָט אָפּגעזיפצט: „זעסט ווי עס גייט פארלוירן דער טייערסטער קאַפּיטאַל פון אונדזער געזעלשאַפט, איר צוקונפט גייט פארלוירן, אפילו איבער דעם, דאַרף די אַלטע געזעלשאַפט פארשווינדן. איצט קום וועל איך דיר ווייזן אונדזערן א תלמיד-חכם, ווי ער צאַנקט אוים אין מיטן א גלייכגילטיקער, עגאָאיסטישער, טיראַנישער וועלט".

מיר האָבן זיך אָפּגעשטעלט לעבן א קרום אנגעהויקערט שטיבל. אויף דער פריזבע איז געזעסן א זקן מיט א ווייס שיטער בערדל, וואָס האָט נאָר טיילווייז צוגעדעקט זיין געל צעקנייטשט פנים. איבערן צעריסענעם העמד האָט ער געטראָגן א לייבצודעקל און די ציצית האָבן ארויסגע-האנגען פון אונטער דער אָפּגעריבענער זשילעט. איך האָב תיכף באמערקט אז ער איז בלינד און זיינע אויסגעלאָשענע אויגן זענען געווענדעט ערגעץ ווייט, איבער וועלטן און איבער צייטן.

— א גוטן אָוונט רעב שמעלקע.

— א גוטן אָוונט, דו ביזט עס מאָטל?

— איך בין עס. וואָס טוט איר, רעב שמעקלע?

— וואָס איך טו? כ'זיץ און וואַרעם זיך אקעגן דער זון און כ'טראכט צו דעם „אין חדש תחת השמש". נו, און מיט וועמען ביסטו נאָך? איך זע נאָך עמעצן מיט דיר.

— יאָ, ר' שמעקלע, ס'איז מיינער א חבר, מיר זענען געווען ביים גרויסן טייך.

— נו, מאָטל, און וואָס איז מיט דיין משיח? מ'זאָגט ס'איז משיחס צייטן, הא?

— יאָ רעב שמעלקע, ער וועט קומען און ברענגען דעם אמת און דעם יושר אויף דער וועלט.

דער זקן האָט זיך געגלעט די באָרד און אויף זיין צעקנייטשטן פאַר־מעטענעם פנים האָט זיך צעלייגט אַ מילדער שמייכל:

— היי קינדער, דער אמת און דער יושר זענען געשטאָרבן אינאיינעם מיט משה רבינו.. אַזוי ארום אַז.. נאָר וואָזשע דען, מיט איין זאַך בין איך יאָ מסכים מאָטל, ווי זאָגט דער רבי דיינער אין איינעם פון זיינע ספרים: „נישטאָ וואָס צו פאַרלירן אַ חוץ די קייטן". איאָ מאָטל?

מיר האָבן זיך איבערגעקוקט און מאָטל האָט זיך מיט אים געזעגנט:

— אַ גוטע נאַכט, זייט געזונט רעב שמעלקע.

איך האָב זיך אויך געזעגנט מיטן זקן און מאָטל האָט מיר געזאָגט:

— דאָס איז שמעלקע דער „בלינדער", ער איז אַ גאון, ער איז נישט נאָר אַ תלמיד חכם, נאָר אויך אַ מאַטעמאַטיקער, ער איז בקי אין אַלגע־ברע און אין געאָמעטריע, פון וואַנען דאָס קומט צו אים ווייסט קיינער נישט, ער האָט אַ געניאַלן מח. זעסט ווי גאָלד ווערט פאַרוואַנדלט אין בלאָטע? נו, קום לאָמיך דיך אַרויספירן פון דער „ניינטער גובערניע".

ס'איז געווען בית־השמשות, דער ליאַרעם פון די געסלעך איז נישט איינגעשטילט געוואָרן. קינדער זענען אַלץ אַרומגעלאָפן פאַרווילדעוועטע איבערן שטויביקן וועג. ווייבער זענען געזעסן אויף די פּריזבעס, געקנאַקט קערלעך, זיך איבערגעשמועסט און געזידלט. אין דרויסן לעבן אַ שטיבל האָט אַ שוואַרץ־חנעוודיקע מויד, אָדער ווייבל געוואַשן ווינדלען און זיך צוגעזונגען:

„אוי ווי, מאָרגנשטערן,
ווען וועל איך אַ כלה ווערן.
אַלע מיידלעך האָבן חתונה,
נאָר איך בלייב אַליין"...

אויף אַ פּריזבע איז געזעסן אַן אַלטיטשקע מיט אַ קליין איינגעשרומפּן פּנימל אָן ציין. אין דער האַנט האָט זי געהאַלטן אַ לאַנגן שטעקן. פונעם פענצטערל האָבן אַרויסגעשטעקט צוויי מיידלעשע קעפּ. די אַלטע האָט מיך אָנגערירט מיטן שטעקן:

— יונגערמאַן, אפשר דאַרפסטו אַ כּלה? אַ חופּה קדושין, כּי, כּי, כּי פרישע סחורה, האַ? צאַפּלדיק .. אַ כּלה אויף אַ נאַכט, אויף אַ שעה, כּי, כּי, כּי, אַ צוואַנציקער און פּאַרטיק, כּי, כּי, כּי ..

ס'האָט מיך אָנגעכאַפּט אַן עקל. כ'האָב אויסגעשפּיגן און מאָטל האָט מיך אַ טאָרע געטון:

— נו, ביזט נאָך אַלץ פאַרעוועט? וואָס? דו שווייגסט?

מיר האָבן געשפּאַנט בארג ארויף, ארויס פון דער „ניינטער גובער-ניע" און זיך אַ ווייל אָפּגעשטעלט.

— מאָטל, איך בין נישט פאַרעוועט, איך בין שוין לאַנג נישט פאַרעוועט, נאָר איך האָב פּשוט ליב אָפּצוּוועגן און אָפּצומעסטן מער ווי דו. אָבער ס'איז מאָדנע, מאָטל, איך האָב נישט באַמערקט קיין שטיבלעך „פולע מיט צאָרן", נאָר פולע מיט שמוץ ..

— יאָ, דאָ ביסטו גערעכט, און דאָס איז טאַקע נישט גוט .. זיי זענען געוווינט געוואָרן מיט דער נויט, מיטן שטינק און מיט די לייז, זיי זע-נען גלייכגילטיק, אָבער טליען, טליעט און די מכּה וועט אָנציען .. יאָ, ס'איז נישט לייכט, דאָס איז אונדזער לומפּן-פּראָלעטאַריאַט און מיר וועלן נאָך האָבן מיט אים צו זינגען און צו זאָגן, נאָר לאָמיר שוין האַלטן דערביי ..

איך האָב זיך געזעגנט מיט מאָטלען, פאַרשנעלערט דעם שפּאַן, דורכגעשפּרייזט דעם בולוואַר און איינגעאָטעמט די פרישע קילע לופט; ארום פונעם בולוואַר און פאַרקערעוועט אויף רעכטס; כ'האָב אייגנס אויפגעלייגט וועג כּדי צו אָטעמען די פרישע לופט און זיין אביסל מיט זיך אַליין. אויפן הימל האָבן געפינקלט די ערשטע שטערן, יידן האָבן זיך אומגעקערט פון מנחה-מעריב. מיט לאַנזאַמע טריט בין איך דורגעגאַנ-גען דאָס שטילע געסל לעננאָוים כּריסטאָקים סאַד וואָס האָט זיך געצויגן אויף אַ לענג פון אַ העקטאַר, זיך פאַרנומען לינקס אויף דער פּריצישער גאַס, די גאַס פון די גרעסערע נגידים, יידן און נישט יידן און פון מלוכה — באַאַמטע. ביי אביגדור לעכטיג, איינער פון די ברידער וואָס האָבן גע-האַלטן דעם בראָוער איז געווען ליכטיק. זיין ווילע מיט אַ שטאָק איז געשטאַנען אין אַ סאַד אַרומגעצוימט מיט אַ הויכן פּאַרקן. כ'האָב זיך אָפּגעשטעלט אַ ווייל. פונעם אָפענעם פענצטער האָבן זיך געטראָגן זיסע אַקאָרדן פון קלאַוויר, דאָס האָט זיין טעכטערל קלאַראַ געשפּילט

און איך בין געשטאנען א באצויבערטער פון שאָפּענס מוזיק. דערנאָך האָב איך זיך דערוואַכט און אין די אויערן און אין מח האָבן זיך מיר אויסגעמישט די וואונדערבארע אקאָרדן מיטן וויינענדיקן שעפּטשען פון די הייזעריקע קולות: „גיט א נדבה, שענקט א נדבה". ווען איך בין אָנגעקומען אויף אונדזער גאס איז שוין געהאט צוגעפאלן די נאכט. איך האָב זיך אָפּגעשטעלט א ווייל ביי יאָסל־בעקערס הויז; שיינדעלע איז מסתם אין דער היים — האָב איך געטראכט — אפשר ווארט זי טאקע אויף מיר. אפשר איר אָנקלאָפּן אין פענצטער. אָדער צוויי מאָל א פייף טאָן לויט אונדזער אָן איינפארשטענדעניש? ניין, איך בין געווען אין א צו געדריקטער שטימונג זיך היינט אין אָוונט צו באגעגענען מיט שיינ־דעלען. זיך באגעגענען מיט איר, דארף מען איר דערציילן און זי וועט דאָס נישט פארשטיין. זיך באגעגענען מיט שיינדעלען היינט אין אָוונט, הייסט זיך אָנטון א פארגעניגן און דאָס טאָר איך איצט נישט טון. האָב איך זיך שטילערהייט אריינגעכאפּט אין אונדזער שטיבל, זיך אויסגעטון, און איינגעגראָבן דאָס פּנים אין קישן.. נאָר איינשלאָפן אין יענער נאכט האָב איך נישט געקאָנט.

6 סעפּטעמבער

ווידער א שיינער, ליכטיקער טאָג, ווידער צום קוואל נומ. 14, ווי א פרומער ייד איינדערפרי אין בית־מדרש אריין, און ווידער דאָס זעלבע עסן וואָס „עסט זיך צו". נעכטן אויפדערנאכט האָב איך אָנגעקלונגען טעלעפאָניש אהיים. אלעס בסדר. גערעדט אויך מיטן אייניקל. איר זילבערן גלעקעלע קלינגט מיר נאָך איצט אין די אויערן: „א גוטע נאכט זיידע, שלאָף געזונטערהייט". וויפל מאָל איך רעד מיט מיין אייניקל מיט דעם דריי יאָריקן מיידעלע, צעגיסט זיך מיר א ווארעמקייט אין אלע אברים און באלד נאָכדעם באהערשט מיך א געפיל פון אומרו, ווייל איך מאך באלד אן אסאָציאציע מיט די געשעענישן וואָס קומען פאָר אויף אונדזער אומרואיקער פלאנעטע. וואָפן, וואָפן, קאָנווענציאָנעל און אטאָ־מיש. עפּעס א מין משוגעת האָט ארומגעכאפּט די וועלט. עפּעס א מין

וואָפּן-קדחת און דער סוף קאָן נישט זיין קיין גוטער. אָן אומרו פאַרכאַפּט נישט נאָר פונעם קאָפּשווינדלעריש וואָפּן-געיעג, נישט נאָר פון די „לאָקאַלע" מלחמות אין פאַרשידענע רעגיאָנען, צווישן די בני-ישראל און בני-ישמעאל און די בני ישמעאל צווישן זיך, אין אַפריקע און אין צענטראַל-אַמעריקע, נישט נאָר פונעם טעראָריזם וואָס געוועלטיקט אין אונדזער לעבן ווי אַ געוויינטלעכע דערשיינונג. דער אומרו פאַרכאַפּט נישט ווייניקער ווען מיר טוען אַ טראַכט איבער דעם גורל פון הונדערטער מיליאָנען מענטשן פון דער אַזוי גערופענער „דריטער וועלט". ס'שווידערט די „פרידלעכע קאָעקזיסטענץ" צווישן הונגער און זאַטקייט, צווישן ווילטאָג און שרעקלעכער נויט, צווישן ציוויליזאַציע און מענטשלעכע דעגראַדירונג. „איך פאַרשטיי נישט" — וואָלט איך זיכער געזאָגט מאָטלען ווען איך וואָלט מיט אים זיך צופעליק באַגעגנט — „מאָטל — איך פאַרשטיי נישט". און איך שטעל מיר פאָר אַז מאָטל, אַרויפּשאַרנדיק מיט דער האַנט די טשופּרינע האָר וואָס פלעג אים פאַלן איבערן שטערן, וואָלט מיר געענטפערט: „וואָס פאַרשטייסטו נישט יאָלד איינער, ווער האָט זיך געזאָרגט אַמאָל ביי אונז אין שטעטל פאַר דער „נייַנטער גובערניע", געדענקסט? ניין? נו, און די „דריטע וועלט" איז דען נישט די „נייַנטע גובערניע" פון אונדזער פּלאַנעטע?"

יאָ, יאָ, איך געדענק. איך זיץ דאָ ביים טייך און אָטעם די פרישע שאַרפע לופט פון די אַרומיקע וועלדער, אָבער איך שפּיר אין די נאָזלעכער די שטינקענדיקע ריחות פונעם „מאַידאַן", איך הער דעם טריל פון די פייגל און גלייכצייטיק גרילצן מיר אין די אויערן די געשטיקטע קולות: „גיט אַ נדבה, שענקט אַ נדבה", און איך טראַכט: וויפל צייט וועט די זאַטע טייל פון דער וועלט זיך נאָך צוקוקן גלייכגילטיק צו דער „נייַנטער גובערניע" פון אַן אַלוועלטלעכן מאַסשטאַב? און וויפל צייט וועט די „נייַנטע גובערניע" נאָך שלינגען די סלינע צוקוקנדיק זיך צו די רייכע טישן פון די נגידים פון דער הייַנטיקער וועלט?

*

...סעפּטעמבער 1939. צו אונדזער שטעטל האָט זיך מער נישט דערטראָגן קיין עכאָ פון קיין דונער. פּוילן איז אָפּגעווישט געוואָרן פון דער

אייראָפּעישער מאַפּע און באַלד האָט זיך אָנגעהויבן די „מאָדנע מלחמה‟. די פראַנצויזן האָבן זיך באַהאַלטן הינטער זייער אומבאַזיגבאַרער „מאַזשינאָ‟ ליניע און געוואַרט. די דייטשן הינטער זייער „זיגפריד‟ ליניע. די ענגלענדער וואָס האָבן אײנײנעם מיט די פראַנצויזן דערקלערט דייטשלאַנד מלחמה, האָבן אויך דערווייל געוואַרט. יעדן טאָג האָבן די צייטונגען געמאָלדן דעם געוויינטלעכן „אויפן מערב פראָנט — קיין נייעס‟. ס׳האָט געהערשט עפּעס א מין אינערציע, אָבער מ׳האָט געפילט אַז ס׳הענגט עפּעס אין דער לופטן. דאָס לעבן אין שטעטל איז געגאַנגען זיין וועג: א חתונה, א ברית, א פּדיון-הבן, א בר-מצווה, א לוויה. די פּרייזן זענען געשטיגן, תבואה סוחרים האָבן פאַרדינט. הערשל פּראָצענטניק למשל — פלעג דערציילן דער טאַטע — האָט אָפּגעשיט עטלעכע וואַגאָן תבואה און אין א פּאָר וואָכן האָט ער אַרויסגענומען כפל-כפלים. אברהם-אהרן „קראַטש‟ און יאָסל בעקער האָבן אויך נישט דערלייגט דער באָבעס ירושה — פלעג זאָגן דער טאַטע. פון די ברידער שאָר און די לעכטיגס איז שוין אָפּגערעדט. די קלייטניקעס האָב אויך געהאַט א גרעסערע שפּע. ס׳פלעגן זיך אָפּשטעלן גרויסע יארידים און אַז ס׳א גרויסער יאַריד, שיקט דער אייבערשטער צו פּרנסה, איינעם מער, א צווייטן ווינציקער, אַזוי גייט די וועלט. שווער איז געווען פאַר די אָרעמעלייט. דער פעטער אריה פלעג אַרבעטן אין מיל און דערנאָך אַרומפאָרן א פאַרשטויביקטער און צעטראָגן זעק מעל צווישן די פּעקאַרניעס*. אויפדערנאַכט — פלעג דערציילן זיין שנור נעסיע — פאַלט ער אַריין ווי א הורג: „אוי קינדער, די קריזשעס, רופט מיר אַריין פראָים רופא ער זאָל מיך אביסל אויסשמירן‟.

צענדליקער יידן פלעגן אַרויסגיין יעדן פאַרטאָג ביז צו די ווינט-מילן, אפשר וועלן זיי כאַפּן א מציאה ביי א פּויער: עופות, אייער, א זעקל תבואה, איבערצופאַרקויפן דערנאָך די תבואה-הענדלער. זיי פלעגן זיך צוטשעפּען ווי די בינען צו די פּויערישע וועגעלעך און א סך מאָל פלעגן זיי כאַפּן שמיץ פון די פּויערישע בייטשן. וואָסזשע טוט א ייד א קבצן, ער כאַפּט שמיץ און לויפט נאָך ווייטער דעם פּויערישן וואָגן. ס׳איז

* בעקערייען

דאָך דאָנערשטיק און מ׳דאַרף אויף שבת, וואָסזשע זאָל מען טון? אויפ־שטעלן די האַנט? אָנקומען „לידי מתנת בשר ודם“? געווען אויך אַזוינע וואָס האָבן אויפגעשטעלט די האַנט און געווען אויך פאַרבאָרגענע. אַזוינע וואָס האָבן געטראָגן אַן אויסגעפּרעסטן העמד מיט אַ שניפּסל, אַ ריין מלבוש, „אַ קניפּ אין באַק — די פאַרב זאָל שטיין“, נאָר אויף שבת האָבן זיי נישט געהאַט. זענען ייִדן דאָך „בני רחמנים“, האָט מען זיך צענויפגעלייגט. געגעבן האָבן געוויינטלעך אַלע די קבצנים, מיין טאַטע, דער פעטער אריה, דער אַלטער פּלטיאל און אַנדערע כּדומה. די מאַרק זיצערנס פלעגן זיך שושקען: „ווידער צונויפגעלייגט אויף שבת זלמנען דעם שדכן־מישטיינס געזאָגט — אַז אָך און וויי, ווען שלמה ליפּעס מלכהלעס פּאָטער שטייט אָף און זעט אויף וואָס זיין טאָכטער איז איבערגעקומען, וואָלט ער באַלד קריק געשטאָרבן. אַ רחמנות, כ׳לעבן“. „אמת, אַ רחמנות — האָט צוגע־געבן אַ צווייטע — אָבער אַז מ׳לעבט אָן חשבון, שטאַרבט מען אָן ווידוי“. די באָבע מאַלי־רחל פלעג אָפּשאָקלען: „אַ מענטשנס גאָב — נעם און באַגראָב“.

די מאַרק־זיצערנס האָבן פאַרגעשטעלט די יי.פּ.א. (ייִדישע פּליאָט־קעס אַגענטור) פונעם שטעטל. זיי האָבן געוווסט פון אַלע „שווערע הער־צער“ און פון אַלע געשעענישן פונעם שטעטל. אַ בכבודיק פּלאַץ אין דער מאַרק זיצערישער יי.פּ.א. האָט געהאַט אסתר־צירל די „קורעלאָפּ־ניטשקע“. זי פלעג ברענגען די לעצטע נייעס, זיי סאָרטירן, סעלעקטירן, זיי צוגעבן אביסל זאַלץ מיט פעפער נאָך איר אייגענעם געשמאַק, צו־בראָקן אביסל גוזמאות פון איר אייגענער פאַנטאַזיע און דערנאָך זיי קאָמענטירן. ניט איינמאָל פלעג זיך אַרום איר צונויפנומען אַ רעדל ניי־געריקע, אויסהערן אסתר־צירלען מיט אָפענע מיילער און זיך קאַטשען פאַר געלעכטער. באַזונדערס פלעג דער עולם פאַסמאַקעווען די געפּעפּערטע זידל־ווערטער וואָס זי פלעג נוצן אין איר שטענדיקן קאָנפליקט מיט אברהם־אהרן „קראָטש“.

— גיי איך קינדער — איר הערט, גיי איך אַריין צום „קראָטש“ אָפּ־מאָנען ביי אים אַ חוב, איך ברענג דאָך אים עופות און ער, דער קראָטש, באַצאָלט מיר נישט תיכּף פאַר דער סחורה, נאָר ער גיט מיר עפּעס אַ צע־טעלע אָנגעשריבן מיט לשון קודש ווערטער. קום איך אַריין, ווי איך דער־

צייל אייך צום קראָטש פּאַרנאַבטשו, עסט ער וועטשערע. מיינט איר חלי־לה ער זאָגט מיר איך זאָל זיך זעצן? שטיי איך אויף מיינע געשוואָלענע פיס און וואַרט, און ער כליעפּטשעט אויס די שיסל רויטן באָרשט אין וועלכן ס׳שווימען אַרום שטיקלעך שפּיץ־בריסט. דערנאָך ווישט ער זיך אָפּ די וואָנצעס און נעמט קלאַפּן דעם מאַרך־ביין אין אַ לעפל, טינקט שטיקלעך ברויט און שלינגט. נישט אומזיסט האָט ער אַזאַ פּופּיק, ווי זאָגט מען „נישט פון על חטא ווערט דער תחת פעט״. כי, כי, כי, וווּזשע בין איך געבליבן? יאָ, ביים מאַרך־ביין. ער פרעסט און איך שלינג די סלינע. דערנאָך ברענגט אים זיין פּלונתטע אַריין אַ פּאַלימיסיק מיט וואַרעניקעס מיט שמאַלץ און פאַרשווינדט באַלד ווי אַ שאָטן, ווייזט אויס זיי עסן נישט אינײנעם, אָדער ער וויל נישט זען ווי זי עסט, איר ווייסט דאָך אַז ער צײלט איר צו די גראַפּן אין טאָפּ אַריין. וווּזשע בין איך געבליבן? יאָ, ביי די וואַרעניקעס. נעמט ער שלינגען די וואַרעניקעס און איך שלינג די סלינע, ווייל איך בין אין יענעם טאָג געקומען שפּעט פונעם דאָרף און גאָרניט געהאַט אין מיין מויל פון אינדערפרי אָן. האָט ער געציליעט די וואַרעניקעס ביז ער האָט זיי געענדיקט, מסתם אַ דריי טיץ. דערנאָך טוט ער אַ גרעפּץ, ווישט אָפּ מיט דער האַנט די פעטע באָרד און וואָנצעס און זאָגט צו זיך אַליין: „נו, מירן בענטשן״. איך שטיי ווי אויף שפּילקעס און ער בענטשט, פאַרגלאָצט די אויגן און גאָרגלט זיך אויף אַ קול „על הארץ ועל המזון״ ..

— נו, און ווייטער? איז נייגעריק דער עולם ..

— ווייטער, איז אַ קו מיט אַן אייטער .. כי, כי, כי,.. ווייטער, האָט ער אָפּגעבענטשט און האָט אויף מיר אויסגעפּוליעט אַ פּאָר אויגן גלייך ווי ער וואָלט מיך צום עשטן מאָל דערזען: „אַ, אסתר־צירל, וואָס איז עפּעס נייעס, זעץ זיך צו אביסל. ״. ניין זאָג איך אים איך וויל נישט זיצן, איך בין געקומען נאָך געלט. „געלט״? שטאַרצט ער אויף מיר אויס אַ פּאָר קוקערס, „סאַראַ געלט״? „כ׳האָב דיר נישט געגעבן אַ קבלה פאַר די הינער וואָס האָסט מיר געבראַכט זונטיק?״ יאָ, זאָג איך אים, ראשית איז היינט שוין מיטוואָך, והשנית, מיינסטו אַז די גוים פאַרקויפן מיר פאַר דיינע אשר־יצר פּאַפּירלעך, זיי ווילן מזומנים. מאָרגן פאַרטאָג

גיי איך אין דאָרף אריין, און איך דארף האָבן כאָטש א תק׳רל*, פארשטייסט אברהם-אהרן צי די פארשטייסט ניט״? ער האָט פארמאכט דאָס סידור און וועלכן ער האָט נאָר וואָס אָפּגעבענטש און אָנגעהויבן מיט א וויינענדיק קול: „אסתר-צירל סערדצע, וואָס מיינסטו אז ביי מיר וואָלגערן זיך תק׳רלעך. איך האָב די סחורה נאָך נישט פארקויפט, ס׳ליגט ביי מיר סחורה פאר הונדערט אלפים, פארשטייסט פאר הונדערט אלפים, ס׳גאנצע דאָברע מזל מיינס, כ׳האָב נישט אויפגעגרוזעוועט צו דער באן, פארשטייסט איך בין פארשיט מיט סחורה און דו קומסט פונקט אצינד .. מ׳דארף אביסל טערפען, מ׳דארף זיך העלפן איינער דעם צווייטן״..

— נו, נו, האָט זי אונטערגעהודזשעט דער עולם.

— נו, נו, האָב איך זיך א וואָרף געטאָן צו אים און אויסגעגאָסן מיין ביטער הארץ: דו קראָטש! דו נידעריקער מענטש! דו פעמפיק! דו דבר-אחר! דערציילסט מיר אויפן בוידעם א יריד? באלד פאל איך צו צו דיר און קוועטש ארויס פון דיין גראָבן פעמפיק די דריי טיץ וואַרעניקעס וואָס האָסט איינגעשלינגען. דו זולל וסובה! דו אזוינער און אזוינער .. אברהם-אהרן איז געוואָרן טויט ווי די וואנט און האָט אָנגעהויבן שרייען ניט מיט זיין קול: „צירל, זע אין אונטערשטן שופלאָד, אונטער די סידורים, יאָ, אונטער די מחזורים, נעם ארויס א תק׳רל לאָמיך אָפּקאָפּען פון דער פארעפיטקע.״

און דער עולם קאטשעט זיך פאר געלעכטער ..

איך אליין האָב געהאט מיין אייגענעם חשבון מיט אברהם-אהרן „קראָטש״, נישט נאָר דערפאר וואָס ער איז געווען א קמצן, נאָר אויך דערפאר וואָס איך האָב גוט געקענט זיינע „אשר-יצר״ פאפירלעך. מיין מאמע וואָס האָט געמוזט צוהעלפן אביסל צו דער פרנסה, ווייל דעם טאטנס פארדינסט האָט נישט געקלעקט, פלעג אביסל צוארבעטן אויף דער ניי-מאשין. קיין גרויסע נייטאָרן איז זי נישט געווען, נאָר עפּעס צורעכט מאכן, פארשטעפן א לייַלעך אָדער א ציך האָט זי יאָ געקענט. דער זיידע יחיאל האָט איר פאר דער חתונה געקויפט א האנט — ניי-מאשינדל, אלס צוגאָב צו די 200 קערבלעך נדן, און זי האָט זיך אליין אויסגעלערנט שטעפן. נאָר אזוי ווי ס׳פלעגן איבערגיין וואָכן און קיין שטאָך-ארבעט

* ת׳ק-500 (באנקנאָט)

איז נישט אונטערגעקומען, האָט די מאַמע זיך אָפּגעגעבן אויך מיט אביסל מסחר. דאָס הייסט יעדן מאָנטיק, ווען ס׳איז געווען מארק-טאָג און אין אנדערע טעג, פלעג זי צונויפקויפן אייער ביי די פויערטעס און דערנאָך זיי טראָגן איבערפארקויפן צום אנגראָסיסט צו אברהם-אהרנען. ער פלעג צונויפזאמלען טויזנטער אייער און יינגלעך פון דער „ניינטער גובערניע" פלעגן זיי איינפאקן אין קאסטנס אויסגעבעטע מיט שטרוי אָדער מיט האָלץ-וואָל אין רייען צו 18 שטיק, דערנאָך פלעג מען אויפלאָדן די קאסטנס צו דער באן פאר די גרעסערע אנגראָסיסטן, וואָס פלעגן זיי ווייטער שיקן אויף עקספּאָרט. און אזוי ווי אברהם-אהרן האָט געהאט די טבע נישט אויסצוצאָלן תיכף מזומן געלט, פלעג ער גיבן דער מאמע אויך א צעטעלע: „קבלתי ע׳י האישה אסתר 10 קלאניעס בצים". (א קלאניע = 30 אייער) די מאמע פלעג אהיימקומען א נישט צופרידענע און דער טאטע האָט געהאט א מאָטיוו צו שפּאסן:

— מילא, דעם רווח זעט מען נישט, אָבער דעם קרן אויך נישט? מיך האָט דאָס פארדראָסן און אין אן אָוונט האָב איך זיך אוועקגעזעצט און געווידמעט אברהם-אהרנען א געדיכט: דער„ קמצן".

פון דעם געדיכט האָט זיך מיר פארגעדענקט נאָר דער שלום:

„געלאָפן, געפלויגן,
א כאָפּ און א לאָפּ,
געזאמלט, געטראָגן,
געשטאָרבן באַגראָבן" ...

מיין געדיכט האָט ארויסגערופן פארשידענע רעאקציעס. דער טאטע האָט געלאכט. די מאמע האָט מיך געשטראָפט: „וואָס האָסטו מיט אברהם-אהרנען, ער איז אזוי ווי ער איז, אָבער וואָס גאָר „געשטאָרבן-באגראָבן", זאָל ער מאריך ימים זיין, איך בין אים נישט קיין שונא."

— מאמע — האָט איך איר געענפערט — איך בין אים אויך נישט קיין שונא, איך האָב נאָר אָנגעמאָלן זיין פּאָרטרעט, דעם פּאָרטרעט פון א קמצן..

שיינדעלען איז מיין גערדיכט געפעלן, מאַטלן איז ער אויך געפעלן, נאָר ער איז געווען ביי דער מיינונג אז „די אברהם-אהרנס זענען א פּראָדוקט פון דער געזעלשאַפטלעכער אָרדענונג און זי דאַרף מען באַגראָבן“..

אמשטאַרקסטן איז געפעלן מיין געדיכט דעם פעטער אריה. איך ווייס נישט צי ער האָט זיך פון אים אינספּירירט, נאָר אין א שטיקל צייט ארום ווען אברהם-אהרנס מוטער, א זקנה אין די נייגציקער איז געשטאָרבן, און דער „קראָטש“ האָט זיך געדונגען און געזוכט ארויסרייסן וואָס ביליקער א קרקע ביי דער קהילה, האָט ביי דער לוויה דער פעטער אריה אונטערגעברומט: „כאַפּ זיך ארויף אברהם-אהרן, ס'וועט דיך דאָס זעלבע געלט קאָסטן“...

... סעפּטעמבער 1939. דאָס ערשטע יאָר פונעם צווייטן וועלט-קריג, דאָס יאָר פון דער „מאָדנער מלחמה“, דאָס יאָר פונעם פאַשיסטישן נצחון אין שפּאַניע. א יאָר אין וועלכן אין דער לופט האָבן געהאנגען סכנות און יידן פלעגן זיך צונויפקומען אין שילן און אין בתי-מדרשים, אָפּדאַווענען און אָפּקרעכצן, דערנאָך טרינקען לחיים, לחיים טובים ולשלום, א ישועה אויף יידן. שבת, פאַר מוסף פלעגן מאַכן א מי שברך דעם קיסר „הנותן תשועה למלכים“ און קיינער האָט נישט געוווסט אז די קאַרליםטישע מאָנאַרכיע אין רומעניע הויבט זיך אָן שאָקלען. נאָכן דאַווענען פלעגן יידן מאַכן אביסל פּאָליטיק. דער אַלטער פלטיאל האָט געזאָגט אז דער דייטש איז שטאַרק, „ער איז שטאַרק אין די מאַשינען. איך געדענק — פלעג ער זאָגן, ווי פּאָניע האָט געוואָרפן מיט מענטשן ווי מיט קרויט, און דער דייטש האָט זיי אויסגעקאָסעט מיט די פּולעמיאָטן“. פראָים פעלדשער האָט נאָכגעבאָמקעט: „יאָ, יאָ, ר'איז שטאַרק היטלער ימח שמו, ר'האָט שוין פאַרנעמען א שטיק וועלט“. מאיר וואָלף טרעגער פלעג זיך אויפרעגן: „איך קען זיי בעסער, איך האָב זיך מיט זיי געשלאָגן, דער דייטש איז א גוטער בעל-שחרית אָבער א שלעכטער בעל-מוסף, ער טוט זיך א לאָז און דערנאָך כאַפּט ער א באַגראָב, ער וועט כאַפּן א באַגראָב און איר ווייסט שוין פון וועמען, פונעם פעטער“.. „פונעם פעטער, פונעם פעטער, האָט זיך אים נאָכגעקרומט יונה שענקער, זיי האָבן דאָך נאָר געמאַכט שותפות“...

יידן פלעגן זיך אַנווינטשן, זיך צוגיין אין זייערע היימען און דאָרט האָבן אויף זיי שוין געוואַרט אַנדערע דאגות, די טאָג-טעגלעכע, באַלדיקע, איינענע דאגות. נאָר איעדער האָט געוואַרט אויף משיחן, אויף זיין משיח, אַזוי ווי יעדער באַזונדער האָט זיך אים פאָרגעשטעלט און אַזוי ווי יעדער באַזונדער האָט אים געוואָלט.

ערב ימים-נוראים פלעגן יעדעס יאָר צו אונדז קומען געסט, טייערע ליבע געסט. דאָס יאָר זענען זיי אויך געקומען, די מומע פערעלע מיטן פעטער יואל. פאַראַיאָרן ווען זיי זענען געקומען האָט די מומע פערעלע געשוואַנגערט, דאָס יאָר איז זי געקומען מיט רייזעלען. דער פעטער יואל איז פאָרפאָרן צו אונדז מיט אַן אָנגעלאָדענעם וואָגן: אַ זעקל גאָלדן ווייצן-ראָזעווע מעל, אַ זעקל רויט פּאָפּושויען-מעל, פון דעם סאָרט זערנעס וואָס האָבן געהייסן „האַנגאַנעס", פלוימען וועגן פּאָווידלע, אַ באַנקע האָניק, מיר זאָלן אַלע האָבן אַ זיס יאָר, ניס, עטלעכע עופות און אפילו האַרבוזעס. „אַלעס פון מיין גאָרטן און פון מיין פעלד", פלעג זיך באַרימען דער פעטער יואל. ער איז געווען אין אַ גוטער שטימונג, זיך געריבן די גרויסע פויערישע הענט מיט די גראָבע פינגער ווי שילקעס און געלאַכט מיט אַ פול מויל גאָלדענע ציין: „אַ יאָר מיט שפע דאָס יאָר, אַ גרויסער אוראָזשאַי, נאָר געזונט און שלום אויף דער וועלט.. וואָסזשע שמועסט מען עפּעס אין שטאָט? ווען וועט היטלער איינגעמען אַ מיתה משונה? האַ? נו, און וואָס זאָגט איר צו אונזער רייזעלע, האַ?"

די מומע פערעלע האָט ניט שלעכט אויסגעזען, די צייט היילט אויס ווונדן — האָב איך געטראַכט, נאָר ווען איך האָב זיך צוגעקוקט צו אירע אויגן, געזען דעם אומעט וואָס האָט זיך אָפּגעשפּיגלט אין זיי, האָב איך פאַרשטאַנען אַז זי האָט שלמהלען נישט פאַרגעסן און אַז איר ערשטע ליבע איז נישט אויסגעלאָשן געוואָרן. דער פעטער יואל איז אין יענעם טאָג צוריקגעפאָרן אין דאָרף אריין, ער האָט נישט געטאָרט איבערלאָזן דאָס באַלעבאַטעשקייט אפילו אויף איין טאָג, חוץ דעם וואָלט ער אין שטאָט נישט אויסגעהאַלטן אפילו איין וואָך, און מיין טאַטע פלעג אים צושאָקלען

מיט פֿארשטענדעניש. דעם צווייטן טאָג קאיאָר זענען דער טאטע, די מאמע, און די מומע פֿערעלע געגאנגען צו קבר-אָבות. זיי זענען גע-גאנגען זיך אויסוויינען דאָס הארץ ביי אַלטע און פֿרישערע קברים פֿון די עלטערן, זיידעס און באָבעס, פֿון ווייטע פֿריינט און פֿון גוטע יידן, „זייער זכות זאָל אויף אונדז מגין זיין‟. אויסבעטן א גוט יאָר פֿאר זיך, פֿאר די קינדער און פֿאר כל ישראל. „א גוטן ונתנה תוקף גאָטעניו זיסער, ס׳זאָל קיינער פֿון אונדז נישט פֿארמינערט ווערן, זיי זאָלן לויפֿן פֿאר אונדז בעטן, מיר זאָלן באהיט זיין פֿון שלעכטס, פֿון ביטערע גזירות און אַנשי-קענישן, מ׳זאָל נישט דארפֿן אַנקומען צו קאן מענטשן .. אוי, גאָטעניו זיסער‟ ...

זיי פֿלעגן אהיימקומען מידע און פֿארוויינטע, אָבער מיט גרינגערע הערצער און געלייטערטע נשמות פֿון דעם געפֿיל אז זיי האָבן געפֿועלט און אז זיי זענען גייסטיק צוגעגרייט צו די ימים-נוראים, צום יום-הדין...

7 סעפּטעמבער

אינערגעץ איז נישט אזוי גוט צו טראכטן, צו דענקען און זיך צו דערמאָנען ווי אין דער שוים פֿון דער נאטור. אינערגעץ ווי אין מיטן דער נאטור פֿילט דער מענטש זיין גרויסקייט, זיין מאכט און גלייכצייטיק זיין קליינקייט און זיין אוממאכט. זיין גרויסקייט און זיין מאכט, ווייל ער האָט באוויזן א דאנק זיין פֿארשטאנד, זיין זשעני, צו באהערשן אין גרעסטן טייל די נאטור און דערגיין א סך פֿון אירע סודות. ער האָט באקו-מען פֿליגל און פֿליט באגלייך מיט די פֿייגל, אָבער געשווינדער פֿון זיי אין די הייכן פֿונעם הימל. ער איז אפֿילו אריבער דעם באריער פֿון דער אטמאָספֿערע און פֿליט אין קאָסמאָס און זיין פֿוס האָט געטרעטן אויף דער לבנה. זיין אויג קוקט אין די וויטסטע שטערן, אנטדעקט נייע וועלטן. דאָס ליכט וואָס ער האָט דערפֿינדן, מאכט פֿון נאכט טאָג, און מיטן צעשפּלי-טערן דעם אטאָם האָט ער אנטדעקט דעם גרויזאמען אומבאגרענעצטן כח פֿון דער געטלעכקייט ... און דאָך איז ער נאָך אזוי קליין און זיין אוממאכט איז נאָך אזוי גרויס. ער האָט אין גרעסטן טייל באהערשט די

נאַטור, ער האָט אָבער נישט באַוויזן צו באַהערשן זיינע אייגענע שוואַכ־קייטן. ער האָט באַהערשט דעם אויסערגעוויינטלעכן כח פון דער נאַטור, די אַטאָם־ענערגיע, אָבער ער איז אין אַ נאָך אַ גרעסערער סכנה ווי פריער, ער פאַרלירט איבער איר די שליטה. ער פליט אין די הייכן פונעם הימל, כעוף השמים, אָבער זיין לעבן, איז פונקט אַזוי קורץ ווי פריער. זיין גאַנ־צע עקזיסטענץ איז אפילו קיין מיליאַרד חלק פון אַ רגע אין דעם אין־סוף, אין דער אומענדלעכקייט אין צייט און אין רוים. ער האָט דערגרייכט די לבנה און זיינע אַפּאַראַטן אויף אַנדערע פּלאַנעטן, אָבער ער איז גאָר ווייט פונעם סוד — און ווער ווייסט צי ער וועט אים אַמאָל דערגיין — דעם סוד פון דער יצירה, דעם סוד פון זיין קורצן וויילן און פון זיין פאַרשווונדן פון דער וועלט. איך קוק זיך אָפּטמאָל צו צום אויס־געשטערנטן הימל, טו אַ טראַכט צו דעם „אין־סוף" און קאָן זיך נישט פאַרהאַלטן אַ שמייכל: ווי לעכערלעך זענען די מענטשן; זיי לויפן, זאַמ־לען פאַרמעגנס, ווי קאָמיש זענען אַלע בעלי־גאווה און ווי לעכערלעך און שוידערלעך — אומפאַראַנטוואָרטלעך זענען די מנהיגים פון דער וועלט, די „גרויסע", וואָס סע סטייעט זיי נישט, ווילן פאַרשלינגען, פאַר־כאַפּן, אַריינלעגן דעם ערד קיילעך אין בוזעם־קעשענע אַריין.. אפילו מיטן פּריז פון הונדערטער מיליאָנען קרבנות.

.. איך זיץ ביים ברעג פונעם טייך. אָט איז נאָר וואָס אָפּגעשווימען דער „פּראָם" פון ספּלאַוועס מיט אַ פאַרענטשע. דאָס ציגיינערל האָט אָפּגעטשעפּעט דעם שטריק און דער פּראָם שניידט די קוטשעראַווע כוואַ־ליעס פונעם אָלט. אָט איז ער צוגעשווימען צום צווייטן ברעג. טטלעכע פּאָרלעך שפּרינגען אַראָפּ און די סטעזשקע פירט זיי אַרויף צווישן די די סעדער פון וועלכע ס'קוקן אַרוים די ווייסע פויערישע שטיבלעך. איך זיץ אויף „מיין" באַנק, נעם אַרוים מיינע פרישע און עלטערע פאַרציי־כענונגען, צווישן זיי אויך אַ געדיכט. נעם איך זיך לייענען און דער־מאָנען...

קינדערווייז האָב איך ליב געהאַט שרייבן געדיכטן. איך האָב געשריבן און זיי קיינעם נישט געוויזן, כ'פלעג זיך שעמען. נאָר דער מאַמען האָב איך אַ מאָל געלייענט מיינע שירים. זי האָט מיך אָנגעקוקט אַ פאַרווונדער־טע: „פון וואַנען קומט עס צו דיר? ביי וועמען האָסטו עס גערירשנט"?

און האָט זיך אליין געענפערט: „נאָר ביי דער באָבע מאלי-רחל האָסטו עס געירשנט.‘‘ אינספּירירט האָב איך זיך אין מיינע פערזן פון און-דזער שטעטלעשן פּאָעט וואָלף „פּאה‘‘. מ׳האָט אים געגעבן א צונאָמען „פּאה‘‘, ווייל ער האָט געטראָגן לאנגע באקנבערד און א קאָדלע האָר וואָס האָט אים געגרייכט ביז צו די אקסלען. פון וואָס ער האָט געלעבט געדענק איך נישט. ער איז געזעסן מיט זיין אלטער מוטער אין א שטיבל הינ-טערן באָד. וואָלף האָט געשריבן פולע העפטן מיט שירים אָבער זיי קיינ-מאָל נישט געדרוקט. ער איז אויך געווען דער קאָרעספּאָנדענט פון דער יידישער צייטונג „אונזער צייט‘‘. זומער צייט פלעג ער זיצן אויף א באנק אין א זייטיקער אלעע פונעם בולוואר, חברה פלעגן מאכן א רעדל ארום אים און ער האָט רעציטירט זיינע פּאָעזיעס. שפּעטער האָט מען אים צוגעטשעפּעט נאָך א צונאָמען: „דער צעדרייטער‘‘. חברה לצים פלעגן זיך וויצלען: „ער האָט נישט קיין מאות, ר׳האָט אָבער פּאות ...‘‘ אין א שיינעם טאָג איז ער נעלם געוואָרן. „דער צעדרייטער‘‘ איז אריין אין דער כמארע‘‘, האָבן חברה געלאכט. אָבער מיט יאָרן שפּעטער ווען ס׳זענען אָנגעקומען ידיעות אז ער איז געפאלן אין ארץ-ישראל פאר-טיידיקנדיק דעם קיבוץ אין וועלכן ער האָט געארבעט, פון אן אראבישן אָנגריף, האָט מען אים אָנגעהויבן דערמאָנען מיט יראת הכבוד אין שטעטל און א סך האָבן אָפּגעשאָקלט מיטן קאָפּ:

„גיי ווייס וואָס ס׳שטעקט אין אזא בחור, גיי ווייס‘‘ ... און דאָס שטעטל האָט ווידער געהאט איבער וואָס זיך צו קהלן א שטיקל צייט.

נאָר די צייט לויפט און פאמעלעך ווערט אלץ פארגעסן. די צייט רעקט צו מיטן שניי פון אירע ווינטערס און מיטן צוויט פון אירע פרי-לינגען, וויכטיקע אָדער ווייניקער וויכטיקע געשעענישן און סע שווימען ארום נייע, איבערהויפּט אין אזא יאָר ווי דאָס ערשטע פון דער צווייטער וועלט-מלחמה. און ווען אין שטעטל איז אויסגעפאלן דער ערשטער שניי וואָס האָט אָנגעטאָן די געסלעך אין ווייסע פוכיקע מלבושים, האָבן די צייטונגען געבראכט די ידיעה אז ס׳האָט אָנגעהויבן דער סאָוועטיש-פינלענדישער קריג.

*

דערווינטער איז געווען א לאנגער און א שווערער. די זאווערוכעס האָבן געבושעוועט, פארשיט דאָס שטעטל מיט הויפנס שניי. אויף די שויבן האָט דער ווינטער ווי א גרויסער קינסטלער געמאָלן פארשידענע בלומען און ביימלעך. דער גרויסער טייך איז „געשטאנען", דאָס הייסט ער איז איינגעפרוירן און געשלאָפן געשמאק אונטער דער ווייסער שנייעדיקער קאָלדרע. דער מארק איז געווען פוסט. עטלעכע מארק זיצערנס זענען געשטאנען און געווארעמט די רויטע געפרוירענע הענט איבער טעפ מיט האלב אויסגעלאָשענע קוילן, ווארטנדיק אויף א קונה. פראָים פעלדשער האָט געהאט פרנסה, ס'איז געווען זיין סעזאָן: שטעלן באנקעס, רייבן פלייצעס און קריזשעס מיט ספירט, שטעלן פיאווקעס און אמאָל אויך „ארײנשטעלן" אן אויסגעוועכנעטע האנט. אן אָפטער גאסט איז פראָים פעלדשער געווען ביים פעטער אריה. האָט זיך מיר פארגעדענקט ווי צוריק מיט יאָרן, ווען דער זיידע יחיאל האָט נאָך געלעבט און אויך די באָבע רייזל, איך בין געווען ביי זיי צו גאסט, מיר האָבן דעמלט נאָך געוווינט אין דאָרף, האָט זיך געמאכט אז דער זיידע יחיאל האָט זיך פארקילט. ער האָט זיך געלייגט אין בעט און די באָבע האָט געטאָן צו מיר א ווונק: „אנו, כבוד אב"! איך האָב אים תיכף אראָפגעשלעפט פון די פיס זיינע שווערע שטיוול. „און אצינד לויף אריבער צו פראָים פעלדשער" — האָט וויטער באפוילן די באָבע רייזל. פראָים פעלדשער איז באלד אריינגעקומען, אויסגעשמירט דעם זיידנס שטארקן קערפער מיט עסיק און זיך אָנגעהויבן פאָרען מיט די באנקעס:

— האָ, האָ, גוט זיך פארקילט, האָ, האָ.

פראָים האָט אָפגעטון זיין ארבעט און זייענדיק ביי דער טיר ביים ארויסגאנג האָט ער אויסגעשריגן מיט זיין הייזעריקלעך קול:

— יחיאל, הערסט יחיאל, זאָל זיין א רפואה. פון דרויסן ביסטו פארטיק — נאָר פון אינעווייניק — אויב דו ווילסט האָבן א גאנצע רפואה, דארפסטו מיט עפעס שמירן, כ'מיין א פערטעלע צוויי בראָנפן, כא, כא, כא, שיק אריבער דיין איניקל צו יונה שענקער, כא, כא, כא.

דעם צווייטן טאָג קאַיאָר, ס'איז געווען אין א פרייטיק, איז דער זיידע אויפגעשטאנען געזונט און שטארק, איינגעשפּאנט דעם „בילעק" און געהאלטן אין איין אָנזאָגן דער באָבען:

— שטעל צו רייזל א רויטן באָרשט מיט א מארך ביין און א צימעס געשריבענע פאסאָליעס און שטעל אריין דעם פּוס אין טשאָלנט, דאָס וועט מיך שטעלן אָף די פיס.

דער ווינטער איז געווען א לאנגער און א שווערער, אָבער נישט פאר א יעדן. אויף דער „פּריצישער גאס" האָבן געיאָגט שליטנס געשפּאנטע מיט פייערדיקע פערד און פון זייערע קאָפּיטעס האָבן געשפּריצט פונקען איבערן ווייס-בלויליכן סקריפּענדיקן שניי. די גלעקלעך אויף די טראָלדן פון זייערע העלדזער האָבן געקלונגען: קלין, קלין. זאטע יונגעלייט, מיידלעך און ווייבלעך פארשיכורטע פון וויין און פון ווילטאָג האָבן גע-הוכטיעט הי-הו, הו, און זייערע פריילעכע געשרייען פלעגן פארשלונגן ווערן פון דער זאווערוכע. אויך אין דער זאווערוכע, האָבן מענער מיט געפרוירענע בערד און וואָנצעס און ווייבער איינגעוויקלטע אין שאלן, געשלעפּט פון ערגעץ א שליטעלע האָלץ אויף צו דערוואָרעמען דעם קאלטן אויוון אָפּצובאקן א געבעקל ברויט, אָדער בראָטן עטלעכע קאר-טאָפּליעס אויף וועטשערע. די נגידים, די גרויסע סוחרים און אנדערע פארמעגלעכע לייט זענען געזעסן אין דער ווארעם און געשפּילט שאך, אָדער קאָרטן, און די פרומערע פון זיי אין קוויטלעך, אין די לאנגע חנוכה אָוונטן און אונטערגעצוינגן די חשבונות פון די רווחים אין דעם סעזאָן. די אָרעמע בעל-מלאכהס פלעגן ווארטן אויף עפּעס א קונה וואָס האָט פארשפּעטיקט צו קומען און די אָרעמע קליין-הענדלער אויף „א טאָפּ אין וואָגן" ביי א פּויער וואָס פלעג זעלטן קומען אין די פראָסטיקע טעג אין שטאָט אריין. שוין אָפּגערעדט פון די תושבים פון דער „נייגטער גובערניע" וואָס זענען געלעגן אין שמאטעס אויף די נישט געהייצטע אויוונס און זיך צוגעהערט צום וואָיען פון דער זאווערוכע, וואָס האָט פארשיט מיט שניי ביז אין די שויבן זייערע איינגעהויקערטע כאטקעס. זיי האָבן געווארט אויף א ישועה און די ישועה האָט געהייסן פרילינג. אָבער ביז דעמלט... קאָן ארויס „א בולבע אָף דער נאָז"...

אין אן אינדערפרי, ס'איז געווען חמשה-עשר בשבט, א טאָג פון פרייד פאר קינדער, מ'טיילט ארץ-ישראל פירות, פייגן, טייטלען און באָקסער, ס'פרייען זיך אויך אָרעמע-לייט ווייל אין אזא טאָג צעשפּיליען די נגידים אביסעלע ברייטער די בייטעלעך און גיבן נדבות. דאָס יאָר האָבן זיי זיך מער פארגינענען ווייל זיי האָבן געהאט פעטע רווחים און די אָנגעשטערענגטע לאגע, די מלחמה, האָט זיי געמאכט זיך פארטראכטן. "ווער ווייסט וואָס ס'וועט נאָך זיין?" פוילן איז אוטערגעגאנגען, היטלער געוועלטיקט איבער א שטיק וועלט, רוסלאנד און פינלאנד שלאָגן זיך, אין מערב — די מאָדנע מלחמה — ווער ווייסט וואָס ס'וועט נאָך פאָרקומען? אין דעם פּראַקטיקן אינדערפרי האָט מיר מאָטל אָנגעלקאָפּט אין פענצ-טער: „טו זיך אָן, שמעלקע איז געשטאָרבן, קום צו דער לוויה". כ'האָב זיך אָנגעטאָן. ס'איז געווען א פראָסט און דער שניי האָט געסקריפּעט אונטער די פיס.

— אפשר, האָב איך דיך נישט באדארפט רופן, אפשר וועט דיין מאמע ברוגז זיין וואָס כ'האָב דיך מיטגענומען אין אזא קרירה, כ'מיין אָבער אז צו דער לוויה פון אזא תלמיד-חכם מעגסטו אויך קומען.

איך האָב געשוויגן. דער פראָסט האָט מיר פארשלאָגן דעם אָטעם. ווען מיר זענען אָנגעקומען צום אָרעמען שטיבל, האָט מען דעם בר-מינן געהאט ארויסגעטראָגן. מיר זענען נאָכגעגאנגען דער שיטערער ריי מענטשן וואָס האָט באגלייט אויפן אייביקן וועג שמעלקע דעם בלינדן און איך האָב זיך דערמאָנט ווי ער איז געזעסן אויף דער פריזבע, געקוקט ערגעץ ווייט מיט זיינע אויסגעלאָשענע אויגן און געגלעט זיין שיטער בערדל וואָס האָט אראָפּגעהאנגען פון זיין צעקנייטשטן פארמעטענעם פּנים, כ'האָב געהערט זיין שטיל קול:

„דער אמת און דער יושר זענען געשטאָרבן איינענעם מיט משה רבינו, נאָר וואָסזשע דען, ווי זאָגט דאָרט דיין רבי אין איינעם פון זיינע ספרים, ניטאָ וואָס צו פארלירן חוץ די קייטן, האַ? .."

אויפן בית-עולם איז געווען נאָך קעלטער, דער ווינט האָט געטראָגן דעם שניי און פארשיט די מצבות. די גרעבער האָבן זיך געמוטשעט, געהאקט די געפרוירענע ערד מיט העק און מיט קירקעס און ווען די לעצטע לאָפּעטעס געפרוירענע ערד אויסגעמישטע מיט שניי האָבן פארשיט דעם

קבר, האָב איך מיט שטוינונג געזען ווי מאָטלס ליפּן האָבן געשעפּטשעט: „יתגדל ויתקדש שמיה רבא"...

*

אזוי ווי דער ווינטער איז געקומען אויף אמאָל, אזוי איז אויף אמאָל געקומען דער פרילינג. נאָך פּאר פּורים איז דער שניי זיך צעגאנגען, און אין דעם אָוונט ווען מע האָט געלייענט די מגילה און יידן האָבן אויס־געטרונקען אן איבעריקן כוס און זיך אָנגעווונטשן אז היטלער זאָל האָבן המנס סוף, ווען מ'האָט זיך געאיילט צו דער סעודה און די מאמע ווי אלע באלעבאָסטעס האָט איינגעפּאקט המן־טאשן און פּורים־גרייט צו שיקן דער באָבע מאלי־רחל, דעם פּעטער מרדכי, דעם פּעטער אריה, דעם פּעטער טעוול און אנדערע פריינט און שכנים, האָט אָנגעהויבן רעגנען, נישט רעגנען, נאָר גיסן ווי פון ציבערס. דעם צווייטן טאָג ווען יידן זענען געגאנגען זאָגן די מגילה, איז שוין קיין לעק שניי נישט געווען. דער ריין אויסגעוואשענער שליאך האָט אויסגעזען ווי אן אויסגעצוואָגע־נער קאָפּ פון א ווייבל אום ערב שבת. דער טייך האָט שוין לאנג גערירט און גרויסע שטיקער אייז זענען געשווימען און זיך געקרישעט צווישן זיינע כוואליעס. דערנאָך האָט ער זיך צעגאָסן אויף „יענער זייט" און פארפלייצט די גערטנער ביז צו די געביידעס וואָס זענען געשטאַנען פון יענער זייט שטיבלעך. דער מארק האָט אָנגעהויבן ביסלעכווייז אויפ־לעבן, די בעלי־מלאכות און קליינהענדלער האָבן אָנגעהויבן ארויסטראָגן זייערע סחורות אויף די שטעלן. די זון האָט נאָך קנאַפּ געוואָרעמט די ערד, נאָר זי האָט שוין אָפּטער ארויסגעקוקט פון צווישן די כמארעס, און פון די ארומיקע פעלדער האָט אָנגעהויבן זיך רייכערן די פּארע פון דער שווארצער ערד וואָס האָט זיך נאָרוואָס באפרייט פונעם געדיכטן שניי און האָט אָנגעהויבן „אָפּשוויצן" פונעם שווערן ווינטער.

מאָנטיק איז ווי געוויינטלעך א מארק־טאָג און פּויערים האָבן אָנגעהויבן קומען מיט די וואָגנס אין שטאָט אריין. די שליטנס האָבן זיי פארבאהאלטן אין די סטאָדאָלעס. זיי זענען געקומען איינקויפן פארשידענע מכשירים פאר די פרילינגס ווירטשאפטלעכע ארבעטן און אויך געזאלצענע פיש,

ווייל ס'הויבט ביי זיי אָן דער זעקס-וואָכיקער פאָסט. פאר די פּאסכא־חגאות, טאָר מען נישט עסן קיין פליישיקס און נישט קיין מילכיקס.

יידן האָבן אָנגעהויבן זיך צוגרייטן צו פסח. ווייבער האָבן אראָפּגענומען פונעם בוידעם דאָס פסחדיקע געפעס, זיך גענומען גליען טאָוועס, רייבן טעפּ, לופטערן די שטיבלעך, ווישן פענצטער, טרעסען קישן און קאָלדרעס, וואשן, פּרעסן, אָנציען נייע ציכן, אלץ ניי און פריש לכבוד דעם ליכטיקן יום-טוב, לכבוד פסח. קבצנים האָבן זיך געזאָרגט: מצות, קארטאָפּליעס, מעות-חטין, וויין „כשר לפסח", צוקער און טיי „כשר לפסח", א פּאָר עופות, נו, און קינדער מיט עפּעס באנייען דארף מען אויך. ווו-זשע נעמט מען דאָס אָן? נאָר דער אייבערשטער וועט העלפן, ער מוז העלפן און ס'איבעריקע העלפן זיך יידן איינער מ'צווייטן, מיט א גמילת-חסד, אָדער, ס'זאָל ניט אויסגערעדט זיין מיט א נדבה. יידן בני רחמנים, קיינער וועט חלילה נישט בלייבן אָן מצות אויף פסח און אליהו הנביא וועט אריינקומען אין יעדער יידישער שטוב און פארזוכן פון די ארבע כוסות. איך האָב אָנגעהויבן זיך אָפּטער באגעגענען מיט שיינדעלען, ווייל ווינטער איז געווען שווערער. אריינגיין צו איר האָב איך נישט געקאָנט, ווייל יאָסל בעקער איז געווירע געוואָרן און ער איז געווען ווייניק וואָס צופרידן זיין געראָטענע בת-יחידה זאָל זיך מיט מיר באגעגענען. איר מוטער האָט שטילערהייט מסכים געווען, נאָר דער פאָטער נישט. ער איז געווען פארמעגלעך, האָט ער געהאָפט צו „קויפן" פאר זיין טעכטערל א דאָקטער, אָדער כאָטשבי א טאטנס א זון, עפּעס א ייחוס, נישט א פּוסטע פּאסניק ווי איך, טאקע געענדיקט די גימנאזיע, אָבער א ליידיקגייער. וואָס וועלן מיינע עלטערן מיט מיר טאָן? האָט מסתם יאָסל בעקער געטראכט, א סוחר וועלן זיי פון מיר נישט מאכן, זיי האָבן נישט מיט וואָס. ווייטער שטודירן? פּוסטע מעשיות, צו קיין הויכשולן לאָזט מען קיין יידישע קינדער נישט צו, איז וואָסזשע, האָט מסתם יאָסל געטראכט: אים געבן נדן, איז אויב נדן קען ער דאָך קויפן אן איידעם א־זוינס ווי אזעלעכס .. איז דער פרילינג פאר מיר און פאר שיינדעלען געווען א שטיקל ישועה. ס'איז געווען קיל, די אָוונטן נעפּלדיקע און פייכטע, נאָר מיר פלעגן זיך ארויסכאפּן אויף א שפּאציר. שיינדעלע פלעגט זיך צו מיר טוליען און מיר איז געווען ווארעם אין אלע אברים.

דאָס שטעטל האָט געלעבט זיין טאָג־טעגלעך לעבן מיט די ערב־פסחדיקע דאגות און מיט זיינע ווינציקע מאָמענטן פון אָפּשפּאַנונג. מ׳האָט זיך געקוויקט מיט א וויץ, און וו קען מען הערן א וויץ אָדער א פּליאָטקע אז נישט אויפן אלטן מארק.

מאכט זיך אז אונדזער רב ברוך, „בורקע" דער רב ווי מע פלעג אים רופן, ווערט קראנק. דער רב האָט געהאט צוויי זין; דער עלטערער שלום, א געלערנטער נישט נאָר אין תורה, נאָר אן אינטעלעקטואל מיט א ברייטן קולטור־האָריזאָנט, ער איז „א כתבא־רבה", פלעגן אויף אים זאָגן אין שטעטל, און דער צווייטער, דער מיזיניק צאלעק, איז געווען א שוטה, פונקט דער הפך פון זיין ברודער שלום. שיקט מען צאלעקן אין מארק אריין עפּעס קויפן, פרעגן אים די ווייבער וואָס דער פאָטער טוט, ענפערט ער, אז ער איז קראנק. פרעגן אים די ווייבער וויפל צייט ליגט ער שוין, ענפערט צאלעק, „אז אויב ער וועט נאָך ליגן דריי וואָכן וועט זיין א חודש".. קאטשען זיך די ווייבער פאר געלעכטער און די „חכמה" גייט ארום איבערן גאנצן שטעטל. איך קום אהיים דערציייל צאלעקס חכמה און די באָבע שאָקלט אָפּ מיטן קאָפּ: „א נאר־איז אן אייביקער צער". און דער מארק גייט כאָדאָראָם, ווייל דאָ הערט מען א ניי ווערטל, א נייעם וויץ, אָדער א פאסירונג וואָס מאכט יידן פארגעסן אויף א ווייל די טאָג טעגלעכע זאָרגן.

דערציילט אן אנדערע קורלאָפּניטשקע וואָס שטייט מיט עופות אויפן מארק און טראָגט זיי אויך פארקויפן ערב יום־טוב צווישן די שטיבער.

— גיי איך אריין - דערציילט זי — מיט צוויי פעטע הינער צו שואל „למד וואָווניק" — זיין ווייב גנענדל האָט מיך געבעטן ברענגען א פּאָר עופות אויף פסח. קום איך אריין, שטייט שואל און שאָקלט זיך, איר ווייסט דאָך אז ער דאוונט אין צוויי פּאָר תפילין. זאָגט אים גנענדל: „שואל, ברײנע האָט געבראכט די הינער, אנו, טו א טאפּ". שואל ווייזט אוים, איז געשטאנען שמונה־עשרה, צי וואָס, ווייל ער האָט אונטערגעברומט א פּאָר מאָל „נו, אָ, נו, אָ, דערנאָך האָט ער אויסגעשטרעקט הינטנ־ארומערט א האנט פון אונטערן טלית און ווען איך האָב זיך אָנגעבויגן מיט דער הון, האָט ער על־פּי טעות מיר אָנגעטאפּט די ברוסט.. און

האָט אונטערגעבאָמקעט: „טוב מאוד, טוב מאוד, אָבער אָן פּערערן הא, גנענדל?״... און דער עולם האָלט זיך ביי די זייטן...

מישט זיך אריין ברכה, פראָים דעם פעלדשערס ווייב, זי האָט אויך קיין עין־הרע געהאט א מויל אויף שרייפעלעך:

— נעכטן פאַרטאָג — דערציילט זי — קלאַפּטן אין דער טיר. נייט אראָפּ מיין פראָים זייט מיר מוחל, אין די תחתונים און טוט א קוק, טשארנע די „מילכיקע", די אלמנה וואָס צעטראָגט מילך צווישן די שטיבער, זי האָט א קו. „וואָס איז טשארנע, וואָס איז געשען, ס׳ברענט?" — פרעגט זי מיין פראָים. „אוי ר׳ פראָים — כליפּעט טשארנע — איך בין פאַראומגליקט, מיין קו איז אוים מענטש"...

זאָגט מיין פראָים: „איך בין נישט קיין רופא פון בהמות, נאָר פון מענטשן — פאַרשטייסט, טשארנע? נאָר אזוי ווי דיין קו איז „אוים מענטש" און מיר זענען דאָך שכנים, וועל איך נאָר ארויפשלעפּן די הויזן און אריבערגיין אָנקוקן דיין קו"... אייניקע לאכן, אייניקע זיפצן אָפּ: „אן אלמנה נעבעך, וואָס ווילט איר?"

*

אין דער ערשטער סדר־נאכט, ווען דער טאטע איז געזעסן ווי א מלך אויפן הסב־בעט, געמאכט קידוש, איך האָב געפרעגט די פיר קשיאות און פון דער קיך האָבן זיך דערטראָגן געשמאקע ריחות פון קיזלעך און ברוין געבאקענע קארטאָפל־פלעצלעך אין געגדזן שמאלץ, האָט קיינער נישט געוווסט אז דאָס איז די לעצטע סדר־נאכט וואָס מיר פראווען אינאיינעם, אז דאָס יאָר וועט ברענגען געשעענישן וואָס וועלן איבערקערן א לעבנס־שטייגער פון דורות, וואָס וועלן אָפּווישן מלוכות פון דער וועלט־מאפּע און וואָס וועלן ווייטער שטויסן די מענטשהייט צום ראנד פונעם אָפּגרונט.

8 סעפּטעמבער

ווייזט אוים די צייט פליסט נישט אומעטום גלייך, מיט דעם זעלבן טעמפּאָ. צום ביישפּיל דאָ אין קאלימאנעשט פליסט זי גאָר לאנגזאם.

איך בין דאָ ניין טעג און סע דאכט זיך מיר איך בין שוין דאָ וויניקסטנס ניין חדשים. אין דער היים, אין בוקארעשט פליען די וואָכן מיט א קאָפּ־שווינדלערישער געשווינדיקייט. פארכאפּטע פונעם הו־הא פונעם זיד־קעסל פון טאָג־טעגלעכן לעבן, פארוואנדלען זיך גיך די טעג אין וואָכן, די וואָכן אין חדשים, די חדשים אין יאָרן. ט׳איז ענדע זומער, ערב ראש־השנה, ערב יום־הדין. א צייט וואָס רופט ארויס זכרונות, זכרונות וואָס האָבן אָנגעזאפּט די קעמערלעך פון מיין מח, פון מיין גאנצן וועזן. מער ווי אין אן אנדערער צייט פון יאָר שוועבן מיר פאר די אויגן געשטאלטן פון אייגענע, פון נאָענטע און פון וווייטערע וואָס זענען מיט דער צייט געוואָרן נאָענטע. ס׳שוועבן מיר פאר די אויגן מענטשלעכע געזיכטן און ערטער וואָס קענען קיינמאָל פארגעסן ווערן, ס׳שוועבן געשטאלטן און איך הער אפילו זייערע קולות.

איך זיץ ביים ברעג טייך און איך קוק ווי דער פאראָם גליטשט זיך פאוואָליע איבערן שפּיגל פונעם וואסער. באלד וועט ער פאראנקערן אויפן צווייטן ברעג, אונטערן בארג מיט די גאָרטנס ווו די ביימער טראָגן אויף די צווייגן דעם שווערן, אָבער זיסן יאָך פון די צייטיקע פּירות. איך זע די געשטאלטן און הער דאָס קול פון מיין טאטע און מיין מאמע. אָט זע איך דעם טאטן אין דאָרפישן הייזל, ער דאוונט ביחידות, ער שעפּ־טשעט אין דער שטיל די תפילה מיטן טלית איבערן קאָפּ און זיין שאָטן שאָקלט זיך אין דער בלויער שיין פונעם זומערדיקן קאיאָר. אָט זע איך מיין מאמע, זי רושטשינעט אויף ברויט, קנייט געשווינד דאָס ווייכע פוכקע טייג אין דער מולטער, זי דעקט עס איין ווי מ׳דעקט איין א פּיצל קינד ס׳זאָל זיך ניט פארקילן, שטעלט אוועק די מולטער אויפן אויוון און דערנאָך צום טאטן:

— אהרן, נעם ארויס די צוויי געפּענטעטע עופות, באלד קומט דער שוחט.

דוד־יואל שוחט פלעג קומען יעדן דאָנערשטיק, ער פלעג ארומפאָרן איבער 15 דערפער, נישט פארפעלט קיין איין דאָנערשטיק, זומער און ווינטער, אין די קעלטן, רעגנס אָדער היצן. אָט זע איך די מאמע, זי

בענטשט ליכט, די שאָטנס טאַנצן אויף די ווענט און איך זע ווי צווישן די פינגער מיט וועלכע זי האָט זיך פאַרשטעלט דאָס פּנים רינען טרערן ... איך הער איר שטילן זיפץ: „דער זכות פון אונדזערע עלטערן זאָל פאַר אונדז ביישטיין". און אָט זע איך זי מוצאי-שבת און הער איר „גאָט פון אברהם, פון יצחק און פון יעקב" ... די נאַכט פאַלט צו און דאָס שטיבל פילט זיך אָן מיט סודותפולע שאָטנס. איך בין באַאיינדרוקט, אפילו אביסל דערשראָקן. לייג איך צו מיין קעפל צו איר שויס און איך הער ווי זי זינגט אין דער שטיל: „הדס און בשמים טוען אין איין שמעקן, אלע פרומע נשמות זאָלן זיך פאַר אונדז דערוועקן.. אליהו הנביא אין מיין הויז, אלדעם בייז פון מיין הויז"...

אויפן הימל זענען אויפגעגאַנגען די ערשטע שטערן און מיר גייען אַרויס, זעצן זיך אויף דער פּריזבע. א קיל ווינטל טראָגט זיך אַוועק צו די לאַנעם מיט ווייץ וואָס דרימלען אין די רחבותדיקע פעלדער אַרום דעם דאָרף, טוט א גלעט זיינע זאַנגען, פליט ווייטער צווישן די סעדער, צעשויבערט די בלעטער פון די ביימער, דערנאָך טוט ער זיך א שפּיל מיטן טייכל וואָס זילבערט צווישן די ווערבעס און ווערט אַנטשלאָפן אונטער דעם קאָנצערט פון די גרילן.. די מאַמע טוט מיך א גלעט איבערן קעפל, איך פיל עס ממש אַצינד, און איך הער איר קול: „זו-נעניו, זונעניו, קוק! דאָרט! דאָרט!" ווייט, דאָרטן ווי דער הימל באַ-העפט זיך מיט דער ערד האָט זיך אויסגעגליטשט א שטערן און איז אַראָפּגעפאַלן צווישן די לאַנעם מיט ווייץ. „א שטערן, מאַמע! א שטערן!" האָב איך אויסגעשריגן. „יאָ, זונעניו, א שטערן, געפאַלן א שטערן, אוי, נאָך א נשמה פון דער וועלט אומגעקומען"..

און אָט זע איך דאָס שטעטל, די בלעכערישע שיל און איך הער דאָס זיסע קול פון פרויקע דעם קירזשנער, זיין כל-נדרי, וואָס, ווי ס'פלעגן זאָגן די מתפללים, שפּאַלט אַלע זיבן הימלען און גרייכט ביזן כסא-הכבוד.. אָט הער איך די קלאַנגען פונעם שופר, איך הער און איך פיל די „קול דממה דקה" וואָס האָט געהערשט, וואָס האָט געשוועבט אין שיל.. און אָט זע איך די שערענגע יידן וואָס גייען צום גרויסן טייך צו תשליך. די שערענגע שטעלט זיך אָפּ און יידן מורמלען א תפילה, די אויגן פאַר-גלאָצטע צום הימל און מיט די פּנימער צום טייך, מישט זיך אויס זייער מורמלען מיט דעם פון די כוואַליעס. דערנאָך דערנענטערט זיך די שע-

רענגע גענטער צום ברעג און יידן טרעסען אויס די קעשענעס: „תשליך במצולות ים", „אונדזערע זינד פונעם פארגאנגענעם יאָר און אלעם שלעכ־טע, זאָל אוועקטראָגן דאָס וואסער אין די טיפענישן פון די ימען". זיי קערן זיך אום פּאוואָליע, געלייטערטע, מיט בארואיקטע געוויסנס, אז זייערע עבירות, דאָס גאנצע שלעכטע איז אוועק מיטן וואסער און דאָס גוטע וועט קומען אין נייעם יאָר, זיי וועלן האָבן א גוטן „ונתנה תוקף", א לעבעדיקן, קיינער וועט פון זיי נישט געמינערט ווערן, דאָס נייע יאָר וועט אלע קראנקע ברענגען א רפואה, אלע געזונטע א ישועה.

ערב ימים־נוראים, ערב יום־הדין.. געוויס איז דער צוגאנג היינט צו טאָג א גאנץ אנדערער ווי אין אמאָליקע יאָרן. איך דערמאָן זיך ווי היינט אין שלמה דעם „קראסאוועצס" ווערטער:

„איך בין קיין פרומער און בין קיין אָנגהענגער פון קיין שום „אתה־בחר־נינו", אָבער יעדער מענטש אויף דער וועלט געהערט צו א שבט און ווער סע רייסט זיך אָפּ פון זיין שבט, בלאנקעט ווי אן עלנטע נשמה וואָס האָט נישט קיין תיקון. און איינער פון די עלעמענטן וואָס צעמענטירן די אָנגעהעריקייט צו דעם שבט — מיין איך — איז טאקע די שפור פון דעם אמאָליקן גלויבן. אונדז יידן האָט מען א סך מאָל דערמאָנט, און כדי אונדז דערמאָנען האָט מען אונדז געשמיסן מיט פייערדיקע רוטן, גע־צוווּנגען זיך אומקערן צו אונדזער שבט. איך בין טיף פאראנקערט מיטן גאנצן לייב און לעבן אין מיין שבט און איך שעם זיך נישט וואָס איך געהער צו אים, פארקערט, איך בין דערמיט שטאָלץ. און שטאָלץ בין איך נישט נאָר דערפאר וואָס מיר האָבן געגעבן דער וועלט א רמב״ם, א שפּינאָזא, א מארקס, אָדער אן איינשטיין, נאָר אויך דערפאר ווייל טראָץ אלעמען וואָס מיר זענען אויסגעשטאנען אין אונזער פיל־טויזנטיע־ריקער געפייניקטער געשיכטע, זענען מיר דאָך געבליבן יידן."

און איך וויל צוגעבן דערצו: אז אפילו די פלאמען פייער פון די אויש־וויצער אויוונס וואָס האָבן אויסגעברענט א דריטל פונעם לעבעדיקן גוף פון אונדזער פאָלק, האָבן אונדז נישט אומגעבראכט, און די שארית־הפליטה פון דעם פארברענטן דריטל פונעם פאָלק האָט נאָך געפונען די איבער־לעבע רעסורסן, פיזישע און גייסטיקע, זיך נעמען ווידעראויפבויען די אלט־נייע מדינה.

יאָ, איך געהער מיט לייב און לעבן צו מיין שבט און איך שעם זיך נישט דערמיט, פאַרקערט, איך בין דערמיט שטאָלץ. זעלבספאַרשטענדלעך אויסשליסנדיק יעדן מין „אתה בחרתניזם", יעדן נאַציאָנאַליזם, ווייל אַלע שבטים זענען גלייך און די, וואָס איבער געוויסע היסטאָרישע באַדינגונגען געפינען זיך מיט א שטאַפּל העכער פון אַנדערע, דאַרפן העלפן די צוריקגעשטאַנענע זיך אויפהויבן און דערגרייכן זייער ניוואָ, אַנדערש וועט די וועלט קיין קיום נישט האָבן...

...דאָס ציגיינערל האָט אָפּגעטשעפּעט דעם פאַראָם פון יענער זייט ברעג און שיפט זיך צוריק צום אינדזל. א צוג וואָס איז דורכגעפלויגן פון יענער זייט טייך און דער רעווע פונעם לאָקאָמאָטיוו האָט מיך אויפגעוועקט פון מיינע רעיונות. יאָ, איך האָב היינט גאָרנישט פאַרצייכנט אין מיין העפט און איך דאַרף גיין צום קוואַל, און נעמען א באָד און אויך אָנקלינגען אהיים. מיין אייניקל וואַרט אויפן זיידנס טעלעפאָן.

9 טעפּטעמבער

דער אינדערפרי איז א לויטערער און א וואַרעמער. לויפן מענטשן צו די געבענטשטע קוואַלן מיט די פלעשלעך אין די הענט. יונג און אַלט, אויסגעטרוקנטע זקנים וואָס שלעפּן קוים זייערע פיס, מענטשן אין די מיטלע יאָרן און יונגעלייט שטעלן זיך אוים אין דער ריי און וואַרטן געדולדיק אויף דער פליסיקער רפואה. אָט שטייען פאַר מיר צוויי עלטערע פויערטעס, שוואַבקעס; אויף די קעפּ טראָגן זיי געבלימטע טיכלען, אין זייערע לאַנגע ברייטע ספּודניצעס זעען אוים ווי פאַראַשוטן. פאַר זיי, אַן אַלטיטשקע אָנגעשפּאַרט אין א שטעקעלע שטעלט צו דאָס פלעשל צום קראַנט פונעם קוואַל, ס'וואַסער רינט אָבער שוואַך, ס'דויערט. די אַלטיטשקע הויבט אויף דאָס פלעשל, באַטראַכט עס מיט פאַרזשמורעטע אויגן און שטעלט עס צוריק אונטערן קראַנט: „איך טרינק 200 גראַם"..

— נו, נו, אביסעלע גיכער מאַמעלע — יאָגט זי אונטער א באַבערדלטער יונגערמאַן. די אַלטיטשקע הויבט אויף דעם קאָפּ, שפּאַרט זיך אָן אין שטעקן און ענפערט אים געמיטלעך: „וואָס איילסטו זיך אַזוי יונגערמאַן? פאַרשפּעטיגסט אויף דער אַרבעט?" דער עולם לאַכט. צום שלום

טרינקט יעדער אויס זיין פּלעשעלע און גייט זיך זיין וועגס. איך גיי אַראָפּ אויף מיין אויסגעטראָטענער סטעזשקע צום ברעג פונעם טייך אָלט און מיש אויף ווייטער מיין ספר הזכרונות...

*

דער פרילינג פון יאָר 1940 איז געווען א פריער און א ווארעמער. חול-המועד פסח האָט ווידער געדרענגט. ס'האָט געבליצט און געדונערט. אפילו זקנים האָבן נישט פארגעדענקט אז פסח-צייט זאָל אזוי דונערן און בליצן. „ס'זאָל נאָר זיין צו גוטן", האָבן יידן געשעפּטשעט און געמאכט די ברכות „שכוחו וגבורותו מלא עולם" און „עושה מעשי בראשית". ביי יונהן אין שענקל האָט מען געפרעגט מאיר-וואָלפן דעם טרעגער צי ער האָט געמאכט א ברכה איבער א דונער, האָט ער געענפערט אז ער מאכט א ברכה נאָר איבער „א גראָבער"...

דער פעטער טעוול האָט אָנגעהויבן ארויסגיין זיצן אויף דער פריזבע, זיך ווארעמען אנטקעגן דער זון, אריינקוקן אין זיינע ספרים און שכנים פלעגן צו אים קומען ער זאָל זיי אויסטייטשן די נאטור פענאָמענען. דער פעטער טעוול פלעג אָנזאָטלען זיין גראָבע נאָז מיט דער בראָדעווקע, מיט זיינע ברילן ארומגעבונדענע מיט דראָטלעך, גלעטן זיין שיטער בערדל, אונטערזינגען עפּעס אן אומבאקאנט ניגונדל און ענפערן:

— מנו, מנו, דאָס דונערן און בליצן איז נישט קיין שלעכטער סימן, פארקערט ס'ווייזט אָן א פריען זומער, א גוט גערעטעניש, נאָר די ליקוי לבנה פון פרייטיק צונאכטס, וויל איך מיין מויל צו קיין שלעכטן נישט עפענען. נאָר דאָס ספר טייטשט עס אויס, אז צוויי מלכים, איינער פון מזרח זייט און איינער פון מערב זייט וועלן מלחמה האלטן און ס'וועט אוועק מיטן פייער א שטיק מלוכה פון מזרח זייט, דערנאָך וועט דאָס פייער זיך אריבערטראָגן אויף מערב זייט...

— נו, נו, וואָסזשע וועט זיין, ר' טעוול? וואָס וועט זיין מיט אונדז יידן?

— מנו, מנו, דער אייבערשטער זאָל זיך אויף אונדז מרחם זיין, מיר זענען דאָך נישט אין מזרח זייט, נישט אין מערב זייט, מיר זענען אינמיטן...

די ספירה טעג זענען געווען שיינע און אויסערגעוויינטלעך ווארעמע. חברה זענען געלאָפן צום „גרויסן טייך“ אָדער צום „פוילן טייך“, זיך אויסבאָדן אין די קילע כוואַליעס און יידן פלעגן אָפּשאָקלען „א, יא, יא, היינטיקע צייטן, זיך באָדן אין די ספירה טעג“.. דער מארק האָט אויפ־געלעבט און אסתר-צירל פלעג פירן דעם פערעד צווישן די מארק זיצערנס. דער מארק איז געווען א מין לאַבאָראַטאָריע פון דער יי.פּ.א. (יידישע פּליאָטקעס אגענטור). דאָ פלעג מען הערן א וויץ, א נייעס, א שטעך-ווערטל און א נייעם צונאָמען.. אהער פלעגן יידן קומען זוכן א מציאה, עפּעס מיט וואָס זיך צו „פארשטאָפּן די קישקע„ — ווי די באָבע מאלי-רחל פלעג זאָגן — אין די לאנגע דארע נאָך פּסחדיקע טעג. און אזוי האָט דאָס שטעטל גע־פירט ווייטער זיין טאָג-טעגלעך לעבן. איך פלעג זיך ווייטער באגעגענען מיט שיינדעלען, מיט איר שפּאצירן איבער די שמעקענדיקע אלעען פונעם בולוואר. מיט מאָטלען האָב איך זיך נישט געקאָנט באגעגענען, ווייל פארן ערשטן מאי האָט מען אים גענומען אין „חד-גדיא“ אריין, ווי מ׳פלעג זאָגן, און אים נאָך נישט ארויסגעלאָזט. דער פעטער אריה האָט זיך געקלאָגט אויף די קריזשעס, זיך ווייטער געשלעפּט מיט פערד — און וועגעלע און אָפּגעגרוזעוועט זעק מיט מעל; טשארנע די „מילכיקע“ האָט געגעבן אויף מאיר בעל-נס און געלויבט פראָים פעלדשער: „א דאנק דעם אייבערשטן — און דערנאָך אים, איז מיין קו געהאָלפן געוואָרן. אוי איז זי געווען אוים מענטש“...

מענדל „דיפּלאָמאט“ איז געזעסן אין זיין בודקע און א פארטיפטער אין די צייטונגען פלעג ער נישט באמערקן אז ס׳קומט אריין א קונה.

— מענדל, א פעקל טאַטין און א צענדליק שוועבעלעך.

— יאָ, יאָ, תיכף.

מענדל גיט דעם קונה וואָס ער האָט געמאָנט און נעמט נישט אראָפּ די אויגן פון דער צייטונג.

— ט׳האָסטו ס׳געלט מענדל.

— יאָ, יאָ, תיכף..

— וואָסזשע פאר א נייעסן שרייבן די גאזעטעס, מענדל, הא?

— וואָס פאר א נייעסן? דערווייל דויערט דאָרטן די „מאָדנע מלחמה“,

נאָר ס'קאָכט דער קעסל. ביי אונדז איז דערווייל ברוך השם שטיל. קוקט—און מענדל ווייזט אָן מיטן פינגער אויף א לייט-ארטיקל פון א רו-מענישער צייטונג—קוקט, איר זעט: „אונזער לאנד—א אינדזל פון שלום".

— יאָ, מענדל, אָבער א אינדזל איז דאָך ארומגערינגלט פון אלע זייטן מיט וואסער...

שייקע בעל-עגלה פלעג ווי געוויינטלעך שטיין מיט זיין פאיעטאָן לעבן יונהס שענקל אנטקעגן בולוואר. ער האָט אויסגעטאָן זיין ווינטערדיקע שווערע בורקע מיטן קאָלפאק, איז געזעסן אויף דער קאָזלע א פארטראכטער און געגלעט זיין רויטלעכע באָרד: „מיט פרנסה איז שטומפיק, א יקרות ס'ברענט. בערטשיקן, דעם שיינעם איידעם זיינעם—א כאָלעריע אָף אים — האָט מען פארנעמען פארן ערשטן מאי אין דער „חד גדיא" אריין און זיין רחל כאפט א בידעווע. ער איז מיט איר ברוגז, זי האָט אים נישט געפאָלגט און אוועק מיט בערטשיקן. נאָר אלץ ער האָט טאקע געזאָגט זיין בתיהן: „נעם טראָג איר אריין א טאָפ קאשע מיט יויך". וואָס זאָל ער טון שייקע, פאָרט אייגן בלוט און פלייש.

אברהם אהרן „קראָטש" האָט ווייטער געפירט זיינע געשעפטן און געשריבן די זעלבע צעטלען „קבלתי ע'י... כמה וכמה עופות און כמה וכמה בצים".. ער האָט זיך געקוויקט מיט פעטע באָרשן, מיט פיציע און פעטע ראָסלען, דערנאָך פלעג ער זיך האַלטןביים בויך און רופן פראָים פעלדשער, ווייל דעם דאָקטער זיידמאַן האָט ער זיך נישט פארגינען צו רופן: „פראָים, ס'טוט מיך ווידער ווי אונטערן לעפעלע, עפעס ברענט מיך, הא?" פראָים פלעג גיין דורכן מארק און לאכן: „ער איז קראנק פארביי און עסט פאר דריי".

הערשל פראָצענטניק איז געפאָרן צום באָיאנער רבי זיך פראווען, ער האָט געהאט א גוטן סעזאָן, איז ער געפאָרן אָפּפירן דעם באָיאנער א פדיון. דער אלטער פלטיאל האָט דערציילט אז יום-כיפור צו נעילה האָט ער געהערט ווי הערשל טענהט צום רבונו של-עולם פשוט אויף מאמע-לשון: „רבונו של עולם, מעק ניט און קלעק ניט, לאָז אלעס צורו ווי ביז איצט"...

די „נייגטע גובערניע" איז ארוים אין דרויסן, ארוים פון דער גיזשדע, פון די פאררייכערטע שטיבלעך מיט פארשימלטע ווענט, פונעם שטינק פון די לעכער, ארוים אויף די געסלעך, ווו די זון צו-

ערשט א בלאסע, א שעמעוודיקע, דערנאָך א דרייסטערע, א ווארעמע האָט ארויסגערופן קינד און קייט, דערקוויקט די נשמות. האא .. „דאנקען גאָט, דערלעבט, הא, מחיה ווארעם ..“

ל״ג בעומר איז געווען א הייסער טאָג, האָט מנשה מלמד געפירט זיינע תלמידים אין וועלדל אריין פון יענער זייט טייך און שלמה „קראַסאַוועץ“ פונעם „השומר הצעיר“ האָט געפירט די חברה אויף א „שיחה“ לעבן די ווינט-מילן. שמואליק דער ביתריסט האָט אויך צונויפגעזאמלט זיינע יינגלעך אויף א מארש: „חד, שתים! חד, שתים! דום!“

דאָס ווינטל האָט דערטראָגן ריחות פון אויפגעשפּראָצטער תבואה פון די ארומיקע פעלדער. גרינע גראָז טעפּיכער מיט געלע בלימעלעך האָבן באַצירט דעם אריינפאָר אין שטעטל גלייך ווי דער קיסר אליין האָט באדארפט קומען צו פאָרן און ארום איז געווען אזוי שטיל, אזוי ציכטיק, אז ס׳האָט זיך גאָרנישט געגלויבט אז ערגעץ-ווו האַלט מען מלחמה. ס׳האָט זיך געדאכט אז מיר לעבן טאקע באמת אויף א אינ-דזל פון שלום .. ביז אין א שיינעם טאָג איז אָנגעקומען די ידיעה אז די „מאָדנע מלחמה“ האָט זיך געענדיקט און אז די דייטשישע חיילות האָבן אויסגעמיטן די „אומבאזיגבארע“ מאזשינאָ ליניע און זענען אריין קיין פראנקרייך דורך האָלאנד און בעלגיע.

אין א הייסן שבת אינדערפרי — איך געדענק עס ווי היינט — אין יענעם שבת האָט מען מיר אין דער „בלעכערישער שיל“ געגעבן מפטיר. מ׳האָט געלייענט די פרשה „שלח“. מ׳האָט מיך אויפגערופן צו דער תורה, דער טאטע האָט מיר געגעבן זיין טלית: „יעמוד החתן“ ...

איך האָב אויסגעזונגען דעם מפטיר און האָב געזען אז דער טאטע איז צופרידן פון מיר, נאָר ער האָט נישט געוווסט, קיינער האָט נישט געוווסט אז דאָס וועט זיין מיין לעצטער מפטיר אין אונדזער שיל. נאָכן אריינזעצן דאָס ספר אין ארון-קודש אריין, איז אין שיל אריין מענדל „דיפּלאָמאט“. זיין פנים איז געווען גאָר בלאס, זיינע אומרואיקע אויגן זענען געלאָפן פארלוירענע הינטער די גראָבע ברילן-גלעזלעך; אין דער האנט האָט ער געהאלטן א צייטונג, זיינע ליפּן האָבן עפּעס געשטאמלט, וואָס, האָב איך נישט פארשטאנען. ער איז צוגעלאָפן צו מאיר-וואָלף טרעגער, און באלד האָט זיך אין שילעכל צעטראָגן איין וואָרט: פאריזש! פאריזש!

אומזיסט האָט דער גבאי געקלאַפּט אין באַלעמער און זקנים האָבן געש־ריגן: „שאַ, שאַ, מ׳דאַרף דאַווענען מוסף“. מוסף האָט מען שוין כמעט נישט געדאַוונט, נאָר מ׳האָט גערעדט, אַפילו ביי קדושת כתר האָט דער עולם זיך נישט איינגעהאַלטן: „פּאַריזש“... נאָכן דאַווענען האָבן יידן ווי געוויינטלעך געטרונקען לחיים, לחיים טובים ולשלום, נאָר די שטי־מונג איז געווען אַ געדריקטע, מ׳האָט גערעדט, זיך געאַמפּערט, כמעט־זיך געקריגט:

מאיר־וואָלף: און איך זאָג מיר מיינס, דער דייטש איז אַ גוטער בעל־שחרית, נאָר אַ שלעכטער בעל־מוסף...

יונה שענקער: דולסט אַ ספּאָדיק, בעל־שחרית, בעל־מוסף, זעסט נישט ס׳איז שוין צו נעילה, ער איז אין פּאַריזש, אַ קלייניקייט, פּראַנציע...

פּראָים פעלדשער: יאָ, די טעכניקע זיינע איז אַ גרויסע, ימח־שמו זאָל ער ווערן, ער וואָרפט נישט מיט קיין מענטשן, ער שלאָגט זיך מיט מאַשינען.

דער פעטער אריה: ווען זיי זאָלן פאַלן אויף די קריזשעס ווי איך, וואָלטן זיי פאַרשפּאָרט מלחמה צו האַלטן...

דער אַלטער פּלטיאל: שטראַם, גראַם מאַך מיר אַ לעדערנעם דאַשעק... אוי, אריה, ביסטו קלוג ווי דעם רבי׳ס ציג...

— דער גבאי: רבותי, איר זענט דאָך אין אַ מקום קדוש, ס׳אַ בזיון כ׳לעבן...

דער פעטער טעוול: עט, הכל הבל, ער וועט איננעמען אַ מיתה משונה...

מענדל דיפּלאָמאַט: די וועלט וועט נישט דערלאָזן, ענגלאַנד, אַמעריקע...

מאיר־וואָלף: ענגלאַנד, אַמעריקע, זיי האָבן אים דאָך אויסגעבאָ־וועט... נאָר דער פעטער וועט ברענגען די ישועה, נאָר דער פעטער...

מיין טאַטע: ווען זשע וועט ער שוין קומען דער פעטער דיינער?

יואל „למד וואָוניק“: יידן מ׳דאַרף עפּעס טון, מ׳דאַרף זאָגן תהלים, אָפּפאַסטן עטלעכע תענתים...

דער זומער איז געווען א הייסער און א טרוקענער, נישט גערעגנט פון חול-המועד פסח אן. די גראָזן און די ביימער האָבן געלעכצט נאָך אביסל רעגן, און די לאנעם ווייץ וואָס האָבן זיך געציטיקט אונטער דער ברענענדיקער זון האָבן געוואַרט אויפן פארנאכטיקן ווינטל ער זאָל זיי צערטלען מיט זיין מחיהדיקער קילקייט. פּראָצעסיעס פון גלחים באגלייטע פון א עולם מיט צלמים האָבן זיך געשלייכט שטילערהייט אראָפּ צום גרויסן טייך, געבעטן גאָט ער זאָל זיך מרחם זיין און שענקען אביסל רעגן דער זינדיקער ערד.

„נישט קיין גוטער סימן" — האָבן גערעדט צווישן זיך די קריסטן — אז ס'האָט נישט גערעגנט אין טאָג פונעם יידישן „גרינעם יום-טוב" (געמיינט האָבן זיי שבועות) איז נישט גוט. זיי האָבן געוווסט אז אויב ס'רעגנט אין טאָג פונעם יידישן „גרינעם יום-טוב", וועט דערנאָך רעגענען 40 טעג...

אין די טריבע טעג, ווען דער שאָטן פונעם האקנקרייץ האָט געהאָנגען איבער אייראָפּע און אונטער דעם היטלעריסטישן איינפלוס האָט זיך דער אנטיסעמיטיזם פארשארפט, ווען די לאגע איז געוואָרן אן אויסזיכטסלאָזע בכלל, און פאר יידן, פאר יידישער יוגנט בפרט, און די אָנגעלאָדענע אטמאָספערע איז שוין נישט געווען צום אָטעמען, האָט מען מער ווי ס'ניט איז געוואַרט אויף משיחן. יעדער האָט זיך אים אנדערש פאָרגעשטעלט, נאָר מ'האָט געוואַרט און געהאָפט.

10 סעפּטעמבער

10 סעפּטעמבער. דאנקען גאָט שוין אָפּגעפאָרן א האלבן וועג פון מיין אָפּרו-צייט דאָ אין קאלימאנעשט, אָבער איך בין באהערשט פון א צווייטיקן געפיל. פון איין זייט בענקט זיך אהיים, פון דער צווייטער — פיל איך זיך דאָ נישט שלעכט, ענדלעך האָב איך די געלעגנהייט אויסצולייגן געדאנקען און זכרונות אויף פאפיר. אָט האָב איך שוין אויסגעפילט כמעט א העפט און כ'טו א טראכט צו מיינער א לאנג נישט ארויסגעזאָגטער כוונה: ווי גוט וואָלט געווען איך זאָל זיי קאָנען דרוקן.. און ווען דאָס זאָל פארווירקלעכט ווערן, ווי וואָלט איך א נאָמען געגעבן מיין ביכל? „מיין אייגענער ראָמאן"? צי „די געשיכטע פון מיין שטעטל?..

אָדער אפשר גאָר „דאָס פארלוירענע שטעטל"? יאָ, יאָ, געווים, „דאָס פארלוירענע שטעטל" געפעלט מיר אמבעסטן. דער טיטל רעפלעקטירט טאקע דעם אינהאלט פון מיינע פארצייכענונגען. איך האָב א שמייכל געטאָן צו מיין געדאנק: „דאָס שווערסטע איז אדורך, איך האָב שוין א טיטל פאר מיינע פארצייכענונגען.. פאר מיין ביכל וואָס וועט האָפענטלעך אמאָל דערשיינען"...

... ווען איך בין אראָפגעקומען צום אינדזל, האָט דאָס ציגיינערל שוין געהאט אָפגעטשעפעט דעם פאראָם פונעם בריקל און אריבערגעפירט עטלעכע פאסאזשירן פון יענער זייט.

נעם איך ארוים דעם העפט מיט די פארצייכונענגען...

*

אין א פרייטיק אינדערפרי, אין א הייסן תמוזדיקן טאָג, זענען די סאָוועטישע טרופן אריבער דעם טייך. משיח איז נישט געקומען אויף קיין וויים פערד און נישט אויף קיין רויט פערד, ער איז געקומען רייטנדיק אויף טאנקן וועלכע האָבן געהודעט נאָך פון קאיאָר איבער די ארומיקע שליאכן. און אז משיח קומט, ווייסט מען דאָך אז ס'קומט פאָר תחית-המתים. אָבער נישט די מתים פונעם אלטן בית-עולם זענען אויפגעשטאַנען, נאָר די לעבעדיקע מתים פון דער „ניינטער גובערניע" זענען אויפגעשטאַנען און ארוים אויף די גאסן. און נאָך זיי דאָס שטעטל, יידן און נישט-יידן.

די באָבע מאלי-רחל איז געווען אין א גוטער שטימונג:

— טו נאָר א קוק וואָס ס'טוט זיך, ס'איז פורים אין שטעטל: מיט פענדלעך גייט מען, טרינקען טרינקט מען, טאנצן טאנצט מען, מגילות לייענט מען, און גראגערן גראגערט מען, אוי גראגערט מען... סאָל נאָר זיין צו גוטן...

פון א זייטיק געסל איז ארוים יאָסל פידלער מיט זיין קאפעליע און אנגעהויבן שפילן. דער אלטער פלטיאל וואָס איז געשטאַנען אין א זייט האָט זיך דערנענטערט און געזאָגט צו יאָסל פידלער:

— אנו, יאָסל, שפיל א דאָבראַניטש.

— וואָסזשע פלטיאל, ס'א חתונה? וואָס גאָר א דאָבראַניטש?

— נאָך וואָס פאר א חתונה? ווו-זשע איז ערגעץ דער בדחן, הא?..

דער פעטער אריה וואָס האָט פאַרשפּעטיקט, איז געקומען אַ פאַרסאָ־פּעטער:

— אוי, קינדער, כ'האָב פאַרשפּעטיקט, די קריזשעס.. די שונאים זאָלן אַזוי כּח האָבן צו לעבן, ווי איך האָב כּח צו שרייען הורא...

ישראל שוחט איז געשטאַנען אין אַ זייט און גערעדט צו זיך אַליין: „מ'זאָגט אַז זיי דאַרפן נישט קיין שוחטים, וואָסזשע וועל איך טאָן, האַ?"

שמואליק דאָס ביתריסטל האָט זיך פאַרמאַכט אין שטוב, און שלום „קראַסאַוועץ" דער שומר־הצעירניק איז אַרום צווישן עולם און געקוקט מיט זיינע שיינע פאַרחלומטע אויגן אַרום זיך ווי אַ דערשטוינטער. באַטאַליאָנען רויטאַרמייער האָבן מאַרשירט אויפן שאָסיי צו די ווינט — מילן און ווייטער אויף מערב. שייקע בעל־עגלה איז געזעסן אויף דער קאָזלע, ער האָט נישט באַדאַרפט קיין שום רויטע סטענגע, ווייל זיין רויטע באָרד האָט געפלאַטערט ווי אַ פאָן און אויף זיין ברייט פּנים האָט זיך צעגאָסן אַ גוטמוטיקער שמייכל. ער איז געווען צופרידן, ווייל ראשית, ווי נאָר די רויטע זענען אַריבער דעם טייך, האָט ער לכּבוד דער געשעעניש געכאַפּט אַן איבעריקע כּוסה ביי יונהן אין שענקל: „געקומען אַ נייע ממשלה דאַרף מען טרינקען לחיים, ניין, יונה? ווייל ווי זאָגט מען: כּל זמן שהנשמה בקרבי"...

„והשנית, האָט אַ טראַכט געטאָן שייקע, אפשר וועט זיך פון זיין איי־דעם, פון בערטשיקן אויסרייבן אַ כּלי, ער איז דאָך פון זייעריקע, געזעסן אין דער „חד־גריא". און טאַקע והראיה, בשעת דאָס שטעטל איז געגאַן כאָדאָראָם, האָט מען מאַטלען דער באָבעס און בערטשיקן וואָס זענען נאָר וואָס אַרויס פון דער „חד־גדיא" איינגעלאַדן אָנטיילצונעמען אינעם גרינדן דעם סאָוויעט פון דער שטאָט. אסתר־ציריל די קורעלאָפּניטשקע איז אַוועק פונעם מאַרק, אָנגעטאָן די יום־טובדיקע קליידער און אַרומ־געלאָפן אַ פאַרשוויצטע פון איין רעדל מענטשן צום צווייטן:

— אַז מ'לעבט דערלעבט מען. אַ שאָד וואָס איך בין אַלט, אַ שאָד. נאָר געלויבט מ'איבערשטן, געקומען אונדזער צייט, די צייט פון „נאַש בראַט"*. מאָטלס צייט געקומען... מאָטעלע, טייערער, זיסער מיינער, איך דאַרף דיר וואַשן די פיס און טרינקען ס'וואַסער, אוי, ווו איז דיין

* עמך

טאטע ער זאָל דיך זען ווי דו זיצסט אויבנאָן אין דער פּרעפעקטורע...
די שונאים אַף צו להכעיס, זאָלן זיי לאָפּנען...
דאָס געשריי האָט זיך אויסגעמישט מיטן געזאַנג, מיטן גערויש פון די הארמאטן און פון די פורגאָנעס וואָס זענען נאָכגעפאָרן די באַטאַליאָנען. מענדל „דיפּלאָמאט" איז ארומגעלאָפן פון איין רעדל מענטשן צום צווייטן, אין דער האנט האָט ער געהאַלטן א צייטונג און מיט איר געפאָכעט אינדערלופטן:
— יידן, איך זאָג זיך אָפּ פון מיין נאָמען. פון היינט אָן בין איך אויס מענדל „דיפּלאָמאט", א דיפּלאָמאט איז מאיר-וואָלף. ער איז געווען גערעכט, ער איז „הרואה את הנולד" מאיר-וואָלף. דער פעטער איז טאקע געקומען, און נישט אומזיסט האָט מען אים גערופן צו דער זיצונג פונעם סאָוויעט...
אין יענעם פרייטיק-צונאכטס זענען די שילן און בתי-מדרשים געווען האַלב ליידיק, געקומען מקבל-שבת זיין זענען סאמע זקנים, ווייל די יונגע זענען געווען אויף די גאסן און אין די זייטיקע אַלעען האָבן זיך מיידלעך און שיקסעס פאַרווײַלט ביז שפּעט אין דער נאכט מיט די זעלנער. די „פרייע ליבע" איז געוואָרן דער ערשטער נישט געשריבענער געזעץ וואָס האָט פונעם ערשטן טאָג פארכאפּט א גרויסן טייל פון דער יוגנט אין אונדזערע מקומות.
דעם צווייטן טאָג שבת, האָט מען אין דער בלעכערישער שיל ווייניק וואָס געדאוונט, מ'האָט גערעדט, קאָמענטירט דאָס געשעעניש, געמאכט פּראָגנאָזן, זיך געקהלט און געגראגערט. מאיר-וואָלף טרעגער איז אין שיל אריין נישט געקומען, ער איז געווען אין א קאָמיסיע וואָס האָט באַדארפט איבערנעמען די מיל ביי די ברידער שאַר. „ער וועט שוין אוודאי ווערן א שטיקל נאטשאַלניק, אפשר טאקע א שטיקל „דרעקטער", פאַרוואָס ניט"?
אין יענעם שבת האָט מען שוין דעם קיסר נישט געמאכט קיין מי שברך. האָט דער אַלטער פלטיאל געפרעגט ווי מע דאַרף זיך נוהג זיין, צי מע דאַרף נישט מאכן א מי שברך דעם נייעם קיסר.
— וואָס פאַר א קיסר, ווער מיר קיסר. — וואָס האקסטו א טשייניק שוטה איינער — האָט בערל בייגל-בעקער פון אים אָפּגעחוזקט..
— אויב אזוי וועלן מיר זיך באגיין דאָס מאָל אָן דעם מי שברך, אָבער איך זאָג אז מ'דאַרף פרעגן, — האָט זיך פלטיאל נישט געלאָזט.

— פרעגן, פרעגן, ווּעמען פרעגן? וואָס פרעגן? ווייסטו וואָס, פּלטיאל, מיר ווּעלן דיך שיקן קיין מאָסקווע ווּעסטו זיך דאָרט אָנפרעגן .. כאַ, כאַ, כאַ... דאָס ביסל עולם האָט געטרונקען לחיים, זיך אָנגעווּונטשן און ארוים אויף דער גאַס ווי מענטשן האָבן זיך געשטופּט ארום די זעל־נער וואָס האָבן געטיילט פלוג־בלעטלעך און אייניקע פון זיי ציגאַרעטן מיט לאַנגע מונדשטוקן.

— חברים! בירגער! האָט געגרילצט א קול אין מיקראָפאָן, חברים! היינט צוועלף אזייגער פונקט, בעטן מיר אייך זיך צונויפזאַמלען אויפן אַלטן מאַרק, דאָרט ווּעט פאַרקומען א מיטינג. חברים! בירגער! היינט צוועלף אזייגער פונקט...

דער עולם האָט זיך אָנגעהויבן צעגיין. אין א שעה ארום ווּעט פאַר־קומען דער גרויסער מיטינג. דער פעטער אריה און מנשה מלמד זענען געשטאַנען אין א זייט און פאַררייכערט א ציגאַר.

— נו, חבר מנשה, — האָט א שמייכל געטאָן דער פעטער אריה — אויב משיח איז טאַקע געקומען, לאָמיר זשע אריינגיין צו יונהן און אויס־טרינקען א ליטער ווייַן. מנשה האָט א ציפּ געטאָן זיין ציגן־בערדל:

— יאָ, יאָ, ווּער־זשע צאָלט?

— ווּער ס'צאָלט? איך צאָל, פאַרוואָס זאָל איך ניט צאָלן? וואָס זאָל איך טאָן מיטן אַלטן געלט? מאָרגן, איבערמאָרגן ווּעטן זיך דערמיט אונ־טערווּישן...

דער עולם האָט זיך צונויפגעזאַמלט. אויף אַן אימפּראָוויזירטער טריבונע זענען געשטאַנען עטלעכע ציווילע מענער און אראָפּגעקוקט אויפן עולם וואָס האָט זיך געשטופּט נעענטער צו דער טריבונע.

— חברים! האָט אָפּגעהילכט א קול, בירגער! אין דעם יום־טובדיקן טאָג פון דער באַפרייאונג, וויל איך אייך איבערגעבן א גרוס אין נאָמען פון דער פאַרטיי און פון דער רעגירונג. דער רעדנער האָט געמאַכט א קורצן איבערזיכט איבער דער געשיכטע פון דער אָקטאָבער־רעוואָלוציע ביז היינט, און האָט באַטאָנט אז אצינד איז דער ארבעטער־קלאַס דער באַלעבאָס איבער אלע רייכטימער פונעם לאַנד. „און אצינד חברים, אויב איר האָט צו שטעלן פראַגן — פרעגט — מירן אייך מיט פאַרגעניגן ענפערן״.

דער ערשטער האָט אויפגעהויבן די האַנט אברהם פּערטאַלע.

— חברים, מיר דאַנקען אייך, וואָס זאָג איך מיר דאַנקען אייך, מיר קושן אייך די פיס וואָס איר זענט געקומען אונדז באַפרייען. די גבירים האָבן געמיינט אַז זיי האָבן אָנגעכאַפּט גאָט ביי די פיס, ניין, גענוג! חברים אַצינד אַז מיר זענען ביי דער מאַכט..

פון דער טריבונע האָט אים עמעצער איבערגעריסן:

— חבר לעבן, מיר האָבן געזאָגט אַז אויב עמעצער וויל עפּעס פרעגן, זאָל פרעגן, און איר חבר ווילט גאָר האַלטן אַ רעדע?

אברהם פּערטאַלע האָט זיך נישט געלאָזט:

— חברים, טייערע חברים, אויב אַזוי וועל איך פרעגן: איר האָט געזאָגט אַז פון היינט אָן געהערן אַלע רייכטימער אונדז, ווען זשע וועט נעמען ביי די רייכע און מ'וועט טיילן צווישן די אָרעמע־לייט?

— הערט אויס, חבר־לעבן, דאָס וואָס איר פרעדיקט הייסט ביי אונדז זייטשעט מוחל אַנאַרכיע, איר פאַרשטייט, אַנאַרכיע. ביי אונדז טוט מען אַלעס לויטן געזעץ. דאָס פאַרמעגן וואָס די רייכע האָבן אָנגעראַבעט וועט געהערן דער מלוכה, אונדזער סאָציאַליסטישער מלוכה, און אַזוי ווי די מלוכה איז אונדזערע, הייסט עס אַז אַלע אירע רייכטימער געהערן אונדז אַלע. איר פאַרשטייט חבר? איר פאַרשטייט חברים?

— יאָ, יאָ, האָט ער געשטאַמלט, פאַרשטיין פאַרשטיי איך, נאָר איך דאַרף עס קודם גוט צעקייען, וועל איך דערנאָך בעסער פאַרשטיין...

— חברים, האָט פאָרגעזעצט דער רעדנער פון דער טריבונע — איצט דאַרפן מיר זיך נעמען צו דער אַרבעט מיט איבערגעגעבנקייט, מיט חשק און מיט דיסציפּלין, איצט דאַרפן מיר היטן ווי די אויגן אין קאָפּ אונדזער אַלגעמיין אייגנטום, איר פאַרשטייט, חברים?

— אַרבעטן? הערסט געצל, מ'דאַרף אַרבעטן, און איך האָב געמיינט אַז מ'וועט נעמען ביי די גבירים און מ'וועט...

— מ'דאַרף אַרבעטן מיט חשק, הערסט, ווער־זשע האָט חשק צו אַרבעטן, האַ?

עטלעכע וואָכן איז דאָס שטעטל געגאַן כּאָדראָאָם: מיטינגען, פאַרזאַמלונגען און פאַררווייַלונגען, אָבער סוף־כּל סוף האָבן די וואָכעדיקע טעג פאַרביטן די יום־טובדיקע און יעדער האָט אָנגעהויבן טראַכטן

זוענן תכלית-זאכן, וועגן פרנסה און אנדערע פּראָבלעמען וואָס דאָס טאָג-טעגלעכע לעבן שטעלט פאר איעדן. מיין טאטע האָט ווייטער געאַר־בעט אין בראָווער. ער פלעג ווי געוויינטלעך אויפשטיין פארטאָג, ליינען טלית און תפילין, אויסטרונקען א גלאָז טיי, נעמען דאָס פעקעלע עסן, א קוש טאָן די מזוזה און אוועק צו דער ארבעט. ער איז אפילו געווען צופרידענער אין אייניקע הינזיכטן ווי פריער. ראשית, האָט ער געארבעט אכט שעה אין טאָג, והשנית, איז ער געווען פון די גוטע ארבעטער, איז ער אין א טאָג געקומען נאָר אויפגעלייגט. ס׳איז געווען א זיצונג אין בראָווער און מ׳האָט אים דאָרטן געלויבט:

— מ׳האָט מיך אויפגערופן — האָט ער דערציילט — ווי להבדיל צו דער תורה: „אראָן לוואָוויטש — האָבן זיי געזאָגט, מיר באַגריסן אייך, איר האָט אויסגעפילט דעם פלאן פארן חודש" און זיי האָבן מיר געהייסן ברענגען א בילד, זיי ווילן מיך ארויסשטעלן אין דער „סטענגאַזעטע"*.

איך האָב אים שוין לאנג נישט געזען אין אזא גוטער שטימונג און די מאמע האָט געשפּאסט:

— ווייסט וואָס, אהרן, גיב זיי דאָס בילד פון אונדזער חתונה, דאָרט זעסטו אויס יינגער, זאָלן זען די חברים און איבערהויפּט די ח־ברטעם דיינע, ווי דו האָסט אויסגעזען אלס חתן-בחור...

די מאמע האָט אויך צופאַרדינט, זי האָט גענומען ארבעט אהיים פון א קאָאָפּעראַטיוו און געשטעפּט אויפן מאשין. אלצדינק איינעם איז אָבער נישטאָ ביי קיינעם. איז אויף אמאָל דער טאטע געוואָרן אומע־טיק, ער האָט אָנגעהויבן אָפטער זיפצן און זיין פנים איז אַלץ אָפטער פארוואָלקנט געוואָרן. איך האָב אים נישט געוואגט צו פרעגן, האָב איך געפרעגט די מאמע.

— יאָ, ס׳באקומט אים נישט דאָס לעבן דעם טאטן דיינעם, איבער דער שיל.

— איבער דער שיל?

— יאָ, קודם מוז ער ארבעטן אום שבת, און חוץ דעם האָט מען פון דער שיל געמאכט א סקלאַד, א דעפּאָזיט, מע האָט דאָרטן אָפּגעשיט

---

* וואנט-צייטונג

תבואה, איז ער אוים מענטש דערפון. וואָס איך טענה צו אים: מענטש, וואָס זאָל מען טאָן אז ס'א מין גזירה, אלצדינג איז פונעם רבונו של־עולם, אָן אים טוט זיך דאָך גאָרנישט, איז וואָסזשע דארף מען זיך נעמען דאָס לעבן? קיינער נעמט זיך ניט דאָס לעבן. מ'האָט דאָך נישט פארמאכט אלע שילן דערווייל, וואָסזשע זאָל מען טאָן? מ'האָט אויפן קלויסטער להבדיל, אויך אויפגעהאנגען א שלאָס, האָט עס די ערלים דען נישט געטראָפן? א כאַסלערע, א פגר, אָפּשווענצלען א שייגעצל, א שיקסל, ווי ס'פירט זיך ביי זיי, וואָס זאָלן זיי טאָן? איז עס א גזירה פאר אלע גלייך. נו, און אז מענטשן האָבן אָנגעווירן פאר־מעגנס — טענה איך צו אים — קוק ביי די לעכטיגעם האָט מען צוגענעמען אזא בראָווער און זיי זענען אנטלאָפן קיין רומעניע מיט עטלעכע רענצלעך, און ביי די ברידער שאָר, די מיל, עפּעס א קלייניקייט... און ביי יאָסל בעקער; נו, און ביי זלאָטעס איידעם, דעם פאבריקאנט? נו, און ביי דיין שוואָגער יואל, דאָס פעלד. מ'האָט געפּטערט פארמעגנס, פון אלעמען איז געוואָרן פוך און פראך, נאָר קיינער האָט זיך נישט גענעמען דאָס לעבן, דאנקען גאָט דארף מען זאָגן, אבי מיט געזונט, און מיט אביסל פרנסה, איז צוקער זים. אָט אזוי טענה איך צו אים און ער האָלט אין איין אונטערברומען: „וואָזשע ועט זיין ימים־נוראים? גיין צו דער ארבעט? הא? וואָזשע וועט זיין ימים־נו־ראים״?

דער זומער איז געווען א הייסער און א טרוקענער. דאָס לעבן האָט אָנגעהויבן ביסלעכווייז גיין אויף דער נייער קאָליע. מ'האָט אָנגעהויבן זוכן ארבעט, די יוגנט זיך פארשרייבן אין א לערן־אנשטאלט, אָדער אויף פארשידענע קורסן. מיינע עלטערן האָבן מיך זייער געוואָלט מאכן פאר א בוכהאלטער. „א ריינע, בכבודיקע פרנסה״ — פלעג טענהן דער טאטע. „מ'זיצט אין קאנצעלאריע, זומער אין דער קיל, ווינטער אין דער ווארעם, א מחיה. איך זע דאָך ביי אונדז אין בראָווער, א בוכהאל־טער איז טאקע א בוכהאלטער, א מענטש מיט א פּען אין דער האנט, איז אים גוט אין אלע צייטן״.

די מאמע איז קודם נישט איינגאנצן מסכים געווען, דערנאָך האָט זי זיך בארעכנט:

— יאָ, דער טאַטע איז טאַקע גערעכט, אַ בוכהאַלטער, טאַקע שיין און גוט, אויף מיר אַזאַ יאָר.

איך בין נישט געווען אַנטציקט פון דער פּערספּעקטיווע, כ'האָב זיך געוואָלט איינשרייבן אין אַ פּעדאַגאָגישן אינסטיטוט, דערנאָך האָב איך זיך מישב געווען, ווייל שיינדעלע האָט אויך געוואָלט לערנען אויף בוכהאַלטער און איך האָב זיך נישט געוואָלט פון איר צעטיילן, האָבן מיר ביידע געזוכט אַ געלעגנהייט זיך איינצושרייבן אויף אַזאַ מין קורס. מיר פּלעגן זיך אָפּטער באַגעגענען, ווייל איר פאָטער יאָסל בעקער האָט געהאַט מיט זיך צו טאָן; מ'האָט ביי אים צוגענומען די בעקעריי, אַראָפּגענומען די אַלטע שילד אויף וועלכער ס'איז געווען אויסגעמאָלן אין מיטן אַ גרויס ברויט און אַרום עטלעכע קוילעטשן מיט זעמל, און מ'האָט אויפגעהאַנגען אַ נייע שילד אויף וועלכער ס'איז געשטאַנען אָנגעשריבן מיט גרויסע אותיות אויף אוקראַיניש: „פּעקאַרניאַ נומער 1“.

דער פעטער אריה האָט נישט געוואָלט מער אַרבעטן אין דער מיל וואָס האָט געהערט אַמאָל די ברידער שאָר:

— ראשית, איז מיר שווער, איך בין שוין אַריבער די זיבעציק קאָן איך שוין נישט האָרעווען, והשנית, שטייט מיר נישט אָן אַז מאיר-וואָלף טרעגער זאָל זיין איבער מיר אַ באַלעבאָס...

מאיר-וואָלף איז געוואָרן אַ שטיקל נאַטשאַלניק אין מיל, אַ „טעכנירוק“* האָט מען געזאָגט. „וואָסזשע הייסט אַ „טעכנירוק“ האָבן יידן נעפרעגט, מיר ווייסן ס'איז פאַראַנען אַ „שניידערוק“, אַ „שיסטערוק“, אָבער אַ „טעכנירוק?“...

אין אַלגעמיין האָבן זיך אינעם לעקסיקאָן געיאַוועט נייע ווערטער: „איספּאָלקאָם“ „מעסטקאָם“. „ראַיקאָם“.

אין אַן אינדערפרי האָב איך באַגעגנט די מומע איטע, דאָס גאַנצע שטעטל האָט זי גערופן מומע. זי איז שוין געווען אין די נייַנציקער, נאָר אַ פאָדעם אין אַ נאָדל פלעג זי אַריינציליען אָן אַ בריל. זי איז אַרומגעגאַנגען אָן אָנגעשפּאַרט אין אַ שטעקן און פון איר איינגעשרומפּן צעקנייטשט פּנימל האָט שטענדיק אַראָפּגעקוקט אַ כיטרע שמייכעלע.

---

* טעכנישער לייטער

— א גוט מאָרגן, מומע איטע, וווהין אזוי פרי?

זי האָט מיך באַטראַכט מיט אירע קליינע כיטרע אייגעלעך:

— ביסט נישט יחיאל סימע-לאהס אייניקל?

— אוודאי, וואָס זשע איר דערקענט מיך נישט מומע איטע? ווו-זשע גייט איר אזוי פרי?

— איך גיי צו די חברים אין ראיקאָם, זיי זאָלן מיר פאררימטן מ'דאך, ס'רעגנט אריין ביי מיר אין שטיבל. יאָ, יאָ, אין ראיקאָם. און איך אליין גיי קאָם און עס קאָם, און לעב קאָם...

דער פעטער אריה האָט נישט געוואָלט ארבעטן אין מיל, האָט מען אים פאַרגעלייגט ווערן א סטאָראָזש*:

— דאָס איז פאר מיר נישט שלעכט. איך זיץ אין קאַנטאָרע, כ'טו גאָרנישט, נו, די דריי נעכט אין דער וואָך איז אוודאי שווערלעך, נאָר ס'ניט סטראַשנע. אבי כ'וועל ניט טראָגן קאן זעק, שאנעווען די קרי-זשעס, און מ'כאפט א דרימל אויך...

האָט מען אים באַשטימט אלס וועכטער ביי א סקלאַד פון תבואה. איז ארויס א גרויסער סקאנדאל. כ'האָב אים גערעדט, אין יענעם טאָג באגעגנט און איך האָב אים נאָך קיינמאָל נישט געזען אזא דערצאָרנטן:

— אזוינע פאסקודניאקעס, אזוינע ממזרים — האָט ער געפאָכעט מיט די הענט — איך זאָל זיין סטאָראָזש ביי דער שיל וואָס מ'האָט פארשיט מיט תבואה. אזא חילול השם. איך דאָ א סטאָראָזש? מיין בר-מצווה איז געווען אין דער שיל צוריק מיט 60 יאָר; אין דער בלעכערי-שער שיל האָב איך צוריק מיט 50 יאָר גענעמען חופה-קידושין מיט מיין זיסל ע'ה; מיין ברודער יחיאל איז געווען גבאי אין דער שיל. פאסקוד-ניאקעס, מערזאַוועצעס, זיי וועלן דאָס נישט דערלעבן...

אין א פאָר טעג ארום האָט ער זיך בארואיקט, מ'האָט אים נאָמינירט אלס וועכטער ביי אן אנדערן סקלאַד פון תבואה.

די צייט איז געלאָפן, דער זומער איז שוין געווען באלד צו ענדע. יעדער אין זיין פאך האָט געטראכט וועגן א תכלית, וועגן פרנסה. אב-

* א וועכטער

רהם אהרן „קראַטש" נאָכדעם ווי ס'איז אים נמאוס געוואָרן אזוי פיל צו זיצן אין שטוב און עסן גרייט געלט, איז געגאַנגען זוכן ארבעט. האָט מען אים געהייסן ברענגען אַן אויטאָביאָגראַפיע.

— מיט וואָס עסט מען דאָס? — האָט געפרעגט אברהם-אהרן.

— איר וועט שרייבן דאָרט — האָט מען אים געענטפערט — ווער אייער טאַטע איז געווען און אייער זיידע, וואָס איר פאַרמאָגט און וואָס איר האָט ביז איצט געטאָן.

— וואָס הייסט ווער איך בין? איך בין אברהם-אהרן, א היגער א געבוירענער — האָט ער געטענהט — דאָס גאַנצע שטעטל קען מיך, איך בין א טאַטנס א זון. מיין טאַטע איז געווען א סוחר, א ייד א למדן, מיין זיידע דעסגלייכן. איך בין נישט געווען חלילה קיין גנב, כ'האָב געהאַנדלט ראַיעל, ס'גאַנצע לעבן געהאָרעוועט, זיך ניט פאַרגינען, צוגעזיפּגעלייגט, איך בין קיינעם, חלילה, גאָרניט שולדיק, נאָר גאָט די נשמה, פאַרקערט די אנגראַסיסטן זענען מיר שולדיק געבליבן גענוג... אָוך וויל ניט גאָרניט, איך וויל נאָר ארבעטן, וויפל קאָן מען לעבן פון גרייטן, א קערנעצע שעפּט זיך אויכעט אויס...

דער פעטער מרדכי האָט נושא חן געווען, ער האָט באַקומען א פּאָסטן אין זיין פאַך, א תבואה אָפּנעמער.

— זעסט, דבורה, און דו האָסט מורא געהאַט אז אמעריקע וועט מיר שאַטן צום שידוך. איך בין טאַקע געווען אין אמעריקע, אָבער אלע ווייסן אז כ'בין קריק געקומען מיטן „בייטשל", און די שטוב וואָס מיר פאַרמאָגן איז דאָך דיין נדן.

שייקע בעל-עגלה איז ווייטער געשטאַנען מיט זיין פאַיעטאָן לעבן יונהם שענקל. ער איז איצט געווען צופרידן פון בערטשיקן און רחלען. בערטשיק איז געוואָרן א שטיקל נאַטשאַלניק און רחלע האָט געאַרבעט אין דער ביבליאָטעק. דאָס שענקל איז געבליבן, מ'האָט נאָר געביטן די שילד און יונה איז מער נישט געווען קיין באַלעבאָס, נאָר א פאַרקויפער. שייקע פלעג זיך אריינכאַפּן נעמען א פערטאַלע בראָנפן:

— נו, יונה, אוים קאָפּעליטש-מאַכער, האַ? אוים באַלעבאָס.

— יאָ שייקע, כ'בין אוים קאָפּעליטש-מאַכער, נאָר כ'בין צופרידן, ווייניקער קאָפּ דאַרעניש.

פראָים פעלדשער איז עולה לגדולה געוואָרן, ער איז געוואָרן „סטאַר-שי-פעלדשער" אין שפּיטאָל און געטראָגן אַ שניי-ווייסן כאַלאַט. שטעלן באַנקעס און שמירן פּלייצעס איז אים שוין נישט אָנגעשטאַנען, און זיין ווייב ברכה וואָס פלעג אָפּשפּרעכן פון אַ גוט-אויג, פון אַ דערשרעק, גיסן וואַקס און לעשן קוילן, האָט זיך געמוזט אָפּלאָזן פון דער מלאכה:

— אַנדערע צייטן, ברכה — פלעג ער זאָגן זיין ווייב — פאַרגעס ניט אַז איך אַרבעט ביי דער מלוכה.

זלמן שדכן האָט געזוכט אַרבעט און נישט געפונען. ער האָט געזוכט עפּעס אַ „ריינע" אַרבעט, פלעג ער אַרומגיין שלינג — און שלאַנג. זיין שיינע שוואַרצע באָרד איז שוין געוועזן גרוי. „ר'האָט נישט קיין פּרנסה, וועד דאַרף האָבן היינטיקע צייטן אַ שדכן. די יונגע פּאָרן זיך אַליין — פלעגן רעדן די ווייבער צווישן זיך — און היינט די צרות פון שלמהלע זיין בן-יחיד. ער האָט זיך געשלאָגן אין שפּאַניע, איצטער זאָגט מען, איז ער ערגעץ אין אַ לאַגער אין פראַנציע. נו, עלטערן ליידן דערפון, יעדן טאָג שטאַרבט זיי אָפּ אַן איבר".

מיט מאָטעלען האָב איך זיך זייער זעלטן באַגעגנט. אַ פּאָר וואָכן נאָך דעם וואָס די נייע מאַכט איז געקומען, האָט מען אים געשיקט ערגעץ אויף קורסן און ער איז צוריקגעקומען אַ נאַטשאַלניק. ער האָט איצט געהייסן מאַרק באָריסאָוויטש און איז געווען דער צווייטער סעקרעטאַר פונעם קאָמסאָמאָל מיט פּראָבלעמען פון קאַדערן. געוווינט האָט ער איצט מיט זיין באָבע אויף דער פּריציישער גאַס אין אַ פּריציש הויז, וועמענס באַלעבאָס איז אַנטלאָפן קיין רומעניע. ער איז געווען זייער פאַרנומען. מיר האָבן זיך עטלעכע מאָל באַגעגנט אין גאַס, זיך געדריקט די הענט און ער האָט מיך יעדעס מאָל געפרעגט: „נו, וואָס האָסטו בדעה צו טאָן? אַרבעטן? לערנען? די צייט שטייט נישט". „לערנען — האָב איך אים געענטפערט — כ'וויל לערנען".

„נו, גוט, קום אַריין צו מיר אין גאָרקאָם וועלן מיר זיך דורכשמועסן".

אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען אַרויסגעהאַנגען אַ מודעה, אַז מ'נעמט אויף קורסאַנטן אויף אַ 6 חדשימדיקן קורס אין דער גרויסער שטאָט, פאַר מלוכה-באַנק אָנגעשטעלטע. דאָס איז זייער געפעלן געוואָרן מיינע

עלטערן, ווײַל ערשטנס האָבן זיי פֿון מיר זייער געוואָלט מאַכן אַ בוכהאַל־טער, און צווייטנס האָט אין דער גרויסער שטאָט געוווינט מײַן טאַטנס שוועסטער זלאַטע מיטן פֿעטער יעקב־שמעון, וועל איך האָבן צו וועמען אַרײַנצוגיין. און איך בין געווען צופֿרידן מיטן געדאַנק צו זײַן אינאיינעם מיט שיינדעלען, ווײַל זי האָט אויך געוואָלט זיך פֿאַרשרײַבן אויף דעם קורס.

בין איך דעם צווייטן טאָג אינדערפֿרי געגאַנגען צו מאָטלען אין אוידיענץ. דער גאָרקאָם איז געווען אויפֿן „פּאָטשטאָווע טראַקט“ אין דער גרויסער צווייטשטאָקיקער געבײַדע פֿון דער געוועזענער פּרעפֿעק־טורע. ביים אַרײַנגאַנג האָט מיך פֿאַרהאַלטן אַ וועכטער.

— צו וועמען דאַרפֿט איר, חבר?

— צום חבר מארק באָריסאָוויטש.

— אויפֿן צווייטן שטאָק, צימער 62.

איך האָב געוואַרט אַ היפּש ביסל צײַט ביי דער טיר פֿון צימער 62, ווײַל אינעווייניק איז געווען עפּעס אַ זיצונג. ענדלעך האָט די טיר זיך געעפֿנט און מאָטל האָט מיך מיט אַ ברייטן זשעסט פֿאַרבעטן אין זײַן ביוראָ. ער האָט זיך אַוועקגעזעצט אין אַ ווייכן שטול און מיר פֿאָרגע־לייגט זיך זעצן. איך האָב זיך אַרומגעקוקט, באַטראַכט דעם גראָמען ביוראָ, וווּ אויף דער וואַנט ביים פֿענצטער האָט געהאָנגען סטאַלינס בילד. דערנאָך האָב איך באַטראַכט מאָטלען. גאָר אַן אַנדערער מאָטל — האָב איך אַ טראַכט געטאָן. ער האָט געטראָגן אַ טונקל בלויע רובאַשקע מיט אַ ברייטן גאַרטל און בלויע גאַלפֿע הויזן אַרײַנגעלאָזטע אין נײַע בליאַסקענדיקע שוואַרצע כראָמעווע שטיוול. די שאַרפֿע שטריכן פֿון זײַן לענגלעך פּנים זענען געווען אָפּגעשפּאַנטע און זײַנע ווײַסע הענט מיט די ריינע נעגל האָבן שוין נישט געהאַט די סמנים פֿונעם אַמאָליקן שוסטערישן קלעפּערגעצייג. ער האָט אַרויסגענומען אַ ציגאַר און אים פֿאַררייכערט. איך האָב אויף אים געקוקט און נישט וועלנדיק האָט זיך ביי מיר אַרויסגעכאַפּט: „מארק באָריסאָוויטש איך בין געקומען“...

מאָטל האָט זיך צעלאַכט און זײַן טשופּרינע האָט זיך אים געטרע־סעט איבערן שטערן:

— ביסט א טשודאק. מארק באָריסאָוויטש... איך בין מאָטל, מאָטל דער באָבעס.. פאַרשטייסט? זאָג, ביסט געקומען צו מיר, ווילסט אַרבעטן, לערנען?

— יאָ, מאָטל, כ'האָב געדעשעט, כ'וויל פאָרן לערנען. ס'עפנט זיך א קורס פאר באנק אנגעשטעלטע, וויל איך.. בין איך געקומען צו דיר.

— הייסט עס, אז דו ווילסט ווערן א בוכהאלטער, עפּעס בעסערס האָסטו נישט געטראָפן? ווייזט אוים די עלטערן האָבן דיך איבערצייגט, גיין? נו יאָ, די קליינבירגערלעכע באַגריפן וועלן אונדז נאָך איבערלעבן.. נו, נשקשה, ברענג מיר מאָרגן אריין דיין אויטאָביאָגראַפיע און זאָל זיין אין א גוטער שעה.

מאָטל האָט זיך אויפגעהויבן, מיר אויסגעשטרעקט די האַנט, נאָר איך בין געבליבן שטיין א וויילע און געקוקט איבער אים צום אָפענעם פענצטער...

— נו, האָסט נאָך עפּעס א בקשה? לאָמיך הערן.

— מאָטל, כ'האָב נאָך א בקשה — האָב איך געשטאַמלט און אַראָפּגעלאָזט די אויגן — ווייסט, שיינדעלע וויל אויך..

— א? אַזוי? הייסט עס ס'נישט נאָר דער קליינבירגערלעכער באַגריף, נאָר אויך א פערזענלעכער אינטערעס, יאָ, יאָ, כ'פאַרשטיי. פאַרוואָס זשע איז שיינדעלע אַליין נישט געקומען?

— זי האָט נישט געוואָלט.

מאָטל האָט א שמייכל געטאָן, דערנאָך האָט זיך זיין מויל פאַרקרומט אין א גרימאַסע:

— גוט וואָס זי איז נישט געקומען, ברענג מיר מאָרגן אירע פּאַפּירן אויך.. ער האָט פאַררייכערט דעם צווייטן פּאַפּיראָס, אַרויסגעלאָזט א וואָלקן רויך דורכן מויל און דורך דער נאָז און געזאָגט ווי פאר זיך:

— איך טו עס נים צוליב דיר, איך טו עס ווייל כ'האָב זי נאָך ליב, פאַרשטייסט?

*

ס'איז געווען א האַרבסטיקער קאַיאָר. די תבואה איז שוין געווען אַראָפּגענומען פון די פעלדער, נאָר דער קוקורוז איז נאָך געשטאַנען

און געוואָרט מע זאָל אראָפּנעמען זיינע גילדענע שילקעס. ס'האָט גע־שמעקט מיט צייטיקע האַרבוזעס און מיט דיניעס, מיט פלוימען און מיט ניס. איינצלנע בלעטלעך זענען געפאַלן פון די ביימער, זיי האָבן זיך לאַנג געדרייט אין דער לופט און ענדלעך זיך אויסגעשפּרייט אין א געלן טעפּיך צופוסנס פון די ביימער. א לייכטער נעפּל האָט געהאָנגען איבערן שטעטל, אָבער דער רויטלעכער האָריזאָנט האָט אָנגעוויזן א שיינעם טאָג. ס'איז געווען ערב יום-כיפור. צום אויטאָבוס האָבן מיך באַגלייט דער טאַטע, די מאַמע און די מומע פערעלע וואָס איז געקומען אויף קבר-אבות און איז פארבליבן ביי אונדז איבער ימים-נוראים. שיינדעלע איז געקומען אין דער באַגלייטונג פון איר מוטער. ס'איז געווען 10 מינוט פאַרן אָפּפאָרן און די מאַמע האָט געהאַלטן מיר אין איין אָנזאָגן: „כ'האָב דיר אריינגעלייגט אן אָפּגעזאָטענע הון און פלעצעלעך מיט מאָן וואָס דו האָסט ליב און א האַלבן לעקעך. זע זאָלסט דאָרט עסן א לעפּל געקעכטס, זאָסט זיך גוט אָנטאָן, דו מיט דיין העלדזאַלע .. ס'ווערט שוין קיל. און טאָמער עפּעס וואָס, זאָלסטו אריין גיין צו דער מומע זלאַטע וועט זי דיר מאַכן א גאָגל-מאָגל .. פאָרט געזונטערהייד, קינדער און זייט מצליח. שרייבט כאָטש איין מאָל אין דער וואָך. פאָרט געזונטערהייד און לאָמיר האָבן א גוט יאָר“ ..

דער טאַטע איז געשטאַנען אין א זייט, ער איז געווען בלאַס און אומעטיק. א מינוט פאַרן אויפשטייגן אין אויטאָבוס איז ער צוגעקומען נענטער צו מיר און מיר אריינגעקוקט גלייך אין די אויגן אריין:

— זונעניו, ווייסט, איך וויל דיך בעטן ..

— יאָ, טאַטע, איך ווייס, זיי אויסגעזאָרגט, איך ווייס, מאָרגן איז יום-כיפור. איך וועל פאַסטן און אפילו אריינגיין דאָרטן אין א שיל.

איך ווייס נישט צי האָט זיך מיר נאָר אויסגעדאַכט, צי האָבן טאַטעס אין זיינע אויגן א גלאַנץ געטאָן טרערן ...

קיין וואָרט האָב איך נישט געהאַלטן, איך האָב נישט געפאַסט און קיין שיל בין איך נישט געגאַנגען זוכן, ווייל דעם צווייטן טאָג האָבן אָנ־געהויבן די קורסן ...

*

מיר זענען ארויסגעפאָרן פונעם שטעטל. לינקס — זענען געבליבן די ווינט־מילן, רעכטס — דער „פוילער טייך". און וויפל מע קוקט מיטן אויג, רחבותדיקע פעלדער, טייל מיט קוקורוז, טייל מיט בוריאקעס און טייל פריש געאקערטע, ווי פריש געשניטענע ברוינדלעכע שטיקער פלאָדן אויף א נגידישער חתונה...

דער וועג האָט געדויערט קנאפע דריי שעה. שיינדעלע איז געזעסן לעבן מיר און נישט ארויסגערעדט קיין וואָרט. איך האָב געפילט איר פארלוירנקייט. זי האָט זיך צום ערשטן מאָל צעשיידט מיט אירע עלטערן אויף א לענגערער צייט. איך האָב זי צורו געלאָזט אין איר שטיל־שווייגן, און כ'האָב זיך אויף אמאָל געפילט ווי א מאַן, א פּראָטעקטאָר, וואָס טראָגט די פאראנטוואָרטונג פארן באשיצן דאָס מיידל וואָס איז מיר אזוי טייער. און ווען דער אויטאָבוס איז אריבערגעפאָרן די גרויסע בריק, האָב איך זי אויפגעוועקט פון אירע מחשבות:

— שיינדעלע, מיר זענען אָנגעקומען, זאָלסט זיך גאָרנישט זאָרגן, מעגסט זיך פארלאָזן אויף מיר...

*

די „גרויסע שטאָט" איז נישט געווען פאר מיר קיין אומבאקאנטע. כ'געדענק ווי דורכן חלום, כ'בין אלט געווען איאָר פינעף, בין איך געפאָרן מיט מיינע עלטערן און מיט דער באָבע מאלי־רחל אויף דער חתונה פון מיין קוזינע אסתרקע, שפעטער האָט מען זי גערופן הערטא — דעם פעטער יעקב־שמעונס און דער מומע זלאָטעס עלטערע טאָכטער. זי איז געווען א יפת־תואר, א קראסאוויצע, האָט זיך אין איר פארליבט א פאבריקאנט פון דער גרויסער שטאָט. אמת, ער איז געווען עלטער פון איר מיט א יאָר פופצן — און זי גענומען „ווי זי שטייט און גייט". געווים איז דאָס גע־ווען א וויכטיק געשעעניש אין אונדזער משפחה. עפעס א קלייניקייט א פאבריקאנט. זי איז געבוירן געוואָרן אין אן „אייבל", האָט מען גערעדט ביי אונדז אין שטוב. דער פעטער יעקב־שמעון איז אפילו נישט געווען אין דער היים. צו יענער צייט איז ער געווען אין אמעריקע. ער איז גע־

פאָרן „מאכן'' אביסל געלט, צוגרייטן נדן פאר זיינע צוויי טעכטער. טרעפט זיך אזא טרעפונג — א פאבריקאנט. האָט די מומע זלאָטע, מיין טאטנס שוועסטער וועלכע איז געווען אן אישת-חיל, א יידענע א קאָזאק, נישט קיין סך געטראכט, אָפּגעשטעלט א חופה און פארטיק געוואָרן. מיר האָבן נאָך געוווינט דעמלט אין דאָרף און די באָבע מאלי-רחל איז געווען ביי אונדז, האָבן מיר זיך אין א פארנאכט אויפגעזעצט אלע אויף א וואָגן און וויאָאָ, צום וואָקזאל.

מיר זענען אריין אין וואגאָן און איך האָב ארויסגעקוקט דורכן פענצ־טער און געזען ווי א רויטע פולע לבנה פאָרט אונדז נאָך.

— מאמע, ס'איז די אייגענע לבנה וואָס ביי אונז אין דאָרף? ...

די מומע זלאָטע מיט די קינדער האָבן אונדז שיין אויפגענומען. מ'האָט זיך געקושט, זיך געפרייט און געוויינט. פארוואָס מ'האָט געוויינט האָב איך נישט פארשטאנען, נאָר איין זאך האָט זיך מיר גוט פארגעדענקט, אז אויף דער חתונה וואָס איז פאָרגעקומען אין א גרויסן שיינעם זאל, בין איך די גאנצע צייט געשטאַנען לעבן די קלעזמער, איבערהויפּט איז מיר געפעלן דער „גרויסער פידל'' — דער קאָנטראבאס און די קלעזמער האָבן געזאָגט אז ס'וואָלט זיך באקומען פון מיר א גוטער מוזיקאנט..

שפּעטער בין איך נישט איינמאָל געווען אין דער „גרויסער שטאָט''. עטלעכע מאָל מיטן טאטן — ער איז געווען א באַיאנער חסיד — פלעג ער וויניקסטנס צוויי מאָל אין יאָר קומען זיך פראווען צום רבי, און עטלעכע מאָל אין די קאניקולן צו גאסט צו דער מומע זלאָטע און צום פעטער יעקב-שמעון.

דער פעטער יעקב-שמעון איז געקומען פון אמעריקע מיט א „פּוי־טיקע'' — האָט מען געזאָגט — ער האָט געוווינט מיט דער מומע זלאָטע דעמלט אין א שטעטל און טרעפנדיק די עלטערע טאָכטער אן אויסגעגעבענע פאר א פאבריקאנט, האָט ער „געקויפט'' פאר דער פּויטיקע און אייִדעם א דאָקטער פאר דער ייִנגערער טאָכטער, דער מיזינקע. ער איז אָבער געבליבן „נקי'', דער פעטער יעקב-שמעון, דאָס הייסט אָן געלט און נישט געהאט צו וואָס זיך נעמען. האָט די על־טערע טאָכטער אסתרקע-הערטא — פלעגן דערציילן ביי אונדז אין שטוב — געבעטן איר מאן, אחשורושן דעם פאבריקאנט, ער זאָל העלפן אירע עלטערן. און ער האָט איר אויסגעשטרעקט דעם שרביט הזהב — פלעגן

דערציילן ביי אונדז אין שטוב — און טאקע זיי געהאָלפן... ארויסגענומען שווער און שוויגער אין דער „גרויסער שטאָט“ אריין, זיי געגעבן א וווינונג טאקע אין הויף פון דער פאבריק און דער פעטער יעקב-שמעון איז געוואָרן א מין אויפזעער איבער די ארבעטער. ער האָט באקומען א גוטן לוין, אָנגעהויבן טראָגן יעדן טאָג דעם געקעסטלטן קאָסטיום, וואָס ער האָט געבראכט פון אמעריקע, די הארטע שליאפע און דעם זייגער מיט דער גאָלדענער קייט ביי דער וועסטל-קעשענע, און איז געוואָרן א שטיקל באלעבאָס איבערן הויף פון דער פאבריק. דער פעטער יעקב-שמעון איז געווען א שיינער מאנסביל, שטענדיק אקוראטנע אָנגעטאָן, מיט א גלאט אויסגעראזירט פנים און א קיילעכדיק בייכל. ער האָט ליב געהאט א גוטן ביסן און א גוט ביסל משקה. „כל זמן שהנשמה בקרבי“ — פלעג ער זיך וויצלען — „נעם איך א לעק בראָנפן און עס א גוט ראָסעלע“. נאָר פאר די קינדער האָט ער זיך מקריב געווען.

די שטאָט האָט מיך שטענדיק באצויבערט מיט איר שיינקייט, מיט אירע הויכע הייזער און פיין אויסברוקירטע גאסן אויף וועלכע ס׳פלעגן ארומפאָרן דראָזשקעס מיט גומענע רעדער און די פידקאָוועס פון די פערד פלעגן ריטמיש קלאָפן טיק-טאק; מיט די קליינע איינוואגאָניקע טראמוואיען וואָס פלעגן לויפן בארג אראָפ, אויף דער קאָנקע, פון דער „ראָהאטקע“ צום טייך און צוריק, מיט אירע גרויסע געשעפטן און העל-באלויכטענע וויטרינעס. איך בין געווען פארליבט אין דער שטאָט און געטראכט אז זי איז די שענסטע אין דער וועלט. אין מיינע קינדערישע טרוימען האָב איך זיך געזען אלס תושב פון דער שטאָט און אז איך שטיי אויף איינעם פון די באלקאָנען פון א פיל שטאָקיקער געביידע און קוק אראָפ צו די רוישנדיקע גאסן..

ווען איך פלעג קומען מיטן טאטן צום באָיאנער רבי, פלעגן מיר זעלטן ווען איבערנעכטיקן ביי אונדזערע קרובים. איך האָב נישט פארשטאנען פארוואָס, ביז איין מאָל בין איך געוווירע געוואָרן פון א שמועס צווישן מיינע עלטערן. מיר זענען אמאָל ארויסגעפאָרן קאיאָר צום באָיאנער און זיך אומגעקערט אהיים שפעט אויפדערנאכט.

— וואָס איז געשען? האָט געפרעגט א פארוואונדערטע די מאמע, פארוואָס האָט איר נישט איבערגענעכטיקט ביי זלאָטען?

דער טאטע האָט זיך אביסל געקווענקלט און דערנאָך א מאך געטאָן מיט דער האנט:

— עט, כ׳וויל זיי נישט דערקוטשען, ווייזט אוים זיי האָבן זיך אביסל דערווייטערט.

— וואָס הייסט דערווייטערט? ביסט זיך טועה אהרן, וויים איך וואָס דערווייטערט, דו דערווייטערסט זיך אליין, דו מיט דיין גאווה..

— נו, אויב אזוי אסתר, לאָמיך דיר דערציילן, וועסטו דעמלט זען צי איך בין א בעל-גאווהניק.

דעם זומער, פאר שבועות, געדענקסט דאָך, ווען איך בין געפאָרן צום באָיאנער, האָב איך גערעשעט איבערצונעכטיקן ביי זלאָטען. זי האָט מיך שוין א סך מאָל געפרעגט צי איך וויל נישט גיין צו גאסט צו איר אסתרקע — הערטא ווי מע רופט זי אצינד — זען ווי זי וווינט און ווי זי לעבט קיין עין-הרע, האָב איך איר יעדעס מאָל אָפגעזאָגט. ווי אזוי זאָל איך גיין אזוי נישט געבעטן, אזוי אריינקומען ווי מען זאָגט „א גאנץ יאָר געפאָרן—אויף פורים געקומען" — און זאָגן דער פעטער אהרן איז געקומען, ר׳איז דאָ. עפעס פאסט ניט—האָב איך געטראכט. טאקע א פלימעניצע זאָל זיין געזונט, אָבער זי איז שוין פון די „גרויסע טעפ פאסאָליעס" און איך ... נאָר דאָס מאָל האָבן זיי מיך נישט אָפגעלאָזט, זלאָטע מיט יעקב-שמעונען, סטייטש, אזוי און אזוי, אסתרקע האָט בפירוש אָנגעזאָגט און טאקע היינט געקלונגן אויפן טעלעפאָן „זאָלסט קומען, א ניט וועט זי ברוגז זיין אויף דיר, זיי נישט איינגעשפארט" — האָבן זיי געטענהט. הכלל, בין איך מסכים געווען און ארום א זעקס פארנאכט האָט מיך זלאָטע אָפגעפירט אהין. נו, וואָס זאָל איך דיר דערציילן? אויפגעעפנט האָט אונדז א דינסט-מיידל. כ׳בין אריינגעקומען, בין איך נבהל געוואָרן, אזא מין סאלאָן האָב איך נאָך נישט געזען, און די שטוב איז נישט קיין שטוב, נאָר א פאלאץ. וואָס מיר ברידער שאָר, ווער מיר ברידער לעכטיג, א נעכטיקער טאָג, א פאלאץ זאָג איך דיר. נו, האָב איך א טראכט געטאָן, באלד וועט זיך באווייזן מיין פלימעניצע, אסתרקע — אסתר המלכה מיט איר מאן אחשוורוש דעם פאבריקאנט. דאָס מיידל האָט מיר געוויזן א שטול לעבן א טישעלע און איך האָב זיך אריינגעזעצט

אין דער טיפער, ווייבער שטול אז נאָר דער קאָפּ האָט זיך מיר ארויסגע-זען.. און דאָ האָט זיך געעפנט א קרישטאָלענע טיר...

— א קרישטאָלענע טיר?

— יאָ, ווי איך בין א ייד, א קרישטאָלענע טיר... די טיר האָט זיך געעפנט און אסתרקע האָט זיך באוויזן.

— אין וואָסזשע איז זי געווען אָנגעטאָן? האָט די מאמע איבערגע-שלאָגן.

— אין וואָס? אין א מין לאַנג קלייד, זי איז געווען מלכותדיק שיין אביסל פויגלבלעכער געוואָרן, אָבער ס׳פּאסט איר. אויפן האלדז האָט זי געטראָגן א שנירל פּערל, אין די אויערן גרויסע גאָלדענע אויערינגען און כמעט אויף יעדן פינגער, א פינגערל. מיר האָבן זיך צעקושט און ס׳האָט זיך מיר אויסגעוויזן אז אין אירע אויגן האָבן זיך געשטעלט טרערן..

— וואָזשע ווילסטו, פּאָרט אייגן בלוט און פלייש..

— יאָ, יאָ, דערנאָך האָט זי מיך גענומען אויספרעגן אביסל בלשון דייטש:

„וואָס מאכטסו, אָנקל, אונד די טאנטע? וואָס מאכט די גראָס-מו-טער מאלי-רחל, אונד דער אָנקל מרדכי מיט דער טאנטע דאָראַ״. זי האָט אויסגעפרעגט אויף אלע קרובים און זיך געוווּנדערט: „ווארום קאָמען זי ניכט צו בעזוך?״ דערנאָך האָט זי א קלונג געטאָן מיט א גלע-קעלע און ס׳האָט זיך באוויזן דאָס דינסט מיידל. זי האָט זיך אביסל פאר-נויגט און איינגעבויגן די רעכטע קני גלייך ווי זי האָט געוואָלט פאלן כורעים... „קאפע!״ האָט באפוילן אונדזער פלימענציע, און איך האָב א טראכט געטאָן: „נו, אהרן, ווערסטו באלד עסן א נגידישע וועטשערע, אז דו ווערסט האָבן צו געדענקען, אָדער — האָב איך א קלער געטאָן — אפשר איז מען ביי זיי זיך נישט נוהג צו עסן קאָן וועטשערע — ווערט מען מסתם אוועקשטעלן געבעקס פון געבעקסנלאַנד און משקה״. אין עטלעכע מינוט ארום האָט זיך דאָס דינסט-מיידל ארייַנגעשטעלט מיט א טעפּעלע פון וועלכן ס׳געגאַן א פּארע און עס אוועקגעשטעלט פאר מיר אויפן טישל.

— טרינק אָנקל, טרינק, ס׳איז שווארצע קאווע—האָט מיך אסתרקע צוגערעדט, דאָס טרינקט מען ביי אונז יעדן טאָג צו יאווע..

— איך האָב א זופּ געטאָן די הייסע, ביטערע משקה און געטראַכט: שוואַרצע קאַווע, וואָס פאַר א טעם פילן אין דעם די נגידים? נאָר מסתּם ווייסן זיי בעסער. האָב איך פאַר בושה אויסגעטרונקן דאָס טעפּעלע און געדאַנקט פאַר דער אונגאָשטשעניע. מיין שוועסטער זלאָטע, וואָס איז געזעסן אין דער צווייטער שטול, האָט א זאָג געטון ווי פאַר זיך: „נו, און בובי, וווּ איז בובי"?

— בובי האָט קאָפּשמערצן, מוטער, ווייסט נישט ער איז נערוועז איבער די געשעפטן, ער רוט זיך אָפּ אין זיין צימער — האָט זיך פאַרענ־פערט אונדזער פלימעניצע.

— איך האָב פאַרשטאַנען, אז כ'וועל דעם פאַבריקאַנט נישט זען, און כ'האָב זיך געוואָלט אויפהייבן פון דער שטול.

— וואַרטע, וואַרטע, אָנקל, ביטע אייל דיך נישט, וועסטו זען מיין מיידעלע, מיין לילי. זי האָט געעפנט די קרישטאָלענע טיר: „לילי, לילי, קאָם הער"..

לילי איז אריינגעקומען, זיך פאַרנויגט און נישט וואַרטנדיק אויף קיין שום באַפעל זיך אוועקגעזעצט ביי דער פּיאַנע און גענומען דרימפּלען.. אסתּרקע האָט ווידער א קלונג געטאָן און באַפוילן דעם מיידל וואָס האָט זיך באַוויזן אין דער טיר:

„די האָזן, די האָזן ביטע".

דאָס מיידל איז אַרויס און זיך תּיכף אומגעקערט מיט א פּאָר אָפּגעטעראָגענע הויזן מיט ברייטע מאַנשעטן:

— ביטע, אָנקל, א געשענק פון בובין. די האָזן זענען אביסל ברייט־לעך — האָט זי מיר געגעבן צו פאַרשטיין — ווייסט, מיין בובי האָט קיין עין הרע א בייכל, שאַט ניט, די טאַנטע אסתּר קען זיך אויס, זי וועט זיי אַראַנזשירן אויף דיין מאָס...

— איך האָב געפילט, אז דאָס גאַנצע בלוט איז מיר אריין אין פּנים — האָט פאַרענדיקט דער טאַטע זיין מעשה — איך האָב געדאַנקט אונד־זער פלימעניצע פאַר דער מתּנה און איר געזאָגט אז איך האָב אין דער־היים וויניקסטנס א טוץ הויזן און האָב נישט וואָס צו טאָן מיט זיי... און כ'האָב תּיכף פאַרלאָזט איר ווויגונג. נו, אסתּר, איצט זאָג דו אליין, איך בין גערעכט צי ניין? בין איך א בעל־גאווה?...

*

אין די עטלעכע מאָל אין די קאַניקולן ווען איך בין געקומען צו גאַסט צו מיינע קרובים, בין איך געווען גליקלעך. איך פלעג זיך ארומדרייען אין הויף פון דער פאַבריק און דער פעטער יעקב-שמעון פלעג מיר האַלטן אין איין ווייזן — „זעסט, דאָ איז די צינקעריי".

אין דער צינקעריי זענען געשטאַנען האַלב-נאַקעטע אַרבעטער ביי א ריזיקן אויוון וואָס האָט געברענט בייטאָג און ביינאַכט און האָבן געטובלט עמערס פון שוואַרצער בלעך אין א גרויסער וואַנע מיט זידנ-דיקן צינק. די געטובלטע עמערס פלעגן זיי ארויסנעמען מיט אייזערנע צוואַנגען, ווייסע ווי זילבער. די הענט פלעגן זיי שיצן אין גרויסע גומי — הענטשקעס.

„זעסט דאָ איז די שטאַנצעריי" — פלעג ער מיר ווייזן א האַלב טונ-קעלע האַלע וווּהין סע פלעג קיינמאָל נישט אריינקוקן די זון. ביי פאַר-שידענע מאַשינען האָבן אַרבעטער געפּרעסט און געשטאַנצט מכשירים, ווי טאַוועלעך, האַקנס, פּידקאָוועס און שפּיצן פאַר מיליטערישע שיך, וועשערלעך פאַר געפּעס און שאַכטלען פאַר שיך-פּוץ וואָס מ׳פלעג מאַכן אין פאַבריק. אויפן שטאָק האָבן מיידלעך איינגעפּאַקט די סחורות, זיי אויפגעלאָדן אויף לאַסט מאַשינען וואָס פלעגן צעפירן אין די שטאָטישע געשעפטן און אין דער פּראָווינץ.

„זעסט, דאָ איז די דרוקעריי". דאָרט פלעג מען דרוקן די שאַכטלען פאַר שיך-פּוץ; מייסטער איז געווען א דייטש, פעטער האָט ער געהייסן. „און דאָרט איז דאָס שלאָסעריי" האָט זיך אָלץ באַרימט דער פעטער יעקב-שמעון. אויפן דריטן שטאָק האָבן געאַרבעט נאָר מיידלעך, אהין האָט מיך דער פעטער קיינמאָל נישט געפירט — מחמת ס׳איז דאָרט זייער א שווערער ריח — פלעג ער זאָגן און די מיידן האָבן בייזע צונגער. „זיי זענען שטענדיק אין דער רציחה ווייל זיי האָבן די קלענסטע לוינען" — האָט מיר דער פעטער יעקב-שמעון געגעבן צו פאַרשטיין.

דער אַרבעטס-טאָג איז געווען א 10 שעהדיקער מיט אַן איבעררייס פון א שעה פאַר מיטאָג. די פאַבריק האָט געאַרבעט 5 טעג אין דער וואָך, שבת און זונטיק איז געווען פאַרמאַכט. שבת — ווייל די בעלי-בתים, בובי

מיט זיינע ברידער זענען געווען פרומע, סאדיגערער חסידים — און זונטיק איז געווען אן אלגעמיינער אָפּרו-טאָג. נאָר די צינקערײַ האָט געארבעט אין ביידע טעג, מחמת דאָרט האָט שטענדיק געברענט דער אויוון.

פרײַטיק פאַרנאַכט פלעג מען אויסצאָלן די לוינען פאַר א וואָך. אן אָנגעשטעלטער פון דער קאָנטאָרע פלעג קומען מיט טאַרבעלעך קליין-געלט, אויסשרייען נאָך א צעטל דעם נאָמען פון יעדן ארבעטער און אים א וואַרפ טון דאָס טאַרבעלע מיט קלעפּעטשעס.. דעם פעטערס איידעם האָב איך קיינמאָל נישט געזען אין פאבריק. כ'האָב אמאָל געפרעגט דעם פעטער יעקב-שמעון, האָט ער מיר געענפערט:

— ער האָט צייט צו פאַרלירן אין פאַרבריק? ער איז אין דער קאָנ-טאָרע, א קלייניקייט, אזא געשעפט צו פירן.

געוויינטלעך ווען איך פלעג קומען צו גאסט צו מיינע קרובים, פלעג איך ביי זיי בלייבן א וואָך, מער האָבן מיך מיינע עלטערן נישט געלאָזט: „גענוג, גאנץ גענוג א וואָך, מ'דאַרף מער נישט דערקוטשען".

נאָר איין מאָל אין די זומער קאַניקולן, בין איך געבליבן גאנצע צוויי וואָכן. אין האָב ארומגעשפאצירט איבער די גאסן פון דער צויבער-שטאָט, געפאָרן מיטן טראַמוואַי, שפּאצירט אין פאָלקס-גאָרטן און זיך אריינגע-כאַפּט אין א קינאָ. דעמלט האָב איך זיך באקענט מיט א יינגל אביסל אַן עלטערן פון מיר, פון א יאָר 18. מאקס האָט ער געהייסן. ער האָט מיר דערציילט אז זיין פאָטער האָט אויך געארבעט אין דער פאבריק. האָט זיך געטראָפן אז פון דער שטאַנץ-מאַשין איז אים געפלויגן א שפּליטער אין אויג אריין און ער איז בלינד געוואָרן אויפן רעכטן אויג. די באלע-באָטים, דאָס הייסט מיין געשוועסטער-קינד בובי און זיינע ברידער האָבן אים פאַרגעלײנט עטלעכע טויזנט ליי אנטשיידיקונג, האָט זיין פאָטער געפאָדערט א גרעסערע סומע, האָבן זיי זיך אָפּגעזאָגט. האָט ער זיי אָנ-געקלאָגט אין געריכט, נאָר ער האָט פאַרשפּילט, ווייל ער האָט נישט געהאט קיין געלט צו דינגען אן אדוואָקאט. דערנאָך האָט מען אים גע-קינדיקט — דאָס הייסט ארויסגעוואָרפן פון דער פאבריק — האָט מאקס ווייטער דערציילט. זינט צוויי יאָר ארבעט ער דאָ אין דער זעלבער שטאַנ-צעריי. „אזוי איז מען זיך נוהג מיט אונדז, נישטאָ פאַר וועמען זיך צו קלאָגן, נאָר ס'וועט קומען אונדזער צייט אויך".. מאקס האָט צו מיר גע-

רעדט און איך האָב פאַר מיר געזען מאַטלען. די זעלבע רייד, דער זעל־בער האַס.

מיר האָבן לאַנג שפּאַצירט איבער די גאַסן און פּאַרקן. מיר זענען פאַרבייגעגאַנגען אַ גרויסע פיר־שטאָקיקע געביידע און ער האָט מיר געזאָגט:

— זעסט, דאָ איז דער „מאָרגנרויט“, פאַרשטייסט „מאָרגן־רויט“. אַהער קומט אויך מיין פאָטער און זיינע חברים און אַלע פּראָגרעסיווע מענטשן פון דער שטאָט און פון דער פּראָווינץ.

מאַקס האָט מיך אַראָפּגעפירט איבער די פאַרדרייטע ליקלעך פון דער יידישער גאַס ווו ער האָט געוווינט, און איך האָב דאָרטן געזען דאָס צווייטע פּנים פון דער „גרויסער שטאָט“, מיט אירע נאַסע קעלער־וווינונ־גען און בלאַסע מאָגערע קינדערלעך. איך האָב זיך געזעגנט מיט מאַקסן און אים געזאָגט: „איך זע אַז איר האָט אויך אייער „ניינטע גובערניע“, אפשר אַביסעלע אַ „צוגעשמינקטע“, „אַ גרוים־שטעטישע“, אָבער אויך אַ „ניינטע גובערניע“...

איך ווייס נישט צו מאַקס האָט מיך פאַרשטאַנען. ער האָט מיר געדריקט די האַנט און גוטמוטיק געשמייכלט: „אַף ווידערזען, אַף ווידערזען“.

דעם צווייטן טאָג שבת האָט די פאַבריק נישט געאַרבעט. דער פעטער יעקב־שמעון האָט מיך מיטגענומען אין שיל אריין. ער האָט מיר דערציילט אַז בובי און זיינע ברידער דאַוונען אין כאַר־טעמפּל, אַז זיי זענען סאַ־דיגערער חסידים און אַז איין שלש־סעודות ביים רבין קאָסט זיי אָפּ וויפל מיין טאַטע פאַרדינט אין דריי חדשים .. דאָס האָט מיך שטאַרק פאַרדראָסן און איך האָב אים געפרעגט:

— פעטער, הייסט עס אַז אייער בובי און זיינע ברידער גלויבן אין גאָט.

— וואָס הייסט גלויבן? זיי זענען גאָר פרומע יידן.

— אויב אַזוי, ווי אַזוי־זשע האָבן זיי געהאַט גאָט אין האַרץ אַרויס־צווואַרפן אַן אַרבעטער, וואָס האָט פאַרלוירן אַן אויג אין זייער פאַבריק?

דער פעטער יעקב־שמעון איז בלאַס געוואָרן און אַרויסגעבורטשעט מיט אַ הייזעריקלעך קול: „דאָס עפּעלע פאַלט נישט ווייט פונעם ביימעלע, דיין זיידע יחיאל, מיינע רייד זאָלן אים ניט צו שווער זיין... אָבער דו

ביסט דאָך נאָך א סמאַרקאַטש, נעם זשע קודם וויש דיר אָפּ די נאָז, דער־נאָך וועסטו רעדן״ ...

פון דעמלט אָן בין איך צו גאַסט ביי מיינע קרובים נישט געווען..

*

דער אויטאָבוס האָט זיך אָפּגעשטעלט אין צענטער שטאָט. די גאַסן זענען געווען איבערפולט מיט עולם, אָבער די שטאָט האָט אויסגעזען וואָכעדיק, אָן דעם פריערדיקן בליאַסק. דער עולם איז געווען באַשיידענער געקליידט, דער לוקס איז פאַרשוווּנדן. א סך געשעפטן זענען געווען פאַרמאַכט און ביי אייניקע אָפענע, זענען געשטאַנען רייען מיט מענטשן.

איך האָב געשפּאַנט מיט שיינדעלען און מיר זענען ביידע געווען אין א גוטער שטימונג, עפּעס האָט זיך דאָך געענדערט צום גוטן. מיר האָבן געהאַט דאָס געפיל פון א זיכערן מאָרגן, וואָס האָט אונדז אַזוי געפעלט אין די לעצטע עטלעכע יאָר. מיר האָבן זיך געפרייט וואָס מיר הויבן אָן א ניי לעבן, מיט געוויסע שוועריקייטן זיכער, ווי יעדער אָנהויב, אָבער א ניי לעבן מיט א פּערספּעקטיוו אין דער צוקונפט. איך האָב זי אָפּגעפירט צו איר וווינונג. מיר האָבן זיך געקושט און אויסגעדריקט איינער דעם צווייטן אונדזער גליק און נייגער אָנצוהויבן מאָרגן די קורסן וואָס וועלן פאַר אונדז עפענען א נייעם וועג, אונדז מאַכן זעלבסשטענדיקע מענטשן, אונדז שטעלן אויף אונדזערע אייגענע פיס.

די קורסן האָבן אָנגעהויבן. מיך האָט מען צוגעטיילט אינעם קלאַס פון די קרעדיט-אינספּעקטאָרן און שיינדעלען אין קלאַס פון בוכהאַלטעריע. איך בין געווען צופרידן, זיך געגרויסט אפילו, סטייטש אַן „אינספּעקטאָר״. וואָס וועט זאָגן דערצו מיין טאַטע, האָב איך געקלערט? נו אין די באָבע מאַלי-רחל? „אָ, א „ספּעקטער״, וועט געוויס דער פעטער אריה זאָגן, האָבן מיר שוין הייסט עס א „ספּעקטער״ אין דער משפחה״ ...

עטלעכע טעג נאָכן דערעפענען די קורסן בין איך געגאַנגען צו גאַסט צו מיינע קרובים, זיי האָבן איצט געוווינט ביי דער יינגסטער טאָכטער מיטן איידעם דעם דאָקטער. געעפנט האָט מיר דער פעטער יעקב-שמעון. ער האָט זיך מיט מיר דערפרייט: „אַ, אַ, ס׳קאַצל קומט, א גאַסט, זלאַטע, זע נאָר, א גאַסט״. ער האָט אויסגעזען אביסל אָפּגעצערט, די אויגן טאָר־

בעלעך זענען ביי אים געווען אונטערגעשוואָלן, זיין שטענדיק גלאַט אויסגעראַזירט פּנים—פאַרוואַקסן. ער האָט געטראָגן דעם זעלבן געקעם־טעלטן אָנצוג, נאָר אָן דעם גאָלדענעם זייגער ביי דער וועסטל־קעשענע. מיר האָבן זיך צעקושט און ער האָט געהאַלטן אין איין איבערחזרן: „אַ גאַסט, אַ גאַסט, אַ גרויסער גאַסט".

— נו, זעץ זיך און דערצייל.

איך האָב זיך געזעצט, נאָר דערציילן האָט אָנגעהויבן ער:

— וואָס זאָל איך דיר זאָגן, גוטער ברודער, ס'איז ניט גוט, באו מים עד נפש. מיר זענען געבליבן נקי, צוגענומען ס'פאַרמעגן ביי די קינדער, צוגענומען די פאַבריק ביי זיי, די חברים, אַזאַ אומגליק. צוגע־נעמען אין איין שמע־ישראל און פאַרפאַלן ווי אַ פּאַטש אין תחת .. ס'איז ביטער גאַל. צוגענומען און גיי שריי חי־וקים. און אַ וועלט שטייט און שווייגט. וווּ איז די גרויסע וועלט? וווּ איז אַמעריקע פרעג איך? מענטשן זאָגן ס'וועט לאַנג נישט דויערן, נאָר דערווייל דאַרף מען צושטעלן אַ צימעס שטיינדלעך .. אחת־לאחת—נישטאָ קיין נחת. און דערווייל דאַרף מען פּרנסה, מ'איז דאָך אַ לעבעדיקער מענטש, און דו ווייסט דאָך וואָס פאַר אַ מאכלים מ'האָט ביי אונז געפּראַוועט. די גילדענע יויכן, די עסיק־פלייש, די ראָסלן, די פיש, נו, און די געבעקסן און היינט די משקאות, איצט וועלן מיר עסן קרענק אויפן זייגער ...

פונעם שכנותדיקן צימער איז אַריינגעקומען די מומע זלאַטע. איר פּנים איז אויך געווען אַפּגעצערט. מיר האָבן זיך צעקושט.

— קוק אָן די מומע דיינע, וואָס עס איז פון איר געוואָרן, זי איז געל ווי אַ געלעכל.

— יעקב־שמעון — האָט זיך געבייזערט די מומע זלאַטע — האָסט אין דיר ניט קיין ניין, נאָר אַכצן מאָס רייד, וויפל צווי יידענעם איניינעם. וואָס ווייניסטו אַזוי? האָסט שוין נישט וואָס צו עסן? דער הימל איז שוין באַ דר'ערד, אַ? ביסט טאַקע אַ גרויסער מיוחס, נאָר אויב דו ווילסט נאָר, מעגסטו זיך פאַרשרייבן ערגעץ אויף אַרבעט, און אַז ניט, איז ניט. האָסט פון וואַנען צו זיצן אין דער היים, נאָר דאַרפסט זיך אַזויפיל נישט באַקלאָגן, מ'דאַרף דעם אייבערשטן נישט דערצערענען, זעסט נישט וואָס

ס'איז פון אלעמען געוואָרן. א מענטש טראַכט און גאָט לאַכט. און רעד ווייניקער — ווענט האָבן אויערן...

— קוק זי אָן די מומע דיינע, זי רעדט נאָך, זי איז נאָך גערעכט. איבער איר בין איך קריקגעקומען פון אמעריקע. איך האָב געשריבן: זלאָטע לעבן, קום ארויף צו מיר קיין אמעריקע, וועט זיין אָל-רייט. יעדע וואָך האָב איך געשריבן א לעטער: קום ארויף צו מיר מיט די קינדער. זאָג בובין, ער זאָל פאמעלעך איבערשיקן זיין פארמעגן, וועט זיין אָל-רייט, און זי—איין מאָל ניין! זי וויל נישט קיין אמעריקע, וויל זיך נישט צעטיילן מיט דער מאמען, ברידער און שוועסטער, איין מאָל ניין! און אונדזער בובי, דער פאבריקאנט — זאָל נישט אויסגערעדט זיין — איז א גרויסער קאקער... איז ער טאקע געבליבן ווי א בער אָן א ווידל... און דערצו נאָך א משומד אין דער משפחה, א בורזשוי...

אזוי איז אדורך מיין וויזיט אין דעם שטורמישן אָונט ביי מיינע-קרובים פון דער גרויסער שטאָט.

מיר האָבן געלערנט, פלייסיק געלערנט און די צייט איז געלאָפן. יעדע וואָך האָבן מיר געשריבן אהיים, און וויניקסטנס איין מאָל אין דער וואָך פלעגן מיר באקומען פון דער היים פאָסט.

„ב"ה, האָט געשריבן דער טאטע, ביי אונז איז אלעס כמקודם. מיר זענען אלע בקו החיים והשלום. מיר וואַרטן זאָלסט אי"ה ענדיקן, אפשר וועסטו קומען ארבעטן דאָ אין דער היגער באנק".

די נעפלדיקע, נאסע, הארבסטיקע טעג האָבן פארביטן שניי-זאווערוכעס וואָס האָבן געווירבלט איבער די גאסן געלאָפן צום פארפרוירענעם טייך און אים פארשיט מיט בערגלעך שניי. אין יענע טעג האָבן אין אונדזער שול אָנגעהויבן פאָרבארייטונגען צום ניי-יאָר באל וואָס די דירעקציע האָט אָרגאניזירט.

דאָס נייע יאָר האָבן מיר געפייערט אין א געהויבענער שטימונג. דעם באל האָט דערעפנט דער דירעקטאָר בכבודו ובעצמו. פונקט צוועלף ביינאכט האָט ער געהאלטן א טאָסט און ווען ס'האָט זיך אויסגעלאָשן דאָס ליכט און זיך ווידער אָנגעצונדן, האָט אונטער די קלאנגען פון די קרעמל-גלעקער אָפגעהילכט אינעם גרויסן זאל, דער ווינטש „סנאָווים גאָדאָם" „א גוט, ניי יאָר".

אָבער אין יענער נאכט פון נייאָר 1941 האָט קיינער נישט געווּוּסט אז היטלערס „בארבאראָסא" פּלאַן איז שוין גרייט, און אינעם בלוטיקן מבול וועלן פארשווינדן צענדליקער מיליאָנען מענטשן, א דריטל פון אונדזער פאָלק, דאָס בעסטע און דאָס טייערסטע וואָס מיר האָבן פארמאָגט...

די צייט איז געלאָפן, דער קאַלטער ווינטער איז פאַרביי. מיר האָבן אים אפילו נישט געפילט. אונדז האָבן געוואַרעמט די ליבע, די האָפענונגען, דער צוטרוי צו מענטשן, דער גלויבן אין מענטשלעכן גליק. דער שנײ האָט צעטייעט, און ס'האָבן אָנגעהויבן בלאָזן וואַרעמע ווינטן וואָס די ערד האָט זיי אויפגענומען מיט פרייד און זיי געטוליעט צו איר שוים. די גראָזן האָבן זיך אָנגעפילט מיט זאַפט און שמעקנדיקע ריחות האָבן זיך דערטראָגן פון די שכנותדיקע פעלדער. געקומען דער פרילינג וואָס האָט דערוועקט די נאַטור און יעדעם נפש כל-חי, פון דעם לאַנגן ווינטערדיקן שלאָף. דער פרילינג איז איעדעם יאָר דער זעלבער, א צויבערנדער, אָבער דאָך א באַזונדערער.

די קורסן זענען געגאַנגען צו ענד און מיר האָבן זיך געגרייט צו די שלוס-עקזאַמענעס און אויך צו דעם מאָמענט ווען מע וועט אונדז געבן די „נאַזנאַטשעניעס", דאָס הייסט אונדז נאָמינירן אויף אַן ארבעטס-פּלאַץ. מיינע עלטערן האָבן געוואָלט איך זאָל אהיימקומען, בלייבן ארבעטן ביי אונדז אין שטעטל און איך האָב אויך דאָס געוואָלט, אָבער נאָך מער האָב איך געוואָלט זיין אויף אַן ארבעטס-פּלאַץ אינאיינעם מיט שײנדעלען און זי האָט דאָס אויך געוואָלט.

אין די שיינע פרילינגס-אָוונטן האָבן מיר שפּאַצירט איבער די גאַסן און פּארקן פון דער שטאָט, געטראַכט און גערעדט איבער אונדזער צוקונפט, ווי צוויי מענטשן וואָס שטעלן זיך נישט פאָר דאָס לעבן איינער אָן דעם צווייטן.

אין א זונטיק אינדערפרי האָב איך איר פאָרגעלייגט מיר זאָלן גיין אויפן היגן בית-עולם. „וואָס גאָר אויפן בית-עולם?" האָט זי געפרעגט א פאַרוווּנדערטע.

— קום מיט מיר וועל איך דיר דערציילן.

אין האָב געקויפט א בוקעט בלומען און מיר זענען לאַנגזאַם אראָפּגעגאַנגען אויף דער רוסישער גאַס.

— זעסט שיינדעלע, זעסט, אָט דאָ, אויף דער גאַס און לעבן די געביי־דעס, בין איך פּונקט מיט ניין יאָר צוריק געווען אויף אַ לוויה.

— אויף אַ לוויה?

— יאָ, אויף אַ לוויה, וואָס איך וועל נישט פאַרגעסן מיין גאַנץ לעבן. די לוויה פונעם בארימטן דיכטער און פאַבוליסט אליעזר שטיינבארג. כ'בין געווען נאָך אַ קינד, דער טאַטע האָט מיך מיטגענומען צום באָיאַנער רבי און ווען מיר זענען ארוים פונעם רבים הויף, האָט מיר דער טאַטע געזאָגט אז ער האָט נישט קיין חשק צו גיין צו זיין שוועסטער, דאָס הייסט צו מיין מומע זלאַטען, „נאָר מירן גיין עסן אַ מילכיקן אָנבייסן ביי פרידמאַנען — זעסט דאָ נישט וויים איז פרידמאַנס רעסטאָראַן — האָט ער געזאָגט, דערנאָך וועלן מיר אהיימפאָרן". און דאָ האָבן מיר זיך אָנגעשלאָגן אויף אַ ריזיקער לוויה פון טויזנטער מענטשן, אליעזר שטיינ־בארגס לוויה. מיר זענען איר נאָכגעגאַנגען ביז צום בית־עולם און איך בין געבליבן טיף באאיינדרוקט ווען כ'האָב געזען אַלטע מענטשן מיט טרערן אין די אויגן און דעם טרויער אויף טויזנטער פּנימער. איך גע־דענק עס ווי היינט ווי מיין טאַטע האָט מיר געזאָגט: „זעסט, נאָר אַן עם־הספר קען אַזוי קלאָגן נאָך זיינעם אַ שרייבער"... היינט וויל איך גיין מיט אַ בינטל בלומען צו אליעזר שטיינבארגס קבר, באערן זיין אָנדענק. און זיי ווייסן אז וויפל מאָל איך בין געווען דאָ צוגאַסט ביי מיינע קרובים בין איך געגאַנגען צום דיכטערס קבר, איך האָב אפילו דערפון קיינעם נישט דערציילט.

מיר האָבן זיך אראָפּגעלאָזט אין דער שטיל לענגאויס דער „רוסישער גאַס", אריבערגעגאַן אַ הילצערנע בריק און העכער אַביסל אויף לינקס איז געווען דער טויער פונעם בית־עולם. צווישן די אַלטע מיט קברים האָבן מיר דערזען דעם באַשיידענעם קבר אויף וועלכן ס'איז געווען אויסגעקריצט:

„טרויעריק קינדער, אַף דער וועלט דער ברייטער גראָמער, ביטער, מיט אַ משל כאָטש זיך קוויקן לאָמיר".

איך האָב געמורמלט די ווערטער ווי אַ תפילה און שיינדעלע האָט נאָך מיר איבערגעחזרט ווי אַ ווידערקול. אויפן קבר זענען געווען אַ סך

פרישע בלומען, איך האָב געלייגט מיין בוקעטל צווישן זיי און זיך אָנגעש־פּאַרט אַ שווינדליקער ביים קאַלטן שטיין.

*

די קורסן האָבן זיך פאַרענדיקט מיט אַ באַל אין דעם זעלבן זאַל וווּ מע האָט געפייערט דאָס נייע יאָר. דעם צווייטן טאָג האָט מען באַדאַרפט פאַרטיילן די „נאַזנאַטשעניעס". דער דירעקטאָר האָט אונדז באַגריסט, פאַרטיילט די דיפּלאָמען און געווונטשן די קורסאַנטן דערפאָלג אין זייער ווייטערדיקער טעטיקייט. אויך ער האָט דערעפנט דעם באַל און איינגעלאַדן צום ערשטן טאַנץ שיינדעלען. ער האָט מיט איר געטאַנצט דעם גאַנצן אָוונט און מיך האָט גענאָגט דער וואָרעם פון אייפערזוכט... איך האָב נישט אויסגעהאַלטן און אַרויס פונעם זאַל. שיינדעלע האָט באַ־מערקט, זי איז מיר נאָכגעלאָפן, מיר זיך אָנגעהאָנגען אויפן האַלדז, געקושט און געוויינט: „נאַריש קינד, נאַריש יינגעלע מיינס, אַ כפּרה אים אינגאַנצן פאַר דיין מינדסטן פינגער... נאַריש יינגעלע, איך האָב ביי אים געפּועלט און מירן זיין איניינעם אויף דעם זעלבן אַרבעטס־פּלאַץ".

דעם צווייטן טאָג זענען מיר געפאָרן איבערנעמען אונדזערע פּאָסטנס, נישט ווייט אין אַ שטעטל, ביי דער גרענעץ. פאַרן אָפּפאָרן האָב איך זיך אַריינגעכאַפּט צום פעטער יעקב־שמעון און צו דער מומע זלאָטע מיט זיי זיך געזעגענען. דער פעטער האָט שוין געאַרבעט ערגעץ אין אַן אַר־טעל פון קירזשנעריי, ער האָט אויסגעלערנט דאָס פאַך אין אַמעריקע, געאַר־בעט אין אַ שאָפּ. צופרידן איז ער נישט געווען:

— ראשית, מעגסטו שוין זען ווער ס'פירט אָן מיט אַן אַרטעל פון קירזשנעריי, עפּעס אַ געוועזענער בעל־עגלה, און אַ שיכור דערצו אויך, ער האָט דאָך אָבער, ווי הייסט עס — אַ גוטע אויטאָביאָגראַפיע.. ווייסט ניט ווי ס'איז ביי זיי, „אַ קאַץ אַ הינדיק אבי אַן עוף אויף שבת".. והשנית, בובי נעבעך, וווהין זאָל ער גיין מיט זיין אויטאָביאָגראַפיע, אַן איבער־געקערטע וועלט און פאַרטיק. ערשט איז ער, מיין איידעם, געווען ס'איי־בערשטע פונעם שטייטל, און היינט... ווי זאָגט מען, „עולים ויורדים"...

אין דעם זעלבן טאָג זענען מיר אָנגעקומען אויף אונדזערע נייע אַר־בעטס־פּלעצער.

ס׳איז געווען ערב פּסח. פון דער היים האָב איך באַקומען א בריוול, געוויינטלעך געשריבן פון מיין טאַטע:

„לבני היקר, מיר האָבן דיין בריוו באַקומען און האָבן זיך זייער געפרייט. מיר האָבן אוודאי געוואָלט זיין איניינעם, נאָר מסתם איז אַזוי באַשערט, און אַזוי ווי גאָט פירט דאַרף מען אָננעמען צום גוטן. ביי אונדז איז ב״ה אַלעם כמקודם, מיר זענען בקו החיים והשלום, דאָסזעלבע פון דיר צו הערן. איצט, ליבער זון, ווייסט, איך ווייס ניט ווי אַזוי אָנצו־הייבן, כ׳בין נישט קאַן גרויסער שראַבער, ווייסט, ס׳איז ערב פּסח, די מאַמע האָט שוין אַראָפּגענומען פונעם בוידעם ס׳פּסחדיקע געפעס. מיט מצות וועט זיין שווערער, נאָר מירן זיך אַן עצה געבן. מיר האָבן זיך צע־נויפגענומען עטלעכע באַלעבאָטעם און מירן באַקן מצות .. ווילן מיר שיקן מצות אַף פּסח, פאַר דיר און פאַר שיינדעלען. מיר האָבן זיך צונויפ־גערעדט מיט יאָסל בעקער... איך ווייס, דו לעבסט שוין אין אַן אַנ־דערער וועלט, ווי זאָגט מען, מיט נייע אידייעס, אָבער ווייסט אונ־דזערע אבות אבותינו... און טאַקע אונדז... ערשט פאַראַיאָרן האָבן מיר געפּראַוועט איניינעם דעם סדר, דו האָסט מיך געפרעגט די פיר קשיאות און ס׳געווען אַזוי גוט.. איך ווייס מ׳טאָר ניט זינדיקן, מ׳איז דאָך אָבער נישט מער ווי א מענטש... בכן בעט איך דיך...

איך, די מאַמע און די באָבע קישן דיך פיל מאָל, א גרוס פון אַלע פריינט, אביך אהרן״.

*

דער זומער איז געווען א הייסער. אין די אַרומיקע פעלדער האָבן זיך געצייטיקט די לאַנעס מיט ווייץ און מיט קאָרן. אויף די ביימער האָבן די פּירות זיך אָנגעהויבן אָנגיסן מיט זאַפט און ווי רייפע בתולות וואַרטן אויף א צערטל פון זייערע באַשערטע, אַזוי האָבן זיי געוואַרט אַז מענטש־לעכע הענט זאָלן זיי אַראָפּנעמען. מיר האָבן געאַרבעט אין דער מלוכה — באַנק אינעם גרענעץ שטעטל ביים ברעג פונעם טייך וואָס איז איצט גע־ווען די גרענעץ נישט נאָר צווישן צוויי מלוכות, נאָר צווישן צוויי וועלטן, ווי אַמאָל דער טייך פון אונדזער שטעטל. נאָך די אַרבעטס־שעהן פלעג איך מיט שיינדעלען אַראָפּלויפן צום טייך, זיך אויסבאָדן און דערנאָך זיך אָפּטריקענען אויפן זאַמדיקן ברעג.

דער זומער איז געווען א הייסער און די צייט איז געווען א גליענדיק הייסע. דער שאָטן פונעם האקנקרייץ האָט געהאָנגען איבער אייראָפּע, פונעם אטלאנטישן אָקעאן ביז צום ים התיכון. די פאשיסטישע חיילות האָבן שטילערהייט אריינמארשירט קיין רומעניע. דער קיסר וועמען מ׳פלעג מאכן א מי-שברך אין שיל, איז שוין לאנג אנטלאָפן. מיט פייער און שווערד האָבן די דייטשן אָקופּירט יוגאָסלאוויע, אלבאניע, גריכנ-לאנד און די אינדזלען פונעם מיטלענדישן ים. פון יענער זייט וועלט, אויפן ווייטן מזרח האָבן די יאַפּאנער פארכאפּט א שטיק פון כינע און אויסגעשפּרייט זייער דאָמינאציע איבערן דרום מזרח פון אזיע.

מיר האָבן אריבערגעקוקט פון יענער זייט טייך, נאָר די באוועלדערטע בערגלעך זענען געשטאַנען שטומע, סודוספולע.

איך האָב באקומען אָפטע בריוו פון דער היים און די עלטערן האָבן מיך געבעטן איך זאָל אָפּשפּאָרן כאָטש א טאָג און קומען זיך זען. „שוין צייט זיך צו זען, שוין איבער אכט חדשים אז ביסט אוועקגעפאָרן“ — האָבן זיי געשריבן. שיינדעלע איז אויך נישט געווען אין דער היים, נאָר אירע עלטערן זענען געקומען תיכף נאָך פּסח זיך זען מיט איר דאָ. איך האָב זייער געוואָלט פאָרן זיך זען מיט די עלטערן, מיט אייגענע, נאָר יעדעס מאָל אָפּגעלייגט.

נאָר אין א שבת פאַרנאכט האָב איך באקומען א בריוול פון דער היים און איך האָב זיך באלד געגרייט אין וועג אריין. דאָס בריוול האָט געבראכט שמחה דער זיינערמאכער, אָן א קאָנווערט. איך האָב תיכף דערקענט דער מאמעס כתב, ווייל דער טאטע האָט נישט געשריבן אום שבת און געפילט אז עפּעס האָט פּאסירט. די מאמע האָט געשריבן איך זאָל אומבאדינגט קומען, די באָבע מאלי-רחל איז שלאָף און זי וויל מיך נאָך זען ביים לעבן. א באאומרואיקטער בין איך געלאָפן צו שיינדעלען. איך האָב זי באגע-גנט, זי האָט מיך אויך געזוכט און נאָך איידער איך האָב איר דערציילט פונעם בריוול האָט זי מיר געזאָגט: „ווייסט, איך וויל מאָרגן קאיאָר ארייג-פאָרן אהיים, עפּעס בענקט זיך מיר שטארק, עפּעס איז מיר שווער אויפן הארצן“. „דו רעדסט ווי אן אלטע יידענע — האָב איך זי געפּרוווט בארו-איקן — שווער אויפן הארצן באדארף זיין מיר, ניט דיר“, און איר גע-

זויזן מיין מאמעס בריוול. מיר האָבן אָפּגעשמועסט אַז מאָרגן, זונטיק פאַר זאָלן מיר נעמען דעם ערשטן אויטאָבוס.

דער וועג האָט געדויערט קנאפּע דריי שעה. מיר זענען געפאָרן פארטיפטע אין אונדזערע מחשבות: „קוק ס'שטעטל!“ האָט מיר שיינדעלע געוויזן די פאַנאָראמע פון אונדזער שטאָט, וועמענס ווייסע שטיבלעך האָבן ארויסגעקוקט צווישן די גערטנער און סעדער. פון דער ווייטנס האָבן זיך געפּראלט צום הימל די צלמים פונעם קלויסטער וואָס איז געשטאנען אין מיטן בולוואר און נעבנטער האָט זיך געוואָרפן אין די אויגן די ווייסע געביידע פון דער אמאָליקער סעמינאריע, היינט א מלוכה קאָנטאָרע. מיר האָבן ביידע געקוקט ווי באצויבערטע אויף דער פאַנאָראמע פון אונדזער שטעטל, אונדזער טייער שטעטל, דאָס וויגל פון אונדזערע קינדער-יאָרן. מיר זענען פאָרבייגעפאָרן די ווינט-מילן, די אָזיערע דעם „פוילן טייך“. פון ביידע זייטן שליאך האָבן זיך געשפּרייט די גרינע קיליִמעס גראָז באשיטע מיט געלע בלימעלעך.

דאָס שטעטל איז געווען פּוסט, ווייניק מענטשן אויף די גאסן, אסך פארקלאַפּטע לאָדנס. ס'איז נאָך פרי, ס'איז זונטיק האָב איך געטראכט; כ'האָב אָבער געהאט א מאָדנע פאָרגעפיל אַז עפּעס איז נישט בסדר. מיר האָבן געשפּאנט איבער די האלב-פּוסטע געסלעך. איך האָב געוואָלט קודם אָפּפירן שיינדעלען אהיים, נאָר אָט איז זייער שטוב, פאָרנט די קלייט און הינטן די שטוב מיט דער פּעקארניע, וואָס איז אמאָל געווען יאָסל בעקערס אייגנטום. אויפן טויער אָבער האָט געהאנגען א שווערער שלאָס ארומגעבונדן מיט שטריקלעך און פארזיגלט מיט א גרויסן, אָפּגעשטעמפּעלטן זיגל מיט טריפּאקס. שיינדעלע איז בלאס געוואָרן און אָנגעהויבן קלאַפּן מיט די פויסטן אין טויער. קיינער האָט נישט געענפערט. „טאטע“! „מאמע“! האָט זי אָנגעהויבן יעכצן ... א שכנותדיק טירל האָט א סקריפּע געטאָן און דער אלטער שעפּסל, יאָסלס שכן, דער לערער, איז ארויסגעקומען אין הוילן העמד און אין הוילן קאָפּ, ווייזט אוים דאָס קלאַפּן האָט אים אויפגעוועקט פונעם שלאָף:

— אוי, וויי איז מיר שיינדעלע, אוי, רבונו של-עולם — האָט שעפּסל געשטאמלט — פארוואָס דארף איך זיין דער שלעכטער שליח און דיר אָנזאָגן אזא בשורה. דיינע עלטערן האָט מען די נאכט פארנומען, זיי

פארשיקט, דאָס פארמעגן האָט מען איבערגעשריבן און פארזיגלט. אוי, אז ווי איז צו אונדז.

שיינדעלע איז נאָך בלאסער געוואָרן, אירע אויגן האָבן געברענט ווי פון פיבער, זי האָט זיך געוואָרפן מיט די פויסטן און מיטן קאָפּ אין טויער אריין און אויסגעבראָכן אין א היסטעריש געוויין. איך האָב זי אוועקגעשלעפּט מיט כוח, פארגעסן אין זיך, און זי אָפּגעפירט צו איר מומע ציטל, איר מאמעס שוועסטער, וואָס האָט געוווינט הינטערן בול-וואר. מיר זענען געגאנגען מיט דער הינטער-גאס כדי אויסצומיידן מענטשן, ווייל שיינדעלע האָט געדראָזשעט א פארחלשטע. מיר האָבן דערזען א שלאָס מיט א זיגל ביי לייקען דער צוקערנעטשקע, ביי סיאָמע דעם ביתריסט און ביי אנדערע יידישע און נישט יידישע הייזער. ביי כרים-טאקע דעם בולגאר האָבן די הינט געוואָיעט נאָך זייער באלעבאָס...

איך האָב איבערגעלאָזט שיינדעלען א האלב פארחלשטע ביי איר מומע און אליין בין איך ארויס זוכן מיינע עלטערן, געווים זענען זיי ביי דער באָבען, ביים פעטער מרדכי. מיט האסטיקע טריט האָב איך דורכגעשפּרייזט דעם בולוואר און געשפּאנט צו דער „אלטער שטאָט". ביים „זיינער" איז מיר אנטקעגנגעקומען צאלעק, ברכל דעם רבס מיזיניק, אויף זיין תמוואטע פּנים האָט געשיינט א מין חסר דעהדיקער שמייכל: „לויף גיכער, דיין באָבע מאלי-רחל האָט זיך געפּעלט, ברוך דיין אמת".

איך בין געלאָפן, געלאָפן איבער די פּוסטע געסלעך און כ'בין אריינגעפאלן א פארסאָפּעטער צום פעטער מרדכי'ן אין שטוב אריין, ווו די באָבע מאלי-רחל איז געלעגן מיט די פיס צו דער טיר. כ'בין צו איר צו געפאלן: „באָבעניו, באָבעניו, זיי מיר מוחל"...

וויינען האָב איך נישט געקאָנט נישט ביי דער לוויה, נישט ביי דער קבורה, דאָס הארץ איז מיר געווען פארקלעמט און איך האָב פאר זיך געזען די באָבע מאלי-רחל א לעבעדיקע. אָט זע איך זי אין דאָרף ווען זי איז געזעסן ביי אונדז, און אָט זע איך זי אין שטעטל אויך ביי אונדז, איידער זי איז געגאנגען וווינען צום פעטער מרדכי. אָט זע איך זי ליכט-בענטשן, און אָט זע איך זי לייענען די יידישע צייטונג „אונזער צייט". ס'א ווינטער אָוונט, אונדזער שטיבל איז פול מיט יינגערע, און עלטערע ווייבער, מע זיצט אויסגעזעצט און מ'שטייט אויף די פיס. שא, ששט. די באָבע מאלי-רחל לייענט פאָר דעם ראָמאן „יידישע טעכטער". און אָט זע

איך זי אין שיל. די ווייבער קוקן איר אין מויל אריין, דער פירזאָגערן: „שאַט, ווייבער! — הער איך איר קול — מ׳זאָגט למנצח!״ איך זע זי אַ לעבעדיקע און הער איר קול, איר געזאַנג, אירע וויצן, אירע מעשיות מיט גוטע יידן און למדוואָוניקעס, מיט פּריצים און גזלנים. אָט זע איך זי אין טעאַטער ביי סידי טאַלס ספּעקטאַקל און איך הער ווידער איר קול: „זיי אויסגעזאָרגט, ער וועט קומען דער מלמד דיינגער, ער וועט קו־מען דער אַלטער צאַפּ״.

פאַר די אויגן שוועבן מיר פראַגמענטן פון איר לעבן און איך דערמאָן זיך אין איר פילאָזאָפישן אויספיר איבערן מענטשלעכן לעבן: „עט, הונדערט און איינס איז אַלץ איינס״.

ניין, מיין באָבעניו איז נישט געשטאָרבן, ס׳א טעות, א שרעקלעכער טעות, סע קאָן נישט זיין. נאָר ווען מע האָט זי אַראָפּגעלאָזט אין קבר, די לאָפּעטעס שוואַרצע ערד האָבן פאַרשיט דעם גרוב און ס׳האָט אויסגע־בראָכן דער יאָמער פון אירע זין און טעכטער, פריינד און שכנים, האָב איך פאַרשטאַנען אַז זי איז מער נישטאָ, אַז זי איז פאַרשוווּנדן אין דער פינצטערניש פון יענער זייט פון יעדן פאַרשטאַנד און מענטשלעכן באַגריף.

מיר האָבן זיך אומגעקערט פונעם בית-עולם און דאָס האַרץ קלעמע־ניש איז אין מיר געשטיגן, כ׳האָב געפילט א טאָפּלטען ווייטיק, סיי פון דער באָבעס טויט, סיי פון די געשעענישן פון דער פאָריקער נאַכט. פאַר די אויגן האָב איך געזען די פאַרזיגלטע טויערן מיט די שווערע שלע־סער וואָס האָבן געהאָנגען אויף זיי. „פאַרוואָס?״ פאַרוואָס?״ האָב איך גערעדט צו זיך אַליין און זיך געשלאָגן מיטן פויסט אין דער ברוסט ווי מע שלאָגט זיך על חטא. „פאַרוואָס?״ ...

מיינע עלטערן און אַלע אַרום האָבן זיך געזעצט שבעה און איך בין אַרוים אין גאַס, ס׳האָט מיך עפּעס געשטיקט אין האַלדז, ס׳האָט מיר געפעלט לופט צום אָטעמען. איך האָב געפילט אַז כ׳מוז פאַר עמעצן אויס־גיסן מיין שווער האַרץ.. אַפילו זיך אויסוויינען.. די פיס האָבן מיך געטראָגן צו שיינדעלען. נאָר תיכף הינטערן בולוואַר, נישט ווייט פון די פייערלעשער, האָב איך באַגעגנט מאָטלען. מיר האָבן זיך אָפּגעשטעלט. איך האָב אויף אים אָנגעשטעלט מיין בייזן בליק און ער האָט אַראָפּגע־

לאָזט די אויגן. „מאָטל! — האָט זיך ביי מיר ארויסגעריסן א געשריי — מאָטל, זאָג מיר, פארוואָס? פארוואָס?" איך האָב זיך צוגערוקט נאָענט צו אים און האָב באמערקט א נערוועזן ציטער אויף זיין בלאס פנים: „פארוואָס? פארוואָס הרגענען זיי אָפּ א טרוים? פארוואָס, מאָטל? װעמען האָט מען פארשיקט? די שונאים פון פאָלק? מאָטל, פארוואָס שווייגסטו?"..

מאָטל האָט געשוויגן. ער איז געשטאנען מיט אן אראָפּגעלאָזטן קאָפּ און באטראכט די שפּיצן פון זיינע גלאנצנדיקע כראָמעווע שטיוול.

„פארוואָס, מאָטל? פארוואָס שעכטן זיי מיט זייערע אייגענע הענט אן אויסגעטרוימטן משיח, פארוואָס?"..

מאָטל האָט זיך ווי אויפגעכאפּט פונעם שלאָף, ער האָט האסטיק א שאר געטאָן די טשופּרינגע האָר וואָס איז אים געפאלן איבערן שטערן און זיך צעשריגן ווי ניט מיט זיין קול: „איך פארשטיי צי איך פארשטיי נישט, אָבער איך גלויב, פארשטייסט, איך גלויב, איך מוז גלויבן, דאָס איז מיין אני מאמין"...

אזוי איז געבליבן מאָטלס געשטאַלט פארקריצט אין מיין זכרון, ווייל מער האָב איך אים נישט געזען. אין א וואָך ארום האָט אָנגעהויבן די מלחמה, און אירע פלאמען האָבן אים פארשלונגען אויף די אוקראַינישע אָדער רוסישע סטעפּעס.

אין יענעם נאָכמיטאָג האָב איך זיך געזעגנט מיט שיינדעלען, זי האָט אויף דער ארבעט זיך נישט געוואָלט צוריקקערן. איך האָב מיטגענומען דעם בוינן פאפיר מיט איר אָנגעשריבענער דעמיסיע.

*

איך האָב געארבעט ווייטער אין באנק, נאָר ס'האָט זיך מיר געבענקט נאָך די עלטערן, נאָך שיינדעלען, נאָכן שטעטל. סע זענען פארביי עטלעכע טעג און איך האָב נישט געשריבן אהיים, נישט געהאט וואָס צו שרייבן. כ'האָב געוווסט אז דער טאטע זיצט נאָך שבעה און שיינדעלע איז ווי א יתומה מיט לעבעדיקע עלטערן; האָב איך נישט געהאט קיין געדולד צום שרייבן, כ'האָב געפילט אז ס'איז איבעריק; כ'בין געווען

אין א געדריקטער שטימונג. און ווען דער דירעקטאָר האָט מיך גערופן און געהייסן ארויספאָרן אויף דריי טעג אין א פּאָר וויטערע קאָלכאָזן, בין איך שטילערהייט אים געווען דאנקבאר דערפאר. איך בין אוועק־געפאָרן דאָנערשטיק אינדערפרי, אָפּגעטאָן מיין ארבעט און שבת ביי־טאָג האָב איך זיך אומגעקערט מיט א מאשין פונעם קאָלכאָז. ס׳איז געווען שבת דעם 21סטן יוני 1941.

דער שאָפער האָט אָפּגעשטעלט די מאשין ביים ראנד פון א דאָרף ביים גרענעץ־טייך. ס׳איז געווען א ווארעמער טאָג מיט א בלויען הימל אָן א וואָלקנדל. ס׳איז געווען אזא שטילקייט ארום, אז מ׳האָט געהערט דאָס זשומזשען פון די פליגן אין דער לופט. מיר האָבן זיך אויסגעטאָן באָרוועס און אראָפּגעגאנגען צום זאמדיקן ברעג. דער טייך האָט געשי־מערט און זיך געפאלדעוועט אונטער די שטראלן פון דער זון. כ׳האָב אריבערגעקוקט פון יענער זייט. די וועלדער זענען געשטאנען אומבא־וועגטע, ווי פאַרגליווערטע, קיין בלעטל האָט זיך נישט גערירט אויף זייערע צווייגן און ארום האָט געהערשט א מחיהדיקע רו וואָס איז צומאָל איבערגעריסן געוואָרן דורכן קראקען פון די זשאבעס.

איך בין אָנגעקומען אין שטעטל אריין פארנאכט. כ׳האָב ארומגעש־פּאנט איבער די גאסן, זיך קיין אָרט נישט געפונען. „עפּעס איז מיר שווער אויפן הארצן‘‘ — האָב איך זיך דערמאָנט אין שיינדעלעס רייד פון קריק מיט א וואָך. ס׳איז צונעפאלן די נאכט און איך האָב ארומשפּא־צירט איבער די געסלעך. פון ערגעץ האָבן זיך געטראָגן מוזיק־אקאָרדן, געווים פונעם קלוב. איך האָב זיך אָפּגעשטעלט און אריינגעקוקט דורך דער אָפענער טיר אינעם באלויכטענעם זאל. די מוזיק האָט געשפּילט און יונגע פּאָרלעך האָבן געטאנצט. ס׳איז געווען דער באל פון די אבסאָל־ווענטן פון די מיטל־שולן, דער באל פון דער יוגנט וואָס וועט מאָרגן אריינטרעטן אין זיין אקטיוון, זעלבסשטענדיקן לעבן. כ׳וואָלט גערן זיך געווען אויסגעמישט מיט דער עקספּאנסיווער, רוישיקער, זאָרגלאָ־זער יוגנט, נאָר עפּעס האָט מיך צוריקגעהאלטן. מייניקע זענען ערשט נעכטן אויפגעשטאנען שבעה און שיינדעלע איז דאָרטן אליין...

איך האָב נאָך לאנג געבלאָנדזשעט איבער די שטילע, טונקעלע געס־לעך. אנגעשלאָפן בין איך שפּעט אין א שווערן זינקענדיקן שלאָף אין

דער נאכט פונעם 21סטן אויפֿן 22סטן יוני 1941. און באַלד האָט מיך אויפֿגעוועקט דאָס קנאַלן פֿון די שווערע האַרמאַטן וואָס האָבן אָנגע־זאָגט דעם שווערן בלוטיקן וועג פֿון פֿיר יאָר גרויזאַמע מיטן טויט, מיטן גירוש, מיט טרויער, מיט הונגער און קעלט, מיט איבערמענטשלעכע נס־יונות און קרבנות, אָבער אויך מיט קאַמף און האָפֿענונג אין אַ בעסערן מאָרגן.

כ'בין אַרויס אין דרויסן, ס'איז געווען נאָך האַלב־טונקל. די האַר־מאַטן האָבן געקנאַלט און שטיקער פֿייער זענען געפֿלויגן אויף מזרח. די האַרמאַטן האָבן געדונערט אַז די ערד האָט אַזש געציטערט. איך האָב זיך דערמאָנט אין יענעם ווייטן דונער וואָס האָט אָפּגעהילכט אין אונ־דזער שטעטל אונטער אַ בלויען הימל, אין מיטן העלן טאָג און כ'האָב נישט פֿאַרשטאַנען אויפֿן מאָמענט אַז דאָס איז אַ פֿאָרזעצונג פֿון יענעם דונער, נאָר איך האָב פֿאַרשטאַנען אַז דאָס פֿייער איז שוין אַריבער דעם שוועל פֿון אונדזער הויז, אַז אונדזער היים ברענט.

ס'האָט אָנגעהויבן שאַריען אויף טאָג. איך בין אַרויס אין גאַס און אינסטינקטיוו בין איך אוועק צו דער באַנק, מיין אַרבעטס־פּלאַץ, כאָטש ס'איז געווען זונטיק. דאָרטן האָבן איך קיינעם נישט געטראָפֿן. רעדלעך מענטשן האָבן זיך געזאַמלט און איינער האָט געפֿרעגט דעם צווייטן: „וואָס איז געשען? וואָס קומט פֿאָר?“

די האַרמאַטן האָבן פֿאַרגעזעצט קנאַלן און צענדליקער שטאָלענע פֿייגל — די היטלעריסטישע אַוויאַציע — האָט זיך אַ לאָז געטאָן אויף מזרח, אויסלאָדן זייערע באָמבעס. שפּעטער האָט גערעדט מאָלאָטאָוו און די ערשטע לאַסט־אויטאָס מיט ציווילע סאָוועטישע מענטשן זענען גע־לאָפֿן אויף מזרח. מלחמה! מלחמה! דאָס שוידער וואָרט איז געווען אויף די ליפּן פֿון אַלע מענטשן. מלחמה וועגן וועלכער מיר האָבן יאָרנלאַנג געלייענט אין די צייטונגען און געהערט אין ראַדיאָ און וואָס איז פֿאָרגעקומען אין ווייטערע אָדער נענטערע מקומות, האָט זיך ברוטאַל אַריינגעריסן אין אונדזערע היימען אין אונדזערע לעבנס.

אין עטלעכע טעג אַרום, ווען דער פֿאָרונט האָט איינגעהילט מיט זיינע שאָטנס דעם סטעפּ, די וועגן אויף וועלכע ס'האָבן זיך צוריקגעצויגן הונדערטער מיליטער מאַשינען מיט אויסגעלאָשענע ליכט און פֿאַרמאַס־

קירטע מיט צווייגן, און הונדערטער מענטשן מיט רענצלעך, פעקלעך און זעקלעך אויף די פלייצעס האָבן זיך געדרענגט אויפן שאָסיי, האָב איך זיך געלאָזט מיט זיי אין וועג אריין איבער סטעזשקעס און דאָרפישע וועגן, איבער טאָלן און לאַנעס מיט תבואה, אהיים.

אין מיין שטעטל בין איך אָנגעקומען קאיאָר. ס'איז געווען שטיל, עפּעס א מוראדיקע שטילקייט. נאָר באלד האָט זיך דערהערט א גערויש פון אוויאָנען און איבער דער געבײדע פון דער אמאָליקער סעמינאריע האָט זיך אָנגעהויבן א לופט־קאמף וואָס האָט געדויערט אן ערך א האלבע שעה. איך האָב זיך געלייגט צו דער ערד מיטן פּנים אין פוכיקן שמעקנדיקן קאָברעץ פונעם גראָז. די אוויאָנען זענען זיך צעפלויגן. איך בין אויפגעשטאנען. דאָס שטעטל איז געווען פוסט, טויט. כ'האָב זיך פארנומען אויף לינקס און דערזען די ערשטע חורבות פון די לופט־באָמבארדירונגען. איך בין געלאָפן צו אונדזער שטיבל און געזען א שטיק אָפּגעברענטן דאך, די טיר איז געווען פארשלאָסן. די געסלעך האָבן געשטינקען נאָכן רויך פון די שריפות. אינסטינקטיוו האָב איך זיך אָפּגעשטעלט ביי יאָסל בעקערס הויז. ס'האָט א סקריפּע געטאָן א טיר, דער אלטער שעפּסל האָט ארויסגעשטעקט דעם קאָפּ און געשריגן: „דיינע עלטערן זענען ביים פעטער מרדכי, ביים פעטער מרדכי; אוי, אז וויי איז צו אונדז, מ'האָט געוואָרפן באָמבעס, אומגעקומען מענטשן, אוי, א ביטערע מלחמה".

איך בין געלאָפן איבער די פוסטע געסלעך, געלאָפן צו שיינדעלען און זי געטראָפן א גרייטע אין וועג אריין: „איך האָב אויף דיר געוואַרט, כ'האָב געוווסט וועסט קומען, לאָמיר לויפן, זיך ראטעווען, אפשר וועל איך געפינען מיינע עלטערן"...

מיר זענען ביידע אראָפּגעלאָפן אין דער אלטער שטאָט צו מיינע עלטערן. איך האָב זיי געטראָפן אינעם גרויסן קעלער ביים פעטער מרדכי און דער מומע דבורה, דאָרט זענען אויך געווען די מומע פערעלע מיטן פעטער יואל מיט רייזעלען און נאָך עטלעכע משפחות. זיי האָבן געטראָפן א מקום מקלט פון די באָמבעס אין דעם גרויסן קעלער, א געוועזענער וויין־קעלער וואָס האָט אמאָל געהערט דעם פעטער מרדכיס שווער. דער טאטע איז געזעסן א פארלוירענער אין א ווינקל. די מאמע האָט באלד פארשטאנען אז איך וועל אוועק, זי האָט מיר שוין געהאט

צוגעגרייט א פעקל. איך האָב זיך געזעגנט מיט די עלטערן און מיט אייגענע בחיפזון, נישט געווען קיין צייט אפילו פאר קיין טרערן. איך האָב נאָר געזען ווי די מאמע האָט פארקלעמט די ציין און צוגעשפארט דעם קאָפּ צו דער שטיינערדיקער וואנט. כ׳בין ארויס פונעם קעלער און אינאיינעם מיט שיינדעלען זיך געאיילט צום גרויסן טייך. פון דערווייטנס האָבן געדונערט הארמאטן, ערגעץ האָט אויסגעבראָכן א שׂרפה און סטאָל־בעם רויך מיט פונקען האָבן זיך געטראָגן אין דער לופט. איינצעלנע סאָוועטישע זעלנער מיט גראנאטן אין די הענט זענען געלאָפן אין אן אומבאַקאנטער ריכטונג...

די בריק איבערן טייך איז געווען אויפגעריסן. גרופּעס מענטשן האָבן געפרוווט זיך אריבערשיפן אויף יענער זייט מיט וואָס זיי האָבן געקאָנט און אנדערע האָבן געפרוווט זיך אריבערשיפן פון יענעם ברעג צוריק. אן עסקאדרילע דייטשישע אווּיאָנען זענען געפלויגן גאנץ נידעריק, אונדז פארטויבט מיטן וואָיען פון זייערע סירענעס און באשאָסן מיט מאשין־געווער דעם צווייטן ברעג. ס׳האָבן זיך דערטראָגן קרעכצן און יללות פון די פארוווּנדעטע. מיר זענען געשטאנען פארלוירענע אויפן ברעג, נישט געוווּסט וואָס צו טאָן ווהין לויפן, אהין אָדער צוריק. אין מיטן טייך אין א לאָדקע האָב איך אויף אמאָל דערזען שייקע בעל־עגלה.

ער האָט זיך אומגעקערט פון יענער זייט מיט בתיהן און מיט די צוויי יינגעלעך זיינע. די לאָדקע האָט זיך דערנענטערט צום ברעג און מיר האָבן אָנגעהויבן שרייען: „שייקע! שייקע!" ער איז דערשווימען צום זאמדיקן ברעג, אָפּגעווישט מיט דער דלאָניע דעם שווייס פון זיין פּנים און ארויסגעשטאמלט א פארביטערטער: „פארפאַלן קינדער, פארפאַלן, מיר האָבן זיך צוויי מעת־לעת ארומגעבלאנקעט איבער וועלדער און פעלדער, כ׳האָב געמיינט מירן זיך באגעגענען מיט אונדזער רחלה׳ן מיט בערטשיקן; אים האָט מען מאָביליזירט און זי איז אים נאָכגעפאָרן. פארפאַלן קינדער, די דייטשן זענען אין קאמענעץ".

— ווי אזוי אין קאמענעץ, פון וואנען זענען זיי געקומען?

— פונעם הימל, מיט די פאראשוטן, מיר זענען שיער נישט אריינגעפאלן אין זייערע הענט. איצטער, קינדער, מוזן מיר זיך אומקערן אהיים, און וואָס ס׳וועט זיין מיט אלע יידן, וועט זיין מיט אונדז אויך.

איך האָב אָפּגעפירט שיינדעלען צו איר מומע צייטל און אליין האָב איך זיך אומגעקערט צום פעטער מרדכי אין קעלער. די מאמע האָט מיך געהאלדזט און געקושט: „גוט וואָס מיר זענען אינאיינעם, דאנקען גאָט." דער טאטע האָט געמורמלט עפּעס א תפילה און נאָכגעזאָגט דער מאמע: „דאנקען גאָט, אבי אינאיינעם". איך האָב זיך צוגעקוקט צו דעם מנין יידן וואָס האָבן זיך געפונען אין קעלער, און קיינער פון זיי האָט אויף מיר נישט געמאכט אזא שטארקן איינדרוק און ארויסגערופן אזא מיטגעפיל ווי דער פעטער יואל. ער האָט זיך ארומגעדרייט ווי א לייב אין דער שטייג, געריבן זיינע גרויסע פויערישע הענט מיט די גראָבע פינגער; די הענט וואָס האָבן געגראָבן בוראקעס, געפּראשעוועט קוקורוז, געשניטן ווייץ; די הענט וואָס האָבן געמאָלקן א קו, אָנגעטאָן ציימלעך אויף מאָרדעס פון פערד, געצערטלט ניי געבוירענע קעלבלעך. הענט פון א פויער וואָס ער האָט איצט נישט געהאט מיט זיי וואָס צו טאָן. איך האָב זיך צו אים דערנענטערט און ער האָט מיר געזאָגט אין דער שטיל:

— ס'טוט מיר נאָך גאָרנישט באנג, בנאמנות, נאָך גאָרנישט. נאָר ווי אזוי זאָל איך לעבן אָן מיין ערד? די סאָוועטן האָבן ביי מיר צוגענעמען די ערד, איז מיר געבליבן דער גאָרטן, האָב איך געארבעט אין קאָלכאָז און די ערד איז אלץ געווען מיינע. איצט האָט מען מיך עוקר מין השורש געווען, פארשטייסט? מע האָט מיך אויסגעריסן מיט די וואָרצלען. אנטלאָפן פונעם דאָרף און כ'טרוקן אויס, פארשטייסט? איך טרוקן אויס... פארוואָס? אלע פויערים זענען געבליבן אף זייער ערד, נאָר איך דער איינציקער יידישער פויער אין דאָרף האָב געמוזט אנטלויפן. ביים פריערדיקן בורזשואזן רעזשים זענען זיי די פויערים געזעסן אף זייער ערד, אף דער ערד פון זייערע אבות, געקומען די באָלשעוויקעס זענען זיי געבליבן אף זייער ערד, איצט קומען די פאשיסטן און זיי וועלן ווייטער בלייבן אָף זייער ערד... אָדער אפשר דארף מען עפּעס אָפּלערנען דערפון, אז יידן דארפן ווי אלע פעלקער האָבן זייער באָדן, האָ? יאָ, זייער איינענעם באָדן, און אפילו אנטוויקלען דעם סאָציאליזם — דאָס ארט מיך ניט — אָבער אויף זייער באָדן.

...ס'איז צונעפאלן די נאכט און אויף אמאל איז שטיל געווארן. די קאנאנאדע האט אויפגעהערט. אויפן שווארצן הימל האבן זיך פון דער-ווייטנס פראיעקטירט די פייער-צונגען פון די שרפות, אבער ס'איז געווען שטיל, שטיל. איעדער האט געהערט דאס האסטיקע קלאפן פון זיין אייגן הארץ.

דעם צווייטן טאג קאיאר האבן זיך די פאשיסטישע חיילות אריינגע-ריסן אין שטעטל...

14 סעפטעמבער

די לעצטע צוויי טעג האט גערעגנט, בין איך נישט געגאנגען צו מיין באליבט ווינקעלע, צום קליינעם באגרינטן אינדזלביים טייך אלט. איך בין ארויסגעגאנגען נאר צום קוואל מיט מינעראל-וואסער און נעמען א סירקע-באד. האב איך געלייענט, דאס הייסט געפרווט לייענען, ווייל די זכרונות האבן זיך פון מיר ניט געוואלט אפטשעפען ווי פליגן פונעם האניג. איך האב אוועקגעלייגט דאס ביכל און ארויסגענומען דעם העפט מיט די פארצייכענונגען וואס איך האב געמאכט אין געטא צוריק מיט 40 יאר, און פון וועלכע ס'זענען פארבליבן נאר עטלעכע. פון דעם העפט פעלן בלעטלעך און די אותיות געשריבענע מיט א בלייער זענען אפ-געריבן, אבער איך לייען זיי לייכט, ווייל אונטער יעדער אות, אונטער יעדער שורה זע איך א שאטן פון א מענטש און איך הער זיין קול. איך זע שטעטלעך ארומגעצוימטע מיט שטעכל-דראט און סטעפעס פולע מיט מתים. איך הער דאס קרעכצן פון זקנים אין זייערע לעצטע תפילות גע-ווענדעטע צו א גאט וואס האט זיך פון זיי אפגעקערט, און דאס געוויין פון איבערגעשראקענע, הונגעריקע קינדער וואס טוליען זיך צו די שויסן פון זייערע אומגליקלעכע מאמעס; איך זע די קאנוואיען מיט יידן געטרי-בענע דורך די פאשיסטן אונטער דער ברענענדיקער זון אין זומער פונעם 41סטן יאר, און ווי געיאגטע, זיי טאפטשען די בלאטעס פון די אוקראי-נישע סטעפעס אינעם הארבסט פון דעם זעלבן יאר. סע גרילצט מיר אין די אויערן דאס ווילדע געשריי פון די פאשיסטישע וועכטערס און איך זע

דאָס געטאָ אין וועלכן איך האָב איבערגעלעבט 900 שווידער־טעג, און מיין טאטנס נסיסה אין א קאַלטן פאַרטאָג ווען זאָוועררוכעס האָבן געוואָ־יעט ווי ווילדע חיות איבערן פאַרגליווערטן געטאָ...

...דעם העפט האָט מיר געגעבן אין געטאָ, טאַניע, טאַניע דעם שוחטס פלימעניצע. זי האָט מיר דעמלט געגעבן דעם העפט מיט א בלייער און מיר געזאָגט:

„שרייב, פאַרצייכן, עמעצער פון אונדז וועט דאָך לעבן בלייבן, אויב ניט, וועט עס פאַרבלייבן פאַר דער געשיכטע".

טאַניע איז אַלט געווען 20 יאָר ווען איך האָב זיך מיט איר באַקענט אין געטאָ...

מיש איך אויף דעם העפט און לייען אויפסניי איבער מיין ערשטע פאַר־צייכענונג „דער רב".

יעדעס מאָל ווען איך מיש אויף די פאַרגעלטע בלעטלעך, פיל איך א קלעמעניש ביים האַרץ, איבערהויפט ווען איך לייען די פאַרציי־כענונג „דער רב". און טראָץ דעם מוז איך צייטנווייז איבערלייענען די פאַרצייכענונגען, זיי ציען מיך צו ווי א מאַגנעט; איך פיל דאָס האַסטיקע קלאַפּן פון מיין האַרץ, דאָס בלוט שלאָגט מיר אין די שלייפן, אָבער איך לייען:

אויגוסט 1941

די זון האָט אומרחמנותדיק געסמאַליעט דעם וויסטן סטעפ. די פויע־רישע פורלעך וואָס האָבן זיך געטרעסעט איבער די דאָרפישע וועגן און די קאָפּיטעס פון די פאַרשווייסיקטע פערד אויף וועלכע ס'זענען געריטן די פאַשיסטישע וועכטער, האָבן אויפגעהויבן וואָלקנס מיט שטויב. פאָראויס! פאָראויס! האָבן געיעכצט די פאַשיסטן און געשמיסן די לופט מיט זייערע נאַגייקעס. דער לאַנגער קאָנוואָי מיט אויסגעמאַטערטע, אויסגעהונגערטע און דערשראָקענע יידן האָט זיך געשלעפּט א מידער ווי א ריזיקע פאַרדרייטע שלאַנג איבער די פאַרשטויביקטע וועגן. הע, עהע, העי! פאָראויס!...

אונדזער שטעטל איז געבליבן אַרונטער. ס'איז געווען דער דריטער טאָג נאָך אונדזער גירוש. די זקנים און די קראַנקע זענען געפאָרן אויף

די פורלעך, די אנדערע זענען געגאנגען צופוס. יעדן אויפדערנאכט, ווען מיר פלעגן זיך אָפּשטעלן ביים ראנד פון א דאָרף איבערצונעכטיקן, פלעג מען איבערבייטן די פורלעך מיט אנדערע, אָבער זיי זענען געוואָרן אלץ שיטערער, ווייל די אלטע לייט און די קראנקע פלעג מען אוועקפירן ערגעץ אויף זייטיקע וועגן און ביינאכט פלעגן אָפּהילכן עכאָס פון שי־סערייען...

מיין שטעטל איז שוין לאנג געבליבן ווייט ערגעץ אויף צפון־זייט. מיין שטעטל, דאָס שענסטע און טייערסטע אויף דער וועלט. מיין שטעטל ביים ברעג פון „דער זייט" וואסער, באוואכט פון אן אוראלטער פעסטונג, מיט די עטלעכע טויזנט יידן זיינע, מיט זיינע שילן, בתי־מדרשים, מיט זיינע עטלעכע נגידים און אסך האָרעפּאשניקעס און אָרעמעלייט, מיט זיינע פאָעטן און באלעגאָלעס און געוויינטלעך מיט זיין רב. אָבער וואָס איז שוין פון דעם געבליבן? געבליבן דער קאָנוואָי מיט אומגליקלעכע אויסגעשעפּטע מענטשן, וואָס שלעפּן זיך שווער איבערן פארברענטן סטעפּ, ווארטנדיק ס'זאָל צופאלן די נאכט ,איבערנעכטיקן ביים ראנד פון א דאָרף, ווייל מאָרגן קאיאָר, וועלן די ווילדע קולות פון די וועכ־טער זיי ווידער אויפוועקן: „הע, הע, הע, העי, געגאנגען!"... און ווי צו די וואָס זענען געבליבן ארונטער...

מיט א חודש צוריק איז אונדזער שטעטל אריינגעפאלן אין די הענט פון די פאשיסטן. צווישן דם, ואש, ותמרות עשן האָבן די ערשטע טאנקן מיט די שווארצע צלמים זיך באוויזן אויף די שמאָלע געסלעך פונעם שטעטל. א קליינע טייל יידן האָט באוויזן צו אנטלויפן אויף „יענער זייט וואסער". א טייל האָט מען מאָביליזירט אין דער ארמיי און די איבעריקע, די גרעסטע טייל — האָט געטיילט דעם ביטערן גורל פון די הונדערטער שטעט און שטעטלעך וואָס זענען פארבליבן אונטער דער פאשיסטישער הערשאפט.

ס'זענען געקומען גרויזאמע טעג. מע האָט אונדז אלע פארשפארט אין דער געביידע פון דער גימנאזיע, ווו מע האָט אונדז געפּאָרשט, גע־פייניקט, דערנידעריקט, געזוכט „יודעאָ־קאָמוניסטן" און זיי געטראָפן צווישן די שוחטים, מלמדים, סוחרים און אינטעלעקטואלן... און דער־

נאָך דער פּאָגראָם, ווו הונדערטער יידן זענען דערשאָסן געוואָרן אוי־סערן שטעטל, ביי די ווינט-מילן, ביים „פּוילן טייך״.

דעם 1שטן אויגוסט 1941 האָט מען אונדז עוואַקואירט. אין מיטן דער נאכט א גערודער אין שטעטל. אויפן מארק האָבן זיך באוויזן צענדלי־קער פורלעך און די שטילקייט פון דער ווארעמער זומער נאכט איז איבערגעריסן געוואָרן פונעם הירזשען פון די פערד, פון די זידלערייען פון די זשאַנדארן און פון די יללות פון די ווייבער און קינדער.

קאַיאָר האָבן מיר באקומען דעם באַפעל צו פארלאָזן אונזערע היימען. יעדער איינער מיט וואָס ער האָט באוויזן מיטנומען: א פּאָרל גרייט, א קישן, א האַנטוך, אן אלטגעבאַקן שטיקל ברויט, וועד עס האָט עס פאר־מאָגט. ס׳האָט אָנגעהויבן א נייער גלות, א גירוש מארש אין אן אומבאַקאַנ־טער ריכטונג, א מארש וואָס האָט פארזייעט מיט די ביינער פון אונדזערע ברידער, דעם לאַנגן מארטירער וועג. פאַרן גרעסטן טייל, א וועג אָן א צו־ריקקער.

די קאָלאָנע האָט גערירט און מיר האָבן מיט פארקלעמטע הערצער זיך געזעגנט מיט אונדזער שטעטל, מיטן פארלוירענעם שטעטל...

דער רב האָט געשפּאַנט אין דער ערשטער ריי, ער האָט נישט געוואָלט פאָרן מיטן וואָגן. מיט זיין שטאָלצן גאַנג, מיט זיין בלאַס פּנים און שניי ווייסער באָרד, האָט ער אויסגעזען ווי מתתיהו החשמונאי׳ס בילד אויף מיין פעטער טעוול׳ס געשיכטע-ביכל „קורות העברים״. ער האָט געשפּאַנט און זיין בלאַס פּנים איז געווען אומבאַוועגלעך, נאָר זיינע ציטערנדיקע ליפּן האָבן געשעפּטשעט א תפילה און מיט זיין רעכטער פויסט האָט ער געקלאַפּט אין דער לינקער זייט פון זיין ברוסט, על חטא.

דער דריטער טאָג פון אונדזער גירוש איז געווען א גאָר שווערער. די היץ איז געווען אן אומדערטרעגלעכע. די צאָל קרבנות איז געוואַקסן. נעכטן איז באַגאַנגען זעלבסמאָרד דער דאָקטער זיידמאַן (טאָקע א זיידע־נער מאַן). היינט האָט א יונג מיידל, אוי! א יונגע שיינע בלום, זיך אריינ־געוואָרפן אין א קערנעצע ביים ראַנד פונעם וועלדל... און די וואָס פלעגן בלייבן ארונטער, זענען דערשאָסן געוואָרן. די צאָל פורלעך איז אלץ קלענער געוואָרן, זיי האָבן שוין באַלד קיינעם נישט גענוצט. דער קאָנוואָי האָט זיך אָפּגעשטעלט, ס׳איז געווען בין-השמשות. דער רב איז גע־

ווען פֿארמאטערט, זיינע כוחות אויסגעשעפּט. מע האָט אים געלייגט אויפֿן קילן גראָז און באַנעצט זיינע פֿארברענטע ליפּן מיט קאלט וואסער. די זון האָט מיט אירע לעצטע שטראלן געצערטלט דעם סטעפּ, די לאַנעם מיטן ניט־געשניטענעם ווייץ, וועמענס זאנגען האָבן אויסגעזען ווי פֿארשעמטע בתולות וואָס דער חתן האָט זיי פֿארלאָזט אונטער דער חופּה. און ווייט, ווייט, ווו דער הימל באהעפֿט זיך מיט דער ערד, איז די זון געווען איינגעטונקען אין א פֿייערדיק — רויטן טייך מיט בלוט. און אפֿשר איז דאָס טאקע געווען דאָס בלוט פֿון אונדזער פֿארוואונדעטער פּלאנעטע? דער רב האָט געבעטן מע זאָל אים אָנטאָן דעם טלית. זיינע ליפּן האָבן געמורמעלט א תּפֿילה, זיין אויסגעמאטערטער גוף איז געלעגן אומבא־וועגלעך, נאָר זיינע אויגן האָבן געהאט דעם זעלבן שארפֿן, דורכדרינ־גלכן בליק.

מיר זענען געשטאנען ארום אים, געזען זיין נסיסה. אויפֿאמאָל האָט ער אויפֿגעהויבן דעם קאָפּ. איך בין געשטאנען נאָענט צו אים און גע־הערט זיין שוואך קול, זיין שעפּטשען: „קינדער, פֿארלירט נישט דעם בטחון, די אמונה... קעמפֿט, לאָזט אייך ניט פֿירן כצאן לטבח, וועט איר דערגרענטערן די ישועה"...

ער האָט א כאָרכל געטאָן. זיין קאָפּ האָט זיך א קער געטאָן און זיך אָנגעלענט אין קילן שמעקנדיקן גראָז. זיין פּנים איז געווען ווי א פֿאר־געלטער פֿארמעט פֿון אַן אלט ספֿר־תּורה, זיין ווייסע באָרד איז געלעגן א פֿארשטארצטע איבערן ווייסן טלית און זיינע אָפֿענע אויגן האָבן ארויפֿ־געקוקט צו די ערשטע שטערן וואָס האָבן זיך אָנגעצונדן אויפֿן טונ־קעלן הימל...

*

איך האָב אוועקגעלייגט דעם העפֿט. די זילבערנע שפּיזן פֿון דער זון האָבן צעטריבן די כמארעס וואָס האָבן געהאנגען ווי טונקעלע שטיקער צעקעמטע וואָל איבער די שפּיצן פֿון די בערג און געשטאָכן דאָס הארץ. געשטאָכן דאָס הארץ ווי מיט שפּיזן, ווייל אין דער פֿארצייכענונג האָב איך באשריבן מיין פֿארלוירן שטעטל און מיין פֿארלוירענע ליבע, ווייל דאָס

יונגע שיינע מיידל, די יונגע שיינע פּאַרשניטענע בלום, איז נעוועז שיינ-דעלע ... פאשיסטן האָבן זי פאַרגוואַלדיקט און זי האָט זיך אַריינגעוואָרפן אין דער קערנעצע ביים ראַנד פונעם וואַלד...

15 סעפּטעמבער

ווידער א שיינער, וואַרעמער טאָג, א פריִ־האַרבסטיקער, מיט שאַרפע ריחות וואָס טראָגן זיך פון אַרומיקע וועלדער און מיט שפּינוועבס, ווי זילבערנע פעדעמלעך וואָס פלאַטערן אין דער לופט און זאָגן אָן א לאַנגן וואַרעמען האַרבסט.

זיץ איך אויף „מיין באַנק" ביים ברעג פונעם טייך און די געדאַנקען טראָגן מיך צו יענעם ווייטן סעפּטעמבער 1941.

א בעסאַראַבער שטעטל אַרומגעצוימט מיט שטעכל־דראָט. א שטעטל אָן יידן, מע האָט זיי אַרויסגעטריבן ווער ווייסט וווּהין און אונדז האָט מען אַריינגעטריבן אין איין גאַס אַריין, אַריינגעשטופּט צו 10—15 אין די ליידיקע שטיבלעך.

עסן קען מען קויפן, ווער ס'האָט פּאַרוואָס, אָדער טוישן, א פּאָר הויזן פאַר א ברויט, למשל, אָבער נאָר איין שעה אין טאָג, דורכן שטעכלדראָט ...

מיר האָבן אָראָפּגעלייגט די קלומיקעס און מידע אויסגעשעפּטע זיך געלייגט אויפן דיל.

בין־השמשות. דער טאַטע האָט זיך געשטעלט דאַווענען מנחה־מעריב. די מאַמע האָט גענומען זוכן אין קלימעק א רעשטל רעטשענע גרויפּן וואָס זי האָט מיטגענומען פון דער היים. דער פעטער מרדכי מיט דער מומע דבורה, דער פעטער טעווזל און די מומע מינגע, דער פע-טער יואל און די מומע פּערעלע זענען געשלאָפן ווי הרוגים, נאָר די קליינע רייזעלע האָט געוויינט פונעם שלאָף: „עסן, עסן, ברויט". ...

איך האָב באַטראַכט דאָס ליידיקע שטיבל. דאָס מעבל און די שטוב־זאַכן האָט מען פון לאַנג אָפּגעראַבעוועט ביי די מאָשקעס און די איציקס, וואָס זענען אַרויסגעטריבן געוואָרן פון זייערע היימען. אויף דער טיר —

א מזוזה. אין א ווינקל האָבן זיך געוואלגערט א יארמלקע און א מחזור. איך האָב זיי אויפגעהויבן און אויסגעטרעסעט פונעם פאָרעך. כ'האָב אויפגעעפנט דאָס מחזור, אייניקע בלעטלעך זענען געווען אויסגעפלעקט מיט חלב פון ליכט. כ'האָב אָנגעטראָפן אויפן „ונתנה תוקף": „מי במים ומי באש, מי ברעש, ומי במגיפה, מי בחיה"... אין וואָס פאר א פאראגראף פאסט זיך צו אונדזער ביטערער ונתנה־תוקף — האָב איך א טראכט געטאָן: „ברעש, במגפה, בחרב", געווים, אָבער קודם כל „בחיה," ווייל מיר זענען קרבנות פון א חייהשער אידעאָלאָגיע, פון חייהש—אויסגעשולטע וואנדאלן, מיט מענטשנפרעסערישע באגריפן, וואָס האָבן דערהויבן זייער אידעאָלאָגיע צו א מלוכה פּאָליטיק, האָבן אונטערגעצונדן די וועלט, נאָר אָנגעהויבן האָט מען מיט אונדז יידן.

אויף דער וואנט האָט געהאנגען א בילד פון א יונג, שיין פּאָרפאָלק. זי מיט א קליין קינד אויף די הענט, ווי אונדזער רייזעלע. וווּ זענען זיי איצט? וווּ איז זייער קליין „רייזעלע?" ער איז מסתם אויפן פראָנט, אָדער זענען זיי אריבער דעם דניעסטער און ראנגלען זיך צווישן לעבן און טויט איבער וועלדער און פעלדער. אָדער זענען זיי גאָר אין אן אנדער שטעטל, אן ארומגעצוימטס מיטן שטעכלדראָט, ווי מיר דאָ אין זייער שטעטל? און זייער קינד? איך האָב א קוק געטאָן אויף דער קליינער רייזעלע, אויף איר קליין בלאס פנימל, איר פארשפיצט נעזל און אירע פארשמאכטע ליפעלעך. זי האָט זיך אויפגעכאפט און זיך צעכליפעט: „עסן, מאמע, עסן"..

די נאכט האָט זיך אראָפּגעלאָזט איבערן געטאָ. פון דערווייטנס האָבן זיך דערטראָגן עכאָס פון שיסערייען און דאָס הוכטיען פון שיכורע זעלנער.

„יאָ, האָב איך געטראכט, דער שווערסטער עונש איז אומצוקומען א פארצוקטער פון א חיה, איבערהויפט פון א חיה בצורת אדם".

דעם צווייטן טאָג קאיאָר בין איך ארוים אויף דער ארומגעצוימטער געטאָ־גאס. ביי די מויערן האָבן זיך געשלייכט שאָטנס פון מענטשן, פון יידן, זיי זענען געלאָפן אראָפּ און ארויף, אָן א ציל זענען זיי געלאָפן. איך האָב זיך אָנגעשלאָגן אין א שאָטן און אין אים דערקענט דעם אלטן פלטיאל.

— ווהין אזוי פרי ר' פלטיאל?

— וווּהין? אין בית-מדרש אַריין.

— וואָס פאַר אַ בית-מדרש, ר' פלטיאל?

— ס'איז דאָ אַ בית-מדרש ווייטער אַביסל אין עק גאַס. איך בין שוין נעכטן געווען מיט מנשה מלמד און פרויקע קירזשנער, אַ פאַרלאָזט בית-מדרש. איין ספר תורה געטראָפן, אַ צעריסנס. ווי אַזוי האָט דער רבונו של-עולם געקענט אַזוינס דערלאָזן? זאָג מ'טאַטן, מ'פעטער מרדכי, מ'פעטער יואל, לאָמיר ריין מאַכן, ס'דאַך אַ מקום-קדוש און ס'איז ערב ימים-נוראים. אַ פאַרלאָזט בית-מדרש, ווי אונדזער בלעכע-רישע שיל, די יידן פאַרטריבן, אָבער די שכינה, די שכינה האָט דאָס מקום-קדוש דאָך נישט פאַרלאָזט. מ'ברענט אונדז, מ'בראָט אונדז, אָבער די אמונה פאַרלירן מיר ניט. דאָס הארץ איז מיר צעבראָכן, איך גיי זיך טאַקע אויסטענהן מיטן רבונו של-עולם, כ'גיי זאָגן קדיש נאָך מיין טאַכטער, זי איז אומגעקומען אין יענער נאַכט דאָרטן ביים וועלדל. אוי, וועל איך זיך מיט אים אויסטענהן! און ווו קען מען דאָס בעסער טון ווי אין זיין הויז, אין בית-מדרש?

דעם אַלטן פלטיאלס שאָטן איז פאַרשוווּנדן און איך בין געבליבן אַליין אין מיטן דער פוסטער גאַס, אָנגעשפּאַרט ביי אַ וואַנט פון אַן אַלטער געביידע. און אויף אַמאָל האָבן אָנגעהויבן לויפן שאָטנס פון אַלע זייטן. זיי זענען אַרויס ווי שטשורעס פון לעכער און געלאָפן אַראָפּ איבערן ברוקירטן שטראָז. דער שטראָם האָט מיך מיטגעריסן און איך בין מיט-געלאָפן מיט דער מחנה מענער, פרויען און קינדער, אַראָפּ ביזן עק פון דער גאַס, ביז צום פּלויט פון שטעכל-דראָט וווּ די מחנה האָט זיך אָפּגע-שטעלט אַ מידע, אַן אויסגעשעפּטע. פון יענער זייט שטעכל-דראָט זענען געשטאַנען פּויערטעס און פּויערים מיט ברויט, פּוטער, קעז, מאַלאַי און סלויעס מיט סמעטענע. פון דער זייט, די מחנה יידן וואָס האָבן געשלונ-גען די סלינע. עטלעכע זשאַנדאַרן האָבן געמאַכט אָרדענונג, דערנאָך האָט איינער פון זיי אַ גריל׳ץ געטאָן פון אַ פייפעלע און הונדערטער הענט האָבן זיך איבערגעקרייצט צווישן דעם שטעכל-דראָט, ציטערנדיקע הענט וואָס האָבן געשטופּט צווישן די דראָטן, געלט, אָדער אַ פּאָר הויזן, אַ טיכל, אַ העמד, אַ חופּה-קידושין פינגערל, און באַקומען פון „יענער זייט“ אַ ברויט, אַ שטיק מאַלאַי, אָדער אַ שטיקל קעז. הונדערטער הענט ווי

דארע צוויינן אָפּגעריסענע פון ביימער דורך א קאַלטן הארבסטיקן ווינט, האָבן זיך געשטופּט און געשלעפּט פארביטערטע, פארקלאַמערטע און אייניקע מאָל פונעם שטעכל-דראָט פארבלוטיקטע, אונטערן געלעכטער פון די זעלנער. און די פויערים צייַלנדיק דאָס געלט, אָדער אָפּשאַצנדיק א ווייל די „סחורה" האָבן אריינגעשטופּט אין די אויסגעשרעקטע הענט א ברויט, א שטיקל קעז אָדער א סלויעקל סמעטענע. א מיש-מאַש פון קולות, יעכצערייען און קללות, פון יללות און ווילדן געלעכטער האָבן געגרילצט אין די אויערן, זיך געטראָגן איבערן פעלד ביז אונטערן בערגל צום אַלטן יידישן בית-עולם פונעם שטעטל, דער אייניציקער שטומער עדות פון איינעם פון די פארלוירענע יידישע שטעטלעך אין די בעסאראַבער סטעפּעס.

א קורצער גרילץ פון א פייפעלע און דער „מארק" האָט זיך געשלאָסן. עטלעכע צענדליקער אויסגעשטרעקטע הענט זענען געבליבן הענגען פארגליווערטע צווישן די דראָטן. א יידענע מיט א קליין קינד אויף די הענט, ווייזט אויס אן אייניקל א יתום, האָט נאָר וואָס אויסגעטאָן די פאטשיילע פונעם קאָפּ און זי אריינגעשטופּט צווישן די דראָטן און אין דער זעלבער רגע האָט א ווייבל אויך מיט א קינד אויף די הענט ארייַנגעשטופּט עטלעכע באנקנאָטן, און ביידע אויסגעשטרעקטע הענט האָבן באַקומען איין סלויעקל סמעטענע... דאָס סלויעקל סמעטענע איז געוועזן ביים ווייבל און ס'האָט זיך אָנגעהויבן א געשלעג. דאָס סלויעקל האָט זיך ארויסגעגליטשט פונעם ווייבלס האנט און די סמעטענע האָט זיך צערונען איבערן שטויב... די יידענע מיטן ווייבל האָבן זיך געריסן ביי די האָר, די קינדער האָבן געיעכצט און די זשאנדארן האָבן געמאכט די פשרה: זיי ביידע דערלאַנגט מיט די קאָלבעס פון די ביקסן: „נאַט אייך, פארשטינקענע יידישקעס! עסט, נאַסיטעט* אייך אָן!"

די מחנה שאָטנס האָט זיך צוריקגעצויגן, אייניקע מיט א ברויט, א שטיקל מאלאי, א שטיקל קעז, אָדער א טיגל סמעטענע, אייניקע מיט גאָרנישט. זיי האָבן נאָכגעשלעפּט די פיס, מידע, פארביטערטע און אנטוישטע, זיך אומגעקערט צוריק אין זייערע לעכער וווּ זיי וועלן ליגן ביז מאָרגן אינערפרי, ווען זיי וועלן זיך ווידער אמאָל א לאָז טון צום

* זעטיקט אייך אָן

שטעכל-דראָט מיטן לעצטן העמד פונעם לייב, מיטן לעצטן גראָשן ביי דער נשמה, מיט די לעצטע כוחות פון אויסגעשעפּטע, דערשלאָגענע, פאַרצווייפלטע מענטשן.

איך האָב זיך נאָכגעשלעפּט דער מאַסע מענטשן-שאָטנס מיט א פאַרקלעמט הארץ פון הונגער און פון בושה. א בושה, א חרפּה האָט מיר געברענט דאָס פּנים, דאָס הארץ און די געדערעם. א בושה פאַר וועמען? פאַר זיך אליין, פאַר זיך אליין און פאַר דער וועלט. „איז טאַקע אלץ פאַרלוירן? האָב איך געטראַכט, און אויב יאָ, צו וואָס-זשע דאָס פאַרשאָלטענע לעבן? אפשר ענדיקן מיטן לעבן? אייניקע האָבן דאָס געטאָן.. ענדיקן מיטן לעבן, איז דאָס א זשעסט פון מוט אָדער פון שוואַכקייט? וועט די געשיכטע נישט באַטראַכטן די וואָס האָבן זיך גענומען דאָס לעבן אין דער עת-צרה, אלס דעזערטירן? אָבער איך אלס יחיד, וואָס גייט מיך דאָס אָן, וואָס האָב איך מיט דער געשיכטע? איך וויל נישט ליידן, איך קאָן נישט ליידן, איך וועל נישט אויסהאלטן“...

אין דעם מאָמענט האָב איך דערזען דעם אלטן פלטיאל, דעם אלטן בלעכער, דעם אומבויגזאַמען זקן, אויף זיין פּנים איז געלעגן א שמייכל:

— געוועזן אין בית-מדרש, געזאָגט קדיש און זיך אויסגעטענהט מיטן רבונו של-עולם, איז מיר טאַקע גרינגער געוואָרן אויפן הארץ; שפּעטער וועל איך גיין מיט עטלעכע יידן ריין מאַכן ס׳מקום קדוש, און היטלערן אויף צו להכעיס וועלן מיר אי׳ה דאַווענען ימים-נוראים ווי אין דער אלטער היים. נו, און וואָס שטייסטו עפּעס מיט אן אראָפּגעלאָזטן קאָפּ, האַ? פע, ניט שיין, אזא יונגער בחור ווי דו, מ׳טאָר זיך ניט אראָפּלאָזן, דערויף וואַרטן דאָך די שונאים...

איך האָב א פאַרשעמטער אויסגעדרייט דעם קאָפּ און מיט פעסטע טריט זיך דערנענטערט צו אונדזער געטאָ-שטיבל.

ארום איז געווען שטיל, נאָר פון אייניקע ערטער האָט זיך געהערט דאָס געוויין פון הונגעריקע קינדער. פון אונדזער שטיבל האָט זיך געהערט רייזעלעס געוויין: „עסן, מאַמע, עסן“. איך בין שוין געווען ביים אריינגאַנג ווען כ׳האָב דערהערט א געשריי: „סטאַי“! איך בין שטיין געבליבן.

פאַר מיר איז געשטאַנען א זשאַנדאַר, א מיטלוווקסיקער, א ברייטפּלייצעדיקער, מיט א פויעריש געזיכט. אויפן רעכטן אקסל האָט ביי אים

נעהאָנגען א ביקס און אויפֿן לינקן, א שווערער ראנעץ. איך האָב פֿאַר־קלעמט די פֿויסטן און די ציין און ס'האָט מיר א בליץ געטאָן אין מח: „איך וועל אים א שפּיי טון אין פּרצוף, ווי מאיר־וואָלף דעם דייטש, און וועל שטארבן מיט ווירדע אזוי ווי מאיר־וואָלף און דער פֿעטער אריה". דער זשאנדאר האָט אראָפּגענומען די ביקס פֿונעם אקסל, זיך אָנגעש־פּארט אין איר און א שמייכל געטאָן. „ער שמייכלט האָב איך געטראכט, כ'האָב שוין געזען אזעלכע רוצחים וואָס האָבן מיט א שמייכל אויף די ליפּן געהרגעט יידן".

— ווינסט דאָ? האָט ער א פֿרעג געטאָן און אראָפּגעלאָזט דעם שווערן ראנעץ.

— יאָ, יאָ, דאָ.

— ווער ווינט דאָרט ביי אייך?

— א קינד, א מיידעלע.

— איך וויל ארייגגיין זי אָנהאָדעווען...

דער זשאנדאר איז אריין אין שטיבל, זיך ארומגעקוקט, גלייך ווי ער וואָלט מורא געהאט אז עמעצער שפּירט אים נאָך, זיך איבערגעצלמט, ארויסגענומען פֿונעם ראנעץ א גרויס ברויט מיט א שאכטל קאָנסערוון און א זאָג געטון: „נאט, אַמענע בוני (גוטע מענטשן רומ.) שטילט אייך דעם הונגער, נאָר קודם האָדעוועט אָן דאָס קינד, אָט האָב איך עטלעכע שטיקלעך צוקער פֿאר איר... הע! איך האָב איבערגעלאָזט דריי קינ־דער אין דער היים, און גאָט ווייסט צי איך וועל זיי נאָך זען. ביטערע צייטן, ביטערע... אין מיין דאָרף האָבן געלעבט פֿיר יידישע משפּחות, לייטישע מענטשן, מיר האָבן זיך גוט איינפֿארשטאנען מיט זיי, האָט זיך אריינגעמישט דער טייוול, דער היטלער.. מיר זענען אלע מענטשן, פֿון איין גאָט באשאפֿן, פֿארוואָסזשע אזויפֿיל שנאה. איך בין א פּשו־טער פּויער, איך ווייס נישט קיין חכמות, נאָר מיט מיין פּשוטן שכל פֿאַר־שטיי איך אז מענטשן קענען לעבן בשלום, פֿרעג איך א שאלה: די גע־לערנטע, די גדולים, די גענעראלן וואָס שיקן אונדז אין פֿייער אריין פֿאַר־שטייען דאָס ניט? אָדער סע לוינט זיך זיי אזוי? נו, אצינד זייט מיר געזונט און גאָט זאָל אייך העלפֿן. איך וויל ווייטער גיין אין אנדערע הייזער צעטיילן עטלעכע ברויט. איך וועל נאָך צו אייך אריינקומען".

ער האָט זיך ווידער איבערגעצלמט און אוועק.

מיר זענען אַלע געבליבן אָן לשון. ווען מיר זענען צו זיך געקומען פונעם דערשרעק און פון דער שטוינונג האָט דער טאַטע געזאָגט:

— דער רבונו של־עולם האָט זיך זיינע שליחים, דאָס מאָל איז דער שליח געווען אָנגעטאָן אין אַ זעלנערישן מונדיר.

דער פעטער יואל: טוט אים אוים דעם מונדיר איז ער אַ געוויינטלעכער פויער וואָס אַקערט, פאַרזייט און שניידט תבואה ...

דער פעטער טעוול: אַ גוי דערלענגערט דעם גלות ...

דער פעטער מרדכי: לאָמיר צעשניידן דאָס ברויט, ס'חלשט מיר ס'־הארץ און ס'איז מיר טונקל אין די אויגן.

רייזעלע האָט אויפגעהערט וויינען זי האָט געגריזשעט דאָס שטיקל צוקער און איך האָב אַ טראַכט געטאָן:

„אפשר איז נאָך נישט אַלץ פאַרלוירן? כל זמן ס'געפינט זיך נאָך אַזאַ זשאַנדאַר — און אפשר איז זייער צאָל נישט קליין — קען מען נאָך האָפן אַז מענטשלעכקייט וועט סוף־כל סוף זיגן, אַז די בלוטיקע כמארעס וועלן ענדלעך פאַרטריבן ווערן פון די שלום זונען־שטראַלן, וויפל ס'זאָל נישט דויערן און וויפל קרבנות דאָס זאָל נישט פאָדערן. דערצו אָבער דאַרף מען לעבן, לעבן און קעמפן, ווייל יעדער איבערגעלעבטער טאָג איז אַ קלאַפּ פאַרן שונא, און דער פאַרביסענער קאַמף פאַרן לעבן איז גלייכצייטיק אַ קאַמף קעגן מענטשנפרעסערישן פאַשיזם. מע דאַרף לעבן“!

*

דער וועג האָט זיך געשלענגלט צווישן לאַנגעם מיט קוקורוז, ס'איז געווען שטיל. דער פראָנט איז געווען ווייט אויף מזרח, ערגעץ אויפן דניעפּער, האָט מען געזאָגט. דאָס געטאָ איז געבליבן אַרונטער. ביינאַכט איז געווען אַן אָבלאַווע, פּאָליציי און זשאַנדאַרן האָבן זיך אַריינגעריסן אין יעדן הייזל און אַרויסגעטריבן די מענער וואָס זיי האָבן געמיינט אַז זיי טויגן צו דער אַרבעט. אויפן זאַמל־פּונקט, אין עק גאַס, לעבן בית־מדרש האָב איך געזען שייקע־בעל־עגלה, שלמה „קראַסאַוועץ“, יאָקל דעם קליינעם און אַנדערע. דעם פעטער יואל האָט מען אויך גענומען.

ס׳האָט געשאַריעט אויף טאָג און דער קאַנוואָי האָט זיך גערירט אין וועג אַריין. מיר האָבן איבערגענעכטיקט ביים ראַנד פון אַ דאָרף. דעם צווייטן טאָג אינדערפרי זענען מיר אָנגעקומען אין אַ גרויס דאָרף וואָס האָט געהייסן מאַמעליגע. דאָרטן האָבן מיר געאַרבעט ביים שאָסיי. געשלאָפן זענען מיר אין פאַרלאָזטע באַראַקן אין עק דאָרף און עסן האָט מען אונדז געבראַכט איין מאָל צו מיטאָג. מיר האָבן געגראָבן קאַנאַוועס און געשלעפט טאַטשקעס* מיט שטיינער און זאַמד. מיט אונדז האָבן געאַרבעט אויך עטלעכע פויערים וואָס זענען געווען פונעם פאַך. עטלעכע זעלנער האָבן אונדז באַוואַכט און דער בריגאַדיר וואָס האָט געהייסן רוסו — און מיר האָבן אים אַ נאָמען געגעבן „רשע" — האָט אָנגעפירט מיט דער אַרבעט. ער איז שטענדיק אַרומגעגאַנגען אַ שיכורער, מיט אַ רויט אָנגעשוואָלן פּנים. אַ גאַנצן טאָג פלעג ער אַרומלויפן ווי אַ פאַרסמטע מויז און פאָכען אין דערלופטן מיט אַ לאַנגן שטעקן: „הייט, פאַרשאָלטענע! גראָבט, גראָבט! איר האָט געוואָלט געוועלטיקן איבער דער ערד, אַצינד וועט איר געוועלטיקן אונטער דר׳ערד".

די נעכט זענען געווען אויסגעשטערנטע. מיר זענען געלעגן אין שטרוי, מידע, צעבראָכענע, נאָר דער שלאָף האָט זיך צו אונדז נישט גענומען. די געדאַנקען זענען געפלויגן ווייט צו אייגענע פאַרבליבענע אין געטאָ הינטערן שטעכל-דראָט. מיר האָבן זיך געטוליעט איינער אין צווייטן און אין די קורצע שעהן וואָס מיר פלעגן אַנדרימלט ווערן פלעג איך הערן צווישן דעם קרעכצן און דעם כראָפּען פון די מענטשן, ווי דער פעטער יואל קרעכצט פונעם שלאָף: „רייזעלע, רייזעלע".

יעדן פרייטיק צונאַכטס פלעגן מיר אַרויס פון די באַראַקן און פּרווון פאַרטרייבן די מרה-שחורה. שלמה „קראַסאַוועץ" פלעג זינגען העברעיִשע לידער און פאַרענדיקן מיט „תחזקנה ידינו", אַנדערע פלעגן זינגען יידישע לידער, סידי טאָלס שלאַגערס פון די דרייסיקער יאָרן. מוצאי-שבת האָט מען געזאָגט סליחות. מיר זענען אַרויס פון די באַראַקן, זיך אויסגעדרייט צו מזרח זייט און שואל „למד-וואָווניק" האָט געזאָגט סליחות. שואל „למד-וואָווניק" איז געווען אַ ייד אין די זעכציקער, די זשאַנ-

---

* האַנטוועגעלעך

דאָרן האָבן פון אים אָפּגעחוזקט, געשלעפּט ביי דער באָרד ווען זיי האָבן אים גענומען פון געטאָ: „הייט! צו דער ארבעט אלטיטשקער, וועסט דאָרט זיין זייער „ראבין״... שואל איז געווען דער איינציקער וואָס האָט מיטגענומען דעם טלית און ביידע פּאָר תפילין—ווייל ער פלעג דאווענען אין צוויי פּאָר תפילין — און דערפאַר האָט מען אים טאקע א נאָמען גע- געבן „למד-וואָווניק״.

די נאכט איז געווען א פינצטערע, פון די שווערע וואָלקנס האָט גע- טריפט א דריבנע רעגנדל און מיר זענען אריין צוריק אין דער ענגער באראקע.

דעם צווייטן טאָג זונטיק, זענען מיר ארויס צו דער ארבעט. מיר האָבן געארבעט אָן אָפּרו, ווייל דער שאָסיי האָט געדארפט גיך פארטיק ווערן איבער סטראטעגישע סיבות. ס׳איז געווען א לויטערער הארבסטיקער פרימאָרגן וואָס האָט אזוי קאָנטראסטירט מיט אונדזער שטימונג... ס׳איז געווען אזוי שטיל און רואיק ארום, אז מ׳האָט געהערט דאָס פישטשען פון די שוועלבעלעך וואָס זענען שטיפעריש געפלויגן נידעריק, אָנריר- נדיק כמעט דעם שטראָז; און ווען נישט די שווערע עשאלאָנען מיט טאנקען און הארמאטן וואָס זענען געלאָפן אויף מזרח, וואָלט זיך נישט געגלויבט אז ארום ברענט א בלוטיקע מלחמה. איך האָב געגראָבן דעם שאנץ און זיך פארטראכט איבער די איבערלעבענישן פון דעם שרעקלעכן זומער. נאָר אויף אמאָל האָט א גערויש פון פורלעך מיר איבערגעשלאָגן די געדאנקען. יאָ, איך האָב זיך דערמאָנט אז איין מאָל אין יאָר מאכט זיך דאָ אין דעם דאָרף מאמעליגע א יאריד, א גרויסער יאריד פון בהמות, און ס׳קומען צופאָרן פויערים פון די ארומיקע און פון ווייטערע דערפער. איך האָב זיך אָנגעשפּארט אין דער לאָפּעטע און געקוקט אויף די אויס- געפּוצטע פויערים, טייל מיט די ווייבער און די קינדער, און נישט געקאָנט אָפּרייסן דעם בליק פון זיי. זיי האָבן אראָפּגעקוקט צו אונדז פון זייערע „שאראבאנעס״, און וואָס זיי האָבן געטראכט איבער די יידן האָב איך נישט געוווסט. איך בין געשטאנען ווי א פארכישופטער און געקוקט צום קאראוואן מיט די פויערעשע פורן. אויף אמאָל האָט מיר א טיאָכקע גע- טאָן אין הארץ. אויף א נייעם אויסגעפּוצטן וואָגן איז געזעסן זינע, איך האָב זי באלד דערקענט. זי איז געווען רייצנדיק שיין, מיט איר

שלאנקן קערפּער ווי אן אויסגעצויגענע סטרונע, מיט די לאַנגע געפלאָכ־טענע צעפּ און איר חוצפּהדיק פּאַרריסן נעזל. צו איר ברוסט האָט זיך גע־טוליעט א קינד, לעבן איר איז געזעסן איר מאַן. איך בין א רגע געבליבן א פאַרגליווערטער, דערנאָך האָב איך אויסגעדרייט דעם קאָפּ און מיט דער דלאָניע פאַרשטעלט זיך די אויגן... זי האָט מיך נישט געזען. דער וואָגן איז פאַרשוווּנדן אין א וואָלקנדל שטויב און איך בין אַלץ געשטאַנען אָנגעשפּאַרט אין דער לאָפּעטע. ס'האָט מיך באַשלאָגן דער שוויים, כאָטש דער אינדערפרי איז געווען א קילער און איך האָב זיך דערמאָנט אין פעטער יואלס ווערטער דעמלט ביים פעטער מרדכי אין קעלער:

„אַלע פּויערים זענען געבליבן אויף זייער ערד, נאָר איך דער איינצי־קער יידישער פּויער אין דאָרף האָב געמוזט אַנטלויפן. ביים פריערדיקן בורזשואזן רעזשים זענען די פּויערים געזעסן אויף זייער ערד, געקומען די באָלשעוויקעס זענען זיי געבליבן אויף זייער ערד, איצט קומען די פאַשיסטן און זיי וועלן ווייטער בלייבן אויף זייער ערד“.

מיינע מחשבות האָט איבערגעריסן דאָס בייזע געשריי פונעם שיכורן בריגאַדיר, פונעם „רשע“, און דער פּייערדיקער ברי אין דער פּלייצע פון־נעם שמיים פון זיין שטעקן:

„וואָס טראַכטסו פאַרשטונקענער ייד, אויף וואָס די וועלט שטייט? האָ? אַנו, צו דער אַרבעט!“

*

מיר האָבן זיך אומגעקערט אין געטאָ ערב יום־כפּור. די וועכטער האָבן אונדז אויפגענומען מיט זידל־ווערטער און מיט קלעפּ. ביים צווייטן טויער, ביים אַרויסגאַנג האָבן מיר געזען עטלעכע לוויות. שפּעטער זענען מיר געוווירע געוואָרן אז אין געטאָ האָט אויסגעבראָכן אן עפּידעמיע פון דעזינטעריע. די מתים פלעג מען אַרויסטראָגן יעדן אינדערפרי פון יענער זייט שטעכל־דראָט צום אַלטן בית־עולם אונטערן בערגל.

ס'איז געווען א כמאַרנע טאָג און שטיקער וואָלקנס האָבן געהאָנגען איבערן געטאָ, באַלד ,באַלד וועלן זיי אויסגיסן זייערע שווערע הער־צער איבער די וויסטע געסלעך. דער טאַטע איז געזעסן א בלאַסער אין

א ווינקל, ער האָט זיך פאַרלאָזט א באָרד. די מאַמע א בלייכע מיט איינ־נעפאַלענע באַקן מיט פייכטע אויגן האָט געשטאַמלט: „דאַנקען גאָט, דאַנקען גאָט, אבי אינאיינעם". דער פעטער טעוול האָט אויסגעטאָן די ברילן, און געגלעט זיין שיטער בערדל: „טאַקע א נס, א גרויסער נס, אייך אָפּגעלאָזט אף יום־כיפור". די מומע פערעלע איז די ערשטע צו־געלאָפן, מיך געקושט און באַנעצט מיין פּנים מיט אירע טרערן. די קליינע רייזעלע האָט צו מיר אויסגעשטרעקט די הענטלעך, זי האָט געלעקט פון א שטיקל צוקער און איך האָב פאַרשטאַנען אז דער גוטער זשאַנדאַר איז ווידער געווען. דער פעטער מרדכי האָט מיר לאַנג געדריקט די האַנט און זיך אפילו געוויצלט: „שלום־עליכם, דאַנקען גאָט וואָס מע זעט זיך. נו, ערב יום־כיפור, וואָס זאָגסטו? קאַן שווערן תענית ווען מיר נישט האָבן, הא?" ...

ס'האָט אָנגעהויבן צופאַלן די נאַכט און צענדליקער שאָטנס האָבן זיך געשלייכט איבערן פינצטערן געסל אַראָפּ צום בית־מדרש.

אין בית־מדרש איז געווען טונקל, איין ליכטעלע האָט געברענט ביים עמוד. מנשה מלמד האָט אַרויסגענומען פונעם ארון־קודש דאָס איינ־ציקע ספר, און פרויקע קירזשנער האָט אָנגעהויבן זאָגן כל־נדרי. די קלאַנגען פון דער תפילה האָבן זיך געטראָגן אין דער שטילקייט פון דער שיל, האָבן זיך געריסן — האָט זיך מיר געדאַכט צום שטעבל־דראָט — און געטריבענע פונעם ווינט, געפלויגן זיך באַהעפטן מיט אַנדערע תפילות און געשרייען פון געפייניקטע, וואָס האָבן אומזיסט געפּרוווט אין יענער האַרבסטיקער נאַכט פון יאָר 1941, לעבערן די שווערע וואָלקנס פון האַס און גלייכגילטיקייט וואָס האָבן געהאָנגען איבער זייערע קעפּ.

*

דער קאָנוואָי האָט זיך געשלעפּט א פוילער איבער די בלאָטיקע פעל־דער. ס'האָט געשיט א קאַלט רעגנדל און די פּים האָבן געקנאָטן די שוואַרצע, קלעפּיקע בלאָטע. יידן האָבן געשפּאַנט איינגעהויקערטע, מיט די קלומעקלעך אויף די פּלייצעס. שמחת־תורה ... יידן האָבן געשפּאַנט דערשלאָגענע מיט פּחד אין די הערצער, מיט יאוש אין די נשמות. שמחת־

תורה... נעכטן — שמיני-עצרת — האָט מען ארויסגעטריבן פונעם געטאָ. דער רעגן האָט דורכגענעצט די מלבושים און די אויסגעדארטע פּני-מער פארנעצטע פון די רעגן-טראָפּנס אויסגעמישטע מיט זייערע אייגענע טרערן. איבערן קאָנוואָי האָט זיך געטראָגן ווי אן עכאָ: אָ, אָ, אָ, אוייי...

דער קאָנוואָי שטעלט זיך אָפּ ביים ראנד פון א דאָרף. מענטשן זעצן זיך אראָפּ אין דער בלאָטע. א סך האָבן שוין נישט קיין קרישקע ברויט, קינדער יעכצן: „עסן! עסן! א שטיקעלע ברויט!" נאָגייקעס שמייסן געהויקערטע פּלייצעס: „אויפשטיין!" „הייט! פאָראויס"! געגאנגען! הע, היי, פארשאָלטענע! ביים עק פון א דאָרף לויפן ארויס פויערטעס, צלמן זיך איבער און ווארפן שטיקער ברויט, געקאָכטע קארטאָפל, און קוקורוזן. הונדערטער הענט שטרעקן זיך אין דער לופט... היי, היי, היי.

— ווהין פירט איר אונדז הער-זשאנדאר, האָט רחמנות, ווהין פירט איר אונדז ?

— קיין אטאקי, קיין אטאקי. פירן מיר אייך.

נאָך א זיבעציק קילאָמעטער און מיר וועלן פּטור ווערן פון אייך.

— אטאקי?

— יאָ, אטאקי.

— וואָסזשע מיינט דאָס, אָטיק-מאָהילעוו?

— יאָ, אָטיק-מאָהילעוו.

ס'פאלט צו די נאכט. פון דערווייטנס פינקלען ליכטעלעך פון פויערי-שע כאטעס. איך טראָג רייזעלען אויף די הענט, זי טוליעט זיך צו מיר, לייגט צו איר נאס פּנימל צו מיין פּנים, זי האָט שוין לאנג אויפגעהערט וויינען, זי פארשטייט שוין אז ס'העלפט נישט. איך רעד צו איר און איך וויים אז זי פארשטייט מיך: „רייזעלע, טייערינקע, נאָך אביסעלע, אביסעלע, זעסט דאָרט די ליכטעלעך, באלד וועלן מיר אָנקומען, מירן זיך לעגן אין טרוקענעם שטרוי און אפשר וועלן מיר קריגן פאר דיר א ווארעמען קארטאָפל".

האָ, האָ, האָ, האָ,. דער קאָנוואָי האָט זיך אָפּגעשטעלט ביים ראנד פון א דאָרף.

דעם צווייטן טאָג זענען מיר אָנגעקומען קיין אטאקי. נאָך א פארלוירן שטעטל. קיין יידן זענען דאָרט נישט געווען, האָבן מיר איבערגענעכטיקט

אין די פאַרלאָטזע יידישע שטיבער. מיינע עלטערן, דער פעטער מרדכי און די מומע דבורה, דער פעטער יואל די מומע פערעלע מיט רייזעלען האָבן זיך באַלד געלייגט אויפן דיל מיט די קלומעקעס צוקאָפּנס, אלע זענען געווען טויט-מיד און פאַרפרוירן. נאָר איך בין געבליבן וואך און באַטראַכט דאָס שטיבל. א געוויינטלעך שטיבל פון אן אָרעמער יידישער משפחה.

פונעם גאַנצן פאַרמעגן איז פאַרבליבן א צעבראָכן בענקל. אויפן דיל האָבן זיך געוואַלגערט שמאַטעס און שטיקלעך גלאָז פון די אויסגעזעצטע שויבן, אויסגעמישטע מיט פעדערן. איך האָב זיך ארומגעקוקט און מיט א פאַרקלעמט הארץ געקלערט אז אזוי זעט מסתם אויס אונדזער שטיבל, דאָרט אין אונדזער פאַרלוירן שטעטל. איך בין אריינגעגאַן אין קיך: א גרויסער אויוון מיט א פריפעטשיק, אן אלטער פאַרזשאַווערטער טשייניק איז געשטאַנען אויף דער פליטע. איך האָב געוואָלט ארויסגיין פון דער קיך, נאָר איך האָב זיך אָפּגעשטעלט; אונטערן טשייניק איז געלעגן א האַלב פערטל פּאַפּיר באַשריבן מיט א געדרייט יידיש כתב. איך בין צוגעגאַנגען צום פענצטערל און ביי דער שוואַכער בין-השמשותדיקער שיין, געלייענט:

„העיר אָטיק, כ׳ז בתשרי תש״א.

איך בן-ציון בן יהודה-אריה הלוי, א תושב פון דער שטאָט אָטיק, שרייב די עטלעכע שורות מיט מיינע לעצטע כוחות. איך זע דעם טויט פאַר די אויגן. תשעה באב זענען די משחיתים אריין אין שטעטל, זיי האָבן פאַרנעמען א סך יידן, זייער צאָל ווייס איך ניט, אראָפּגעפירט צום דניעסטער און זיי אויסגעשאָסן. בתוכם איז אויך געווען מיין זון בעריש. די שיל האָבן זיי פאַרברענט. כ׳ד תשרי האָט מען די איבערגעבליבענע יידן אריבערגעשיפט איבערן דניעסטער, בתוכם אויך מיין שנור מיט אירע צוויי קינדער, מיינע אייניקלעך. איך בין אן עלטערער מענטש, א שיברי-כלי, האָב איך נישט געוואָלט פאַרלאָזן מיין היים און שטאַרבן ערגעץ אויפן וועג. אויב שטאַרבן, איז דאָ אין מיין היים. האָב איך זיך אויסבאַהאַלטן אויפן בוידעם בא א שכן א גוי, אָבער א לייטישער גוי. ער ברענגט מיר אריין עסן ביינאַכט. דער שכן, דער גוי וועט מיך ברענגען צו קבר ישראל. ער האָט מיר צוגעזאָגט... איך פיל אז ס׳איז מיין סוף. און

אפשר בין איך דער לעצטער יידישער עדות פון חורבן אָטיק, לאָז איך איבער די עטלעכע שורות. איך האָב נישט פארלוירן די אמונה איך גלויב אז דער רבונו של-עולם וואָס איז אן אל קנא ונוקם, וועט נקמה נעמען פאר די אומשולדיקע קרבנות".

איך האָב דאָס האלבע בייגעלע פאפיר ארייגעלייגט אין קעשענע און א צעבראָכענער זיך געלייגט אויפן דיל, נאָר איינשלאָפן האָב איך נישט געקאָנט.

15 סעפטעמבער

ביינאכט האָט געדעגנט. דער הימל — א בלייענער. נישט קיין גינסטי־קער טאָג צו גיין צום גרינעם אינדזל, איך גיי אָבער יאָ. איך גיי אראָפ, שפאן אין פייכטן גראָז צווישן די נאסע געזשאווערטע, אראָפגעפאלענע בלעטלעך. די באנק איז נאס, שטיי איך און באטראכט דעם טייך אָלט וואָס איז פארהילט אין נעפל. זיינע מוטנע כוואליעס לויפן אָנגעבלאָ־זענע, ברוגזע. אפשר זענען זיי ברוגז אויפן בלייענעם הימל וואָס שפי־גלט זיך ניט אין זיי אָפ. די באנק איז נאס, קאָן איך זיך נישט זעצן שרייבן, שטיי איך ווי א פארכישופטער און קאָן זיך נישט אָפרייסן פון דעם פלאץ, ווייל איך זע פאר זיך דעם דניעסטער מיט זיינע מוטנע כוואליעס און בלייענעם הימל פון יענעם אינדערפרי ווען מע האָט אונדז אריבערגעשיפט פון אטאקי קיין מאָהילעוו, אין דער טעריטאָריע צווישן דניסעטער און בוג, וואָס האָט דעמלט געהייסן טראנסניסטריע.

*

קאַיאָר האָט מען אונדז ארויסגעטריבן פון די פוסטע שטיבלעך און אראָפגעטריבן צום דניעסטער. אין דרויסן איז געווען קאלט און טריב, די פנימער פארבלויטע, דערשראָקענע. לאסט מאשינען מיט זעלנער האָבן זיך געטרעסעט איבערן שלעכט ברוקירטן שאָסיי און פון זייערע רעדער האָט געשפריצט מיט לויזער בלאָטע.

דער קאַנוואָי האָט זיך געשלעפּט לענגאויס דעם ברעג. האָ, האָ, נאָ! מיר האָבן זיך אָפּגעשטעלט און אראָפּגעלאָזט די קלומיקעס. ביים סאמע ברעג זענען געשטאנען א צוויי צענדליק דייטשן, זיי האָבן הילכיק געלאַכט: „יודן! יודן!“ צום ברעג איז געווען צוגעשטעפּעט א גרויסער פּאראָם. מע האָט אונדז געהייסן זיך אויסשטעלן אין דער ריי און עפענען די קלומיקעס. זעלנער האָבן אין זיי געגנישטערט, ארויס־גענומען וואָס זיי האָט זיך געגלוסט, אפילו בילדער, וואָס אייניקע האָבן מיטגענומען, האָבן זיי צוגענומען. דערנאָך אונדז באטאפּט די קעשענעס, צוגענומען דאָקומענטן, (צו וואָס טויגן זיי אייך? האָבן זיי געזאָגט), זיי ארייננעוואָרפן אין זעק און אונדז געטריבן אויפן פּאראָם. די דייטשן האָבן נישט אויפגעהערט לאכן, זיי האָבן אונדז פילמירט און געפּאַכעט אין דער לופט מיטן אפּאראט: „יודן, יודן, וויר ווערדען אויך אין בערלין צייגען, אין דער וואָכענשאו.“ ..

מיר האָבן זיך אָפּגעשטעלט אין עק שטאָט, אוועקגעלייגט די קלומע־קעס אין זיך אויסגעזעצט ביי א שטיינערדיקן פּארקן. מיר זענען געזעסן און געשוויגן. געשוויגן יעדער מיט זיינע מחשבות, געשוויגן און אריבער־געקוקט פון יענער זייט, ווי ביים האָריזאָנט האָט זיך פּראָפילירט דער פּיי־סאזש פון דער היימישער לאנדשאפט. ווייזט אויס אז איעדער פון אונדז האָט געטראכט צו דעם זעלבן: צו דער אלטער היים, צו דעם פארלוי־רענעם שטעטל וואָס איז געבליבן ווייט, ווייט אויף צפון זייט ביים רעכטן ברעג פון דעם זעלבן טייך ...

ס'איז געווען שטיל אין דעם כמארנעם פארנעפלדיקטן טאָג, מ'האָט נאָר געהערט דאָס קרעכצן פון די זקנים און דאָס כליפּען פון די קינדער.

קיין מאָהילעוו האָט מען אונדז נישט ארייננעלאָזט, געווען פול מיט יידן פון טשערנאָוויץ, פון אנדערע בוקאָווינער שטעטלעך און פון צפון מאָלדאָווע און אין דעם זעלבן טאָג האָט אונדזער קאָנוואָי — וואָס איז אין צווישן אסך קלענער געוואָרן—נערירט.

מיר זענען פאַרבייגעגאנגען א ריי דערפלעך. אוקראאינישע פּויערים און פּויערטעס האָבן אונדז לאנג נאָכגעקוקט, אָפּגעשאָקלט מיט די קעפּ, טייל פון די פויערטעס האָבן מיטן עק פון דער פאטשיילע אָפּגע־ווישט א טרער, אייניקע האָבן ארויסגעטראָגן און אונדז געטיילט שטיקער

קאָרן-ברויט, געבראָטענע קאַרטאָפל און טעפּלעך מיט זויער-מילך. זיי פלעגן צעטיילן דאָס ביסל שפּייז וואָס מיר פלעגן עס אוועקגעבן די קינדער — און זיך דערווייטערן. זיי האָבן מורא געהאַט פאַר זייער אוקראַינישער פּאָליציי. מיר האָבן זיך אָפּגעשטעלט פאַרפאַרי איבערנעכטיקן אין א שטאָל פון א קאָלכאָז, ווייל ס'האָט אָנגעהויבן רעגענען און די זשאַנ-דאַרן האָבן נישט געוואָלט אויסמוטשען די פערד...

מיר האָבן אויסגעטאָן די קלומעקעס און זיך געלאָזט אריינגיין אין שטאָל אויסגלייכן אביסל אונדזערע צעקרישעטע אברים, און א גרופּע 10—12 יעריקע קינדער האָבן אָנגעהויבן שרייען: „יודא! יודא! יודא קאַפּוט!" עטלעכע פון זיי האָבן געוואָרפן אין אונדז שטיינער. מיר זענען אריין אין דער שטאָל און איך בין צו צו שלמה „קראַסאַוועץ" דעם גע-וועזענעם מנהל פון „השומר הצעיר". ער האָט זיך שוין געהאַט אויסגע-מאָסטעט אין א קופּקעלע שטרוי:

— שלמה, קינדער האָבן געוואָרפן שטיינער און געשריגן „יודא"... ווי איז דאָס מעגלעך, שלמה? קינדער, א פּאָר חדשים נאָך דער אָקופּאַציע? ווען האָט מען זיי אויסגעפּייעט צו פאַרגיפטן, שלמה?

שלמה האָט זיך אונטערגעהויבן זיך אָנגעשפּאַרט אין אן עלנבויגן און אויף מיר געקוקט מיט זיינע גרויסע שוואַרצע אויגן, וואָס האָבן איצט אויסגעזען נאָך גרעסער און שוואַרצער אין קאָנטראַסט מיט זיין אויסגע-מאָגערט, בלאַס פּנים:

— ביסט טאַקע גערעכט, איך האָב דערצו נישט געטראַכט. איך בין אזוי מיד, הונגעריק און דערשלאָגן, אז איך קען נישט טראַכטן, גלויב מיר, אז איך קען נישט. נאָר איין זאַך וויל איך דיר זאָגן, אז פאַרגיפטן נשמות איז נישט שווער, איבערהויפּט יונגע נשמות... און די שנאה צו יידן וואָס איז געפלאַנצט געוואָרן צענדליקער יאָר הונדערט קאָן מען נישט אויסקאָרטשעווען אין עטלעכע יאָר-צענדליק, און אפשר וועט מען זי גאָר קיינמאָל נישט אויסוואָרצלען... זעסט, איבער דעם פּונקט, איז מיין מיינונג זיך שטענדיק צעגאַנגען מיט מאָטל דער באָבעם מיינונג. נו, די צייט וועט באַווייזן ווער ס'איז געווען גערעכט. ווער ס'וועט לעבן בלייבן, וועט זען.

*

העט, העט, העי!. געגאנגען! מיר האבן פארלאזט די שטאל, איבער-געלאזט דארטן עטלעכע מתים, שוין א געוויינטלעכע זאך. די זעלנער וועקן אונדז אויף פארטאג, מיר קריכן ארוים שווער פון די שטרויענע נארעס. פון דעם אנדערן עק שטאל הערט מען א געוויין און נאך א גע-וויין. לאזט מען איבער די מתים אין דער שטאל פונעם פארוואָרפענעם דערפל אינעם אוקראינישן סטעפּ, און דער קאנוואָי שלעפּט זיך ווייטער אין אן אומבאקאנטער ריכטונג.

מיר שפאנען, קנעטן די שווארצע בלאָטע איבער די דאָרפישע וועגן אונטערן געדיכטן רעגנדל אין אויסגעמישטם מיט שניי.. העט, העט, העי!

איך טראָג די קליינע רייזעלע, זי איבערגענומען ביים פעטער יואל, וואָס שלעפּט קוים די פיס אין דער קלעפּיקער בלאָטע. הינטער מיר דער טאטע. זיין באָרד עפּעס אויף אמאָל גרוי געוואָרן, די נאָז ביי אים פארש-פּיצט, ער שפאנט און קוקט אראָפּ צום בלאָטיקן וועג. די מאמע שפאנט לעבן אים, זי שטעלט זיך אָפּ יעדעס מאָל אביסל אָפּדעכען. די מומע פערעלע האָט אוועקגעוואָרפן דעם קלומעק, זי האָט אים מער נישט גע-קאָנט טראָגן, אוועקגעוואָרפן אין א קאנאווע ביים ראנד פונעם וועג. דער פעטער מרדכי גייט שווער און סאָפּעט, די מומע דבורה האלט אים אונטער, און דער פעטער טעוול שלעפּט די מומע מינגע וואָס גליטשעט זיך יעדעס מאָל אוים אין א קאלוזשע. דער אלטער פלטיאל איז געבליבן ארונטער, ער קוקט ארויף צום הימל און שאָקלט אָפּ מיטן קאָפּ, גלייך ווי ער וואָלט געטראכט: „איז דער הימל טאקע פוסטע?" העט, העט, העט, העי! ...

איך טראָג די קליינע רייזעלע, רעד צו איר, איך ווייס אז זי פארשטייט מיך: „רייזעלע, ליבינקע, נאָך אביסעלע, באלד וועלן מיר אָנקומען אויף אן אָרט, גוטע מענטשן וועלן דיר געבן דאָרטן צוקער, רייזעלע, טייע-רינקע" ...

אין סאמע עק פונעם קאָנוואָי שפאנט שואל למד-וואָוווניס. ער האָט אוועקגעוואָרפן דעם קלומעק, אָנגעטון דעם טלית איבערן קאָפּ מיטן

של-ראש אויפן שטערן. ער איז געבליבן אליין שואל, דאָס ווייב איז געשטאָרבן אויף דיזענטעריע אין געטאָ-שטעטל, זיינע צוויי זין זענען עולה געווען קיין ארץ-ישראל אין די פריע דרייסיקער יאָרן אלס טוריסטן און אויסגעבליבן, טראָץ דעם פאַרבאָט פון דער מאנדאטן-מאכט. די טאָכטער מיטן איידעם זענען אוועק אין די ערשטע מלחמה טעג, און גאָט ווייסט ..

ער איז שטיין געבליבן אין א קאלוזשע מיטן טלית איבערן קאָפּ, מיטן של-ראש אויפן שטערן און געמורמלט עפּעס א תפילה, דערנאָך האָט ער זיך צעלאַכט. אין דער לינקער האנט האָט ער געהאלטן דאָס תפילין-זעקל מיטן של-יד אינאיינעם מיט די צווייטע פּאָר תפילין און מיט דער רעכטער זיך געשלאָגן על-חטא. ער האָט עפּעס געמורמלט און אויף אמאָל זיך צעלייגט אין דער קאלוזשע מיטן פּנים ארויף. דער קאָנוואָי שטעלט זיך אָפּ; א זעלנער שפּרינגט אראָפּ פונעם פערד און זידלט: „הייב דיך אויף, א רוח אין דיין גאָטס מאמען אריין, הערסט נישט, הייב דיך אויף"! שואל איז געלעגן און זיך נישט גערירט, זיינע אויגן האָבן חסרדעה'דיק געגלאנצט און דאָס מויל פאַרדרייט אין א קרומען שמייכל האָט ווייטער געמורמלט די תפילה.

„הייסט עס ווילסטו נישט?"—האָט געיעכצט צו אים דער זשאנדאר ..

דעם שאָס האָט פאַרשלונגען דער טריבער סטעפּ, און אין דער מוט-נער קאלוזשע אַן אויסגעמישטע מיט בלוט איז געשוואומען דאָס תפילין-זעקל לעבן שואלס פאַרשטאַרצטן גוף, אַן איינגעוויקלטער אין טלית, מיטן של-ראש אויפן שטערן ..

*

מיר האָבן זיך אָפּגעשטעלט אין אזארינעץ. א קליין שטעטעלע מיט קרומע שטיבלעך און אַן אלטן מארק, א מין קאסרילעווקע פון שלום — עליכמס דערציילונגען. די געסלעך זענען געווען פוסט, נאָר אויפן מארק זענען פויערטעס געשטאנען מיט זויערמילך און פירעשקעס מיט קרויט; עטלעכע פויערים האָבן זיך ארומגעדרייט און גערייכערט מאכאָרקע. דער רעגן האָט אויפגעהערט און די לופט איז געוואָרן א לויטערע, א פּראָסטיקע.

מיר האָבן אראָפּגעלאָזט די קלומעקעס און פּויערטעס האָבן זיך א לאָז געטאָן צוערשט צו די קינדער, מיט ברויט, פּירעשקעס און זויערמילך.

„אָרעמע מענטשן נעבעך, אומגליקליכע קינדער נעבעך, אוי, האָס־פּאָדי באָזשע, האָבן זיי זיך געצלמט, הײנט איר, מאָרגן מיר, אסך בי־טערניש אויסגעפאלן אויף אונזער דאָליע*, האָספּאָדי באָזשע**".

מיר זענען צוגעפאלן ווי די הייסעריקן צו די שטיקלעך ברויט און יעדער האָט באהאלטן עטלעכע קרישקעס אין וועג אריין פאר די קינדער וועגן.

אן עלטערער פּויער מיט א גרויען קאָפּ, מיט א פּאָר גראָבע געדרייטע וואָנצעס און א בייזן בליק האָט אָנגעהויבן זידלען די פּויערטעס:

„נו, גענוג ווייבער, א רוח אין אייערע לייבער אריין, האָדי, גענוג קאָרמענען די זשידעס; א קליין רחמנות אויף זיי די באָלשעוויקעס, די קאָמיסארן, די שפּעקולאנטן, די הינטישע זין. א כאָלעריע אויף זיי, מיט סם וואָלט איך זיי געהאָדעוועט, גענוג! גערעכט געווען דאָס פּאָטערל פּעטליורא, ער האָט אָבער נישט אוספּייעט, וועט שוין היטלער דערענדיקן וואָס ער האָט אָנגעהויבן"...

הע, העי,.. דער קאָנוואָי האָט גערירט. שלמה „קראסאוועץ" האָט מיך דעריאָגט. איך האָב באטראכט זיין בלאס פּנים און זיינע גרויסע שווארצע אומעטיקע אויגן און מיט שטוינונג באמערקט אז אין זיינע שלייפן זילבערן זיך עטלעכע ווייסע האָר. ער האָט געריבן זיינע רויטע פארפרוירענע הענט: „ווינטער, ווינטער, — האָט ער געשטאמלט — ס'פארכאפּט אונדז דער ווינטער אונטערוועגס". ער האָט א ווייל געשוויגן, דערנאָך אָנגעהויבן טענהן מיט א הייזעריק קול: — „מיר זענען אויפן ראנד פון אומקום, אָבער מע מוז א טראכט טון אין דער צוקונפט. א טייל פון אונדז וועט דאָך איבערלעבן, דארף מען לערנען, ציען מסקנות פון די געשעענישן, אנדערש וועט אונדז די געשיכטע פאראורטיילן, פארשטייסט? ווייל ווער קען גאראנטירן, אז דאָס וועט זיך נישט איבער־חזרן? האָסט געזען אויפן מארק אין אזארינעץ, פּויערטעס האָבן אויף

---

* שיקזאל

** רבונו של־עולם (אוקראַיניש)

אונדז רחמנות געהאט, אָבער דער פּעטליוראָוועץ? ביז ווען־זשע וועלן מיר זיין אין רשות פון „גוטע" אָדער „שלעכטע" אוקראַינער? און בכלל פון גוטע אָדער שלעכטע קריסטן? ביז ווען וועלן מיר אָפּהענגען פון זייער חסד? מיר מוזן א טראַכט טון אין דער צוקונפט, כאָטש מיר גע־פינען זיך אין דער גרויזאַמער לאַגע, און טאַקע ווייל מיר געפינען זיך אין אַזא לאַגע. מיר מוזן א טראַכט טון אין דער צוקונפט, און זיין דער לעצטער דור וואָס ווערט געפירט כצאן לטבח.."

*

פונעם הימל האָבן זיך געשיט פליטערלעך שניי, זיי האָבן זיך געש־פּילט אין דער לופטן אין זיך אָפּגעלייגט אין א דינעם שיכט איבער די קעפּ, איבער די מלבושים און די קלומעקעס, און דער קאָנוואָי האָט אויסגעזען ווי א גרויסע לוויה פון לעבעדיקע מתים אָנגעטאָענע אין תכריכים.

ס'איז צוגעפאַלן די נאַכט און מיר האָבן זיך אָפּגעשטעלט איבערנעכ־טיקן אין א קאָלכאָז. ביינאַכט איז געשטאָרבן דער אַלטער פּלטיאל... ער האָט זיך געהאַלטן פעסט ביז אין דער לעצטער מינוט, נישט פאַר־לוירן דעם חוש פון הומאָר אפילו אין די לעצטע רגעס. ער איז געלעגן אינעם קופּקעלע שטרוי און געקרעכצט: „יידן מע רופט מיך, מע רופט מיך אהין... נו, און אז מע רופט, מוז מען גיין. גענוג זיך אָנגעליטן, נאָר א שאָד, איך וועל נישט געבראַכט ווערן צו קבר ישראל... נאָר וואָס נעם איך זיך עפּעס איבער, אונדזער רב האָט דען געהאַט א בעסערן גורל?"

איך האָב זיך צוגערוקט צו זיין קופּקעלע שטרוי. ער האָט שווער געדעכעט, זיינע אויגן זענען געווען פייכטע און פאַרנעפּלטע.

— ר' פּלטיאל, איר וועט זיך אויסשלאָפן, אויסרוען איבערנאַכט און מאָרגן ווייטער מיט אונדז גיין. איר מוזט לעבן, דערלעבן דעם שונאס מפּלה, שטאַרקט זיך, ר' פּלטיאל.

— ניין, מיין קינד, ניין — האָבן זיינע ליפּן געשעפּטשעט — איך בין א זקן. איר יונגע קינדער, איר וועט דערלעבן .. איך גיי צו מיינע חברים, צו דיין זיידע יחיאל, צום פעטער אריה, צו מיין... נאָר א שאָד... סבר ישראל ...

הע, הע, הע, העי ... הונדערטער פּיס טאָפּטשען דעם גליטשיקן שניי, שלעפּן זיך מידע אונטער דער משא פון די אָנגעוויקטע מלבושים און קלומעקעס. ביים ראנד פונעם וועג פאַלט יעדעס מאָל א שאָטן, א צווייטער בויגט זיך איבער אים אָן, ברעכט זיך די פינגער, טוט א כליפּע און לויפט נאָכיאָגן דעם קאָנוואָי. דער שאָטן בלייבט ליגן, פליטערלעך שניי גלעטן דאָס וואקסענע פנים, פארשיטן די אָפענע אויגן וואָס גלאָצן צום בלייענעם הימל, און סטייעס הונגעריקע וואָראָנעס דרייען זיך מיט אויסגעשפּרייטע פליגל איבערן פארשנייעטן סטעפּ.

קיין לוטשינעץ זענען מיר אָנגעקומען ארום צוויי א זייגער בייטאָג. א קליין שטעטעלע א קאָפּיע פון אזארינעץ. די זעלבע קרומע שטיבלעך, די זעלבע שמאָלע געסלעך, דער זעלבער אלטער מארק. אויך דאָ האָבן אונדז עטלעכע פויערטעס געפּרוווט שטילן מיט עפּעס דעם הונגער, נאָר די אוקראַינישע פּאָליציי מיט ווייסע באנדעראָלן אויף די ארבל, האָבן זיי פארטריבן. די פויערטעס האָבן אונדז דערציילט אַז אין לוטשינעץ זענען נאָך פארבליבן אביסל יידן, נאָר זיי האָבן זיך ניט ארויסגעוויזן, מורא געהאט ווייזט אויס ארויסצושטעקן דעם קאָפּ. ווען מיר האָבן זיך שוין געגרייט אין וועג אריין, האָב איך געזען א פארשוין, אן אינוואליד, שארט זיך צו צו אונדזער קאָנוואָי. דער ארבל פון זיין גרויען שינעל האָט אים נאָכגעהאָנגען, ס'האָט אים געפעלט די רעכטע האנט און ער האָט נאָכגעשלעפּט א פוס, דאָס אראָפּגעשלעפּטע היטל איבערן שטערן האָט אים פארשטעלט די אויגן; ער האָט געשווינד אראָפּגענומען פונעם לינקן אקסל א זעקל און ארויסגעשלעפּט עטלעכע ברויט.:

„נעמט, צעטיילט די קינדער, און זייט ניט ביי זיך געפאלן. מאָסקווע איז אונדזערע, ער וועט קראַפּירן הינטער מאָסקווע דער דייטש. ער האָט שוין געכאַפּט דעם ערשטן באגראָב, פארלירט נישט דעם מוט. איר ווייסט וואָס פאר טאָג ס'איז היינט? ס'איז דער 7טער נאָוועמבער, מיר וועלן זיגן!“

א פאטרול אוקראינישע פּאָליציי־לייט האָט זיך באוויזן. דער אינ־זואַליד האָט זיך פאָרזיכטיק ארויסגערוקט און איז אנטרונען געוואָרן הינטער א צעבראָכענעם פּלויט.

איבערגענעכטיקט האָבן מיר אין א קאָלכאָז פון א גרויס דאָרף, קאָפּאסטערנע האָט עס געהייסן. ס'איז געווען א קריסטליך־אָרטאָדאָקסישע חגא „פּאָקראָווע״, דאָס גאנצע דאָרף האָט געשיכורט. די וועכטער פונעם קאָלכאָז זענען געווען שיכור לוט, אויך די זשאנדארן; זיי זענען נעגאנגען זיך אָנפרעסן און אָנזשליאָקען מיטן שטארקן סאמאָהאָן. איך האָב זיך איינגענאָרעט אין שטרוי און געפרוווט שלאָפן, אָבער ווי אזוי שלאָפן אז קינדער וויינען, סע נאָגט זיי דער הונגער. בין איך גע־לעגן א ווייל און געזען אז די מאמע שלאָפט, דער טאטע, ווייזט אויס, אויך, דער פעטער יואל ליגט ווי א הורג מיטן פנים אראָפּ, און רייזעלעס כליפּען שטעכט מיך ווי מיט נאָדלען. איך האָב זיך אויפגעהויבן, זיך ארויסגעשמוגלט פון דער שטאל און ארויס אין דרויסן.

פון דערווייטנס האָבן געפינקלט ליכטעלעך פון פויערעשע כאטעס. שיכורע געזאנגען האָבן זיך אויסגעמישט מיטן בילן פון הינט. איך האָב זיך אָפּגעשטעלט ביי דער ערשטער כאטע אין עק דאָרף און דאָס הארץ האָט מיר געטיאָכקעט פאר שרעק און פון נייגער. „און אויב איך טרעף אָן אויף א זשאנדאר אָדער אויף אן אוקראינישן פּאָליציי?״ — האָט מיר אן עגבער געטון אין מח. „און אפשר וועט מען מיך נישט אריינלאָזן?״

איך האָב פארמאכט די אויגן און אָנגעקלאָפּט אין דער טיר, קיינער האָט נישט געענפערט; איך בין געשטאנען א ווייל, דערנאָך אָנגעקלאָפּט אין פענצטער. די טיר האָט א סקריפּע געטאָן:

— ווער איז דאָרט?

— א פרעמדער וואָס בעט הילף.

ביי דער שוואכער שיין פון א לאמטערן האָב איך געזען אן אוקראינער יינגל. ער האָט מיך א וויל באטראכט און א ברום געטאָן: „נו, קום ארייַן״. איך בין ארייַן, און שארפע ריחות פון געקעכץ וואָס האָבן מיר א זעץ געטאָן אין די נאָזלעכער האָבן מיך פארטומלט. איך בין שטיין געבליבן אין מיטן שטיבל א צעמישטער. ביים געגרייטן טיש איז געזעסן א מיטליעריקער אוקראינער, ווייזט אויס

דער באַלעבאָס פון דער שטוב, און ביים אויוון האָט זיך געפּאָרעט זיין ווייב. לעבן אים איז געזעסן א יונגע שיינע פרוי מיט בלויע אויגן און מיט א לאַנגן צעפּלאָכטענעם צאָפּ האָר. דער באַלעבאָס איז געזעסן און מיך באטראכט. איך האָב זיך פארקוקט אויף די שיסלען מיטן הייסן באָרשט פון וועלכע ס'איז געגאַנגען א פּארע און ס'איז מיך באפאלן א חלשות.

— באַלעבאָסטע, נעם גיס אָן א שיסל באָרשט דעם גאסט און שטעל צום טיש דעם פּאַלימעסיק מיט ווארעניקעס.

איך האָב זיך נישט איינגעהאַלטן און געכאַפּט א רייפט קאָרן ברויט.

— נו, אין אביסל סאמאָהאָן*— האָט א ווונק געטאָן דער באַלעבאָס.

די געלבלעכע משקה האָט מיר א ברי געטאָן די ליידיקע געדערעם און איך האָב זיך פארקרומט.

— נעם א שטיקל זויערס, האָט ער געוויזן צום פּאַלימעסיק מיט זויערע אוגערקעס.

איך האָב געזופּט, זיך געבריט מיטן הייסן באָרשט און געהאַט אין זיך שוין ארייַנגעשטופּט א האַלב ברויט.

— נעם זשארקאָי מיט קארטאָפליעס, האָט מיר אונטערגעזאָגט דער באַלעבאָס.

איך האָב געגעסן, געשוויצט און בשעת-מעשה אינסטינקטיוו געשטופּט שטיקלעך ברויט אין די קעשענעס. דער באַלעבאָס האָט א שמייכל געטאָן: „מיר וועלן דיר מיטגעבן עסן אין וועג אריין", און האָט צוגעגעבן: „איך פרעג דיך נישט ווער דו ביסט, פון וואנען די קומסט און וווהין דו גייסט; איך ווייס אז דו ביזט א ייד, איך ווייס וואָס מע טוט מיט אייך; אין אונדזער דאָרף זענען דורכגעגאַנגען עטלעכע עשאַלאָנען מיט יידן. נו, וואָס זאָל איך דיר זאָגן? איך וועל דיר זאָגן דעם אמת: איך האָב גאָרנישט מיט די יידן, כ'האָב זיי נישט ליב און כ'האָב זיי נישט פיינט, איך ווייס נאָר אז יעדער מענטש האָט א נשמה, איעדער וויל לעבן, און נאָך ווייס איך, אז אין אזוינע צייטן היט זיך יעדער זיין פעל...

איך האָב אויפגעהויבן דעם קאָפּ און געזען ווי די יונגע שיינע פרוי קוקט אויף איר פאָטער מיט פארוויינטע אויגן:

---

* בראָנפן געמאכט אין שטוב.

— טאטע, פּאַרוואָס רעדסטו אזוי, ווייסט דאָך אז ס'טוט מיך וויי, דערמאָנסט מיר אין מיינע לײדן, אין מיין יאשען... און צו מיר: מיין מאַן איז א ייד, איך האָב אים ליב מער ווי מיין אייגן לעבן. מיר האָבןביידע געלערנט אין קיעווער פּעדאגאָגישן אינסטיטוט, ביידע געווען לערערס אין א שטעטל, גליקלעכע זענען מיר געווען, טראָץ דעם וואָס מיינע עלטערן האָבן מיך נישט געוואָלט, און מיינע עלטערן האָבן אים נישט געוואָלט. מיין מאַן איז א ייד, ער איז דער בעסטער מענטש וואָס איך האָב באַגעגנט אין מיין לעבן... איצט איז ער אויפן פראָנט, ער איז א העלד, ער איז א פּרייוויליקער אוועק אין דער שלאַכט, ער איז א העלד; נישט ווי אנדערע; זיי האָבן געזען אז ס'איז שטומפּיק, האָבן זיי אויסגעוויילט דעם לייכטסטן וועג און אהיימגעקומען... נו, קומט אויס אז מיין יאשע שלאָגט זיך פאַר זיי אויך, ניין? און די אויסוואָרפן זאָגן אז מיין יאשע געהער צו א מינדערווערטיקער ראַסע...

„נו, האָדי, האָדי, נאסטיע, גענוג!“—האָט זיך דער באַלעבאָס געבייזערט, און צו דער באַלעבאָסטע: „נעם, מאַריא, לייג אריין אין א טאָרבע עסן פאַר דעם יונגנמאַן, לייג אריין, זשאַלעווע נישט“.

נאסטיע האָט מיך באַגלייט צום טירל, ארומגעכאַפּט און מיך געקושט. א האַלבע לבנה האָט ארויסגעקוקט צווישן די כמאַרעס און עטלעכע ווייטע שטערן האָבן געפינקלט אויפן טונקעלן הימל. פון דערווייטנס האָבן זיך געטראָגן שיכורע געזאַנגען און דאָס בילן פון הינט. איך האָב זיך געזעגנט מיט דער טאָרבע עסן, איך וועל אויפוועקן די קליינע רייזעלע און די מומע פערעלע וועט זי אָנהאָדעווען.

אין יענער נאַכט איז געשטאָרבן דער פעטער טעוול, ער איז געשטאָרבן פאַר הונגער.

*

מיר האָבן געשפּאַנט אין ווייסן שניי, באַרג אראָפּ און באַרג ארויף. די טעלעפאָן דראָטן האָבן געדרונדשעט אויף די סטאָלבעס ביים ראַנד פונעם וועג.

— הע, הע, העי, רירט זיך, אביסל גיכער! צענעמט די פּיס! געגאַנ-גען!... מיר דאַרפֿן הײַנט אָנקומען קיין קראָסנע! הע, הע, העי...

דער טאַטע האָט זיך אָפּגעשטעלט א רגע, איבערגעכאַפּט דעם אָטעם, זיך אָנגעריבן די דלאָניעס מיט שניי און עפּעס געמורמלט. ער האָט געדאַוונט איך האָב אים געהערט זאָגן די ברכות: „הנותן ליעף כח"...

די מאַמע האָט זיך פֿאַרבונדן מיט צוויי פֿאַטשיילעס, אין אירע אויגן טרערן. זי האָט געוויינט נאָכן פֿעטער טעוול, די ליפּן פֿאַרבלויטע פֿון דער קעלט. זי האָט מיך געטאָרעט: „נעם א שטיקל ברויט אין מויל אַריין, אַז האָסט נעכטן געגעסן באָרשט מיט וואַרעניקעס, דאַרפֿסטו הײַנט פֿאַסטן? שוין באַלד א מעת-לעת".

דער פֿעטער מרדכי פֿלעג זיך יעדן טאָג אָפּרעדן פֿונעם האַרץ: „אַז גאָט וועט העלפֿן און כ'וועל אַסקאַפּען פֿון דעם אומגליק, וועל איך שוין נישט זײַן קיין יאָלד און וועל נישט פֿאָלגן מײַן פּלונתטע. שטיקער מענטשן פֿון מיר שנײַדן און וואַרפֿן פֿאַר די הינט... פֿאַרזוכט קאָלאָמבוסעס פּוטער, און צוריקגעקומען"...

דער פֿעטער יואל האָט געשפּאַנט אַן אײַנגעהויקערטער און א שוויַגנ-דיקער, ער האָט געדרייכערט א מאַכאָרקע ציגאַר וואָס דער קאָלכאָז-וועכ-טער האָט אים געגעבן. די מומע פֿערעלע האָט געטראָגן רייזעלען, זי איז געשלאָפֿן אויף אירע הענט, ווײַל זי איז געווען זאַט. דער פֿעטער טעוול איז נישט געווען צווישן אונדז, ער איז געבליבן אין שטאָל; די פּויערים וועלן אים באַגראָבן ערגעץ דאָרט אין וועלדל פֿון יענער זײַט געביידע. מנשה מלמד איז געגאַנגען אָנגעשפּאַרט אין שטעקן, זײַן ציגן בערדל איז נאָך שיטערער געוואָרן. פֿראָים פֿעלדשער איז אויסגעוואַקסן א גרויסע באָרד, ער איז שווער געגאַנגען און שווער געדעכעט, זײַן ווייב ברכה האָט אים געשלעפּט: „נו, פֿראָים, נו, הערסט ניט? זיי הייסן גיין גיכער, מיר דאַרפֿן הײַנט זײַן אין קראָסנע". שייקע בעל-עגלה האָט גע-טראָגן אויף איין אַקסל דעם קלומעק און אויפֿן צווייטן דאָס קלענערע ייִנגעלע, זײַן בתיה האָט קוים געשלעפּט אירע גראָבע פּיס ווי צוויי דעמ-בעס. זלמן דער שדכן איז געגאַנגען אײַנגעהויקערט, ער איז עפּעס ווי צוריקגעוואַקסן, דאָס פּנים וויים ווי קאַלעך, די באָרד א גרייז-גרויע. ער האָט איצט אויסגעזען ווי זײַן פֿאָטער, דער קירזשנער, וואָס פֿלעג גיין

אויף די דערפֿער. הערשל פּראָצענטניק האָט געטראָגן אַ שווערן קלומעק אויף די פּלייצעס, ער פֿלעג אים אַלע מאָל אַראָפּלייגן אויפֿן שניי.

— וואָס האָט ער אין דעם קלומעק, האָ?

— מסתּם רענדלעך האָט ער.

— וואָסזשע, רענדלעך קען מען עסן? ..

אברהם אהרן „קראַטש" איז געגאַנגען אַרומגעוויקלט מיט אַ ווייבער־רישן שאַל, די פּאַדאַשוועס פֿון די שטיוול האָבן זיך ביי אים אויפֿגעריסן, האָט ער זיי אַרומגעבונדן מיט שטריקלעך; דאָס פּנים איינגעפֿאַלן און געקאַרטשעט, אונטערגעשוואָלענע אויגן־טאָרבעלעך. ער האָט געשפּאַנט און געקרעכצט: „אוי, רבונו של־עולם ..."

איך באַטראַכט אַברהם־אהרנען, דעם אַמאָליקן קמצן, דעם מענטשן וואָס האָט אַ גאַנץ לעבן געשפּאָרט, זיך ניט פֿאַרגינענדיק, געציילט דעם ווייב די גרויפּן אין טאָפּ אַריין, צענויפֿגעלייגט אַ פּרוטה צו אַ פּרוטה. אפֿשר זיך געוואָלט פֿאַרזיכערן לעת זקנה, ווער ווייסט? איצט ליגט זיין גאַנץ האָב און גוטס אין אַ קלומעק, אין איין קלומעק, ווייל דער צווייטער איז געבליבן ליגן אין אַ שאַנץ אינאיינעם מיט זיין ווייב צירל הינטער לוטשינעץ. איך האָב באַטראַכט איצט דעם „קמצן" מיט אַנדערע אויגן ווי צוריק מיט יאָרן אין דער היים אין אונדזער שטעטל און ס'האָט מיך פֿאַרכאַפּט אַ געפֿיל פֿון רחמנות און פֿון שולד ... איך בין צוגעגאַנגען און אים אויסגעשטרעקט די האַנט:

— ר' אברהם־אהרן, זייט מיר מוחל ...

ער האָט מיך אָנגעקוקט מיט זיינע אויסגעפּוליעטע אויגן:

— מוחל זיין, פֿאַרוואָס?

— איר ווייסט, ר' אברהם־אהרן, איך האָב אייך צוריק מיט יאָרן, אין דער היים באַשריבן אַלס קמצן, איצט טוט מיר באַנג, איר ווייסט ...

ער איז אַ ווייל שטיין געבליבן, מיך באַטראַכט מיט זיינע גרויע אומעטיקע אויגן, ער האָט מיך נישט פֿאַרשטאַנען און אָפּגעשאָקלט מיטן קאָפּ:

— יאָ, יאָ, ביסט טאַקע גערעכט, אין אַזאַ צייט דאַרף מען מיר איינעם דעם צווייטן מוחל זיין... זאָג נאָר, ווייסט ניט וויפֿל ווערסט ס'איז ביז קראַסנע, האָ?

*

קיין קראסנע זענען מיר אָנגעקומען פאַרנאַכט. אביסל א גרעסער שטעטל, א ראיאָן, האָט מען געזאָגט. מיר האָבן זיך אָפּגעשטעלט און באַלד דערזען יידן, היגע יידן אָנגעטאָן ווי די אוקראַינער אין וואַטניקעס און פּוישטן*, אויף די קעפּ היטלען מיט אויערן. מיר האָבן אָבער באַלד דערקענט אַז זיי זענען יידן. עטלעכע האָבן זיך דערנענטערט אונדז אויסגעפרעגט, און מיר זיי. זיי האָבן אָפּגעקרעכצט אויף אונדזער און זייער גורל, דערציילט אַז אין שטעטל געפינען זיך אַן ערך הונדערט יידישע משפחות, מערסטנס עלטערע מענטשן, אַז נישט ווייט פון יענער זייט בוג האָבן די דייטשן אויסגעהרגעט אַלע יידן, און זיי אַליין לעבן דאָ אין פּחד, אָבער זיי לעבן. זיי וועלן זיך סטאַרען מיר זאָלן ביי זיי איבערנעכטיקן און דערוואַרעמען אונדזערע ביינער אין זייערע שטיבלעך, ווייל דער היגער נאַטשאַלניק פון דער אוקראַינישער פּאָליציי איז נישט קיין שלעכטער גוי, חוץ דעם נעמט ער אין דער „יד“ אריין, און מיט די זשאַנדאַרן וועט מען זיך אויך אַן עצה געבן. מיט אייניקע רומענער גיט מען זיך אַן עצה, מיט די דייטשן נישט.

צום ערשטן מאָל נאָך א סך טעג האָבן מיר זיך אָנגעוואַרעמט, זיך אויסגערוט און אָנגעגעסן אין א יידישער שטוב אין קראַסנע. די באַלעבאָטים—עלטערע מענטשן, די קינדער אויפן פראָנט, נאָר א ייִנגעלע פון א יאָר צען, איז געזעסן בא דער הרובע, ער איז געזעסן און געציטערט, נישט פאַר קעלט, נאָר פאַר שרעק.

— ער איז שוין צוויי וואָכן ביי אונדז, און קען צו זיך נישט קומען, האָט דערציילט דער באַלעבאָס. זיין גאַנצע משפחה האָט מען אויסגע־הרגעט אויף יענער זייט בוג; א פויער האָט אים אויסבאַהאַלטן, און דערנאָך אים אריבערגעשטעלט אויף דער זייט. מיר האָבן אים גענומען צו זיך, סיי ווי זענען מיר עלנט.

---

* געוואַטעטע שטיוול

מיר האָבן אָפּגעגעסן וועטשערע, זיך אויסגעצויגן אויפֿן דיל מיט די קלומיקעס צוקאָפּנס, פֿונעם אויוון האָט געשלאָגן א מחיהדיקע וואַרעם, און מיר האָבן געווינטשן די באַלעבאָטים דאָס אייביקע לעבן.

ביינאַכט האָב איך געחלומט מאַטלען, אַזוי ווי איך האָב אים געזען דאָס לעצטע מאָל. ער איז געשטאַנען א בייזער, געשוויגן און מיט אַן אַראָפּגעלאָזטן קאָפּ באַטראַכט די גלאַנצנדיקע שפּיצן פֿון זיינע כראָמעווע שטיוול. דערנאָך האָב איך געזען שיינדעלען. זי איז געשטאַנען אין איר פּאַטערס קלייט און מיר אויסגעשטרעקט א ברויט; איך האָב עס געוואָלט נעמען, אָבער דאָס ברויט איז פֿאַרשווונדן אינאיינעם מיט איר און אויפֿן אָרט פֿון דער קלייט איז געשטאַנען א קערנעצע; איך האָב אַריינגעקוקט אין קערנעצע און געזען אינעם שפּיגל פֿונעם וואַסער שיינדעלעס צורה...

*

הע, עהע, הע, העי, ... מיר זענען אַרויס פֿון די וואַרעמע שטיבלעך, און האָבן דערזען נייע זשאַנדאַרן רייטנדיק אויף פֿערד. די קאָלאָנע האָט זיך אויסגעשטעלט. א קורצער באַפֿעל און אונדזער קאָנוואָי איז צעטיילט געוואָרן אויף צוויי[י]ען. א טייל האָט מען געטריבן אויף לינקס — אויף צפֿון-זייט און די צווייטע אויף רעכטס — אויף דרום-זייט. מיר זענען געווען אין דער צווייטער קאָלאָנע.

הע, הע, הע, העי... ביידע קאָלאָנעס האָבן גערירט. פֿון דער ווייטנס האָב איך געזען שלמה „קראַסאַוועץ". איך האָב צו אים געפּאָכעט מיט דער האַנט, ער האָט מיר געענטפֿערט און עפּעס געשריגן. איך האָב פֿאַרשטאַנען נאָר עטלעכע ווערטער: „קאָפּאַיגאָראָד, מיר גייען קיין קאָפּאַיגאָראָד".

ס'איז געווען א לויטערער, פֿראָסטיקער טאָג, דער שניי האָט געעמקריפּעט אונטער די פֿיס.

אין לאָפּאַטינעץ איז געשטאָרבן די מומע דבורה. דער פֿעטער מרדכי האָט געפּועלט ביי די זשאַנדאַרן און ער האָט זי באַגלייט אַרויס דעם קאָלכאָז, דאָרט האָט ער זי מקבר געווען. דער פֿעטער מרדכי האָט נישט געוויינט, קיינער האָט נישט געוויינט—אויסגעטרוקנט די טרערן. אין יאַראָשענקע איז געשטאָרבן שעפּסל, יאָסל בעקערס שכן; שעפּסל „דער

פוילישער" האָט מען אים גערופן, א ייד א למדן, א לערער פון עברית אין „תרבות". קיינער האָט נישט געוויינט — אויסגעטרוקנט די טרערן. אויפן וועג קיין מיכאילאָווקע איז געבליבן אין א שאנץ זלמן שרכן, ער איז אומגעפאלן מיטן קאָפּ אראָפּ, געבים דעם געפרווירענעם שניי. זיין ווייב מלכה, שלמה-ליפּעס האָט נישט געוויינט, קיינער האָט נישט געוויינט — אויסגעטרוקנט די טרערן...

ס'האָט זיך צעשפּילט א זאווערוכע. מיר האָבן צוגעאיילט דעם שפּאן. די זשאנדארן האָבן אונדז געמאָלדן אז צען קילאָמעטער טיילן אונדז אָפּ ביז צום סוף פון אונדזער גרויזאמען מארש, ביז צום אָרט ווו מיר וועלן פארבלייבן אין א פּערמאנענטן געטאָ.

*

האָ, האָ, האָ, האָ, ... מיר זענען אָנגעקומען אין א קליינעם ישוב-נישט קיין דאָרף און נישט קיין שטעטל; קליינע צעוואָרפענע שטיבלעך לענגאויס א טייכל באוואקסן מיט אָטשערעט. א לענגער געסל האָט זיך געשלענגלט בארג-אראָפּ, ביז צו א הילצערנער בריק וואָס האָט אָפּגע-טיילט די „יידישע זייט" פון דער נישט-יידישער. די איבעריקע געסלעך-שמאָלע, פארדרייטע ווי אונדזער „נייטע גובערניע". די זשאנדארן האָבן אונדז ארויסגעלאָזט אין מיטן מארק און ס'האָט אונדז איבערגענומען דער „סטאראָסטע" פונעם געטאָ, א הויכער אוקראינעץ, א גבר, אין די מיטעלע יאָרן, מיט גראָבע וואָנצעס. ער האָט אויסגעזען ווי טאראס בולבא, מי-קיטע האָט ער געהייסן.

פון א זייטיק געסל זענען ארויסגעקומען עטלעכע יידן, מיר האָבן זיי באלד דערקענט. מיקיטע האָט א פּאָך געטאָן מיטן גראָבן שטעקן און צוגערופן צוויי פון זיי:

— נו, נעמט אייך אייערע יידן — האָט ער א דונער געטאָן מיט זיין באס — און איינקווארטירן זיי צווישן אייערע, באַפעל פונעם פּרעטאָר. און זאָגט זיי אָן — האָט ער געפּאָכעט מיטן שטעקן — אז ס'איז פארבאָטן ארויסצוגיין פונעם געטאָ, באַפעל פון דער זשאנדארמעריע; און נאָך עפּעס, אלע זאָלט איר זיך אָנטשעפּען אין די לאצן געלע שטערן, איי-ערע מגן-דודס, פארשטאנען? האיט! געגאנגען!

דער סטאראָסטע איז אוועק און יידן האָבן זיך אָנגעהויבן ארויסיאַווען פון די קרומע, פארדרייטע געסלעך. מיר האָבן זיך געהאלדזט און געקושט... אין דעם שטעטל — זענען מיר געווירע געוואָרן, געפינען זיך אַן ערך הונדערט יידישע נפשות, זיי זענען על פּי-נס לעבן געבליבן. קיין דייטשן זענען דאָ נישט געווען, א זייטיק פארוואָרפן ווינקל. די רומענער האָבן זיי נישט געטשעפּעט. די צוויי יידן וואָס האָבן גערעדט מיטן סטאראָסטע, האָבן געהאָלפן אונדז איינקוואַרטירן צווישן די יידישע שטיבער. מיר — דאָס הייסט מיינע עלטערן, איך, דער פעטער יואל, די מומע פערעלע מיט רייזעלען — האָבן אָנגעטראָפן צו ניסן שוחט. זיין שטיבל איז געשטאַנען אין עק שטעטל, ניט ווייט פונעם טייכל; ניסל האָט מען אים גערופן, ווייל ער איז געווען א קליינוווקסיקער. ער און זיין ווייב באָבקע די שוחטקע, האָבן געהאָט דריי ייִנגעלעך; זיי זענען געווען זייער אָרעם, נאָר אויפגענומען האָבן זיי אונדז מיט ווארעמקייט. מיר זענען אריין מידע און פארפרוירענע אין א קליין שטיבל מיט פאררייכערטע ווענט, אראָפּגעלייגט די קלומעקעס און זיך באלד אויסגעצויגן אויפן ערדענעם דיל. די שוחטקע האָט אריינגעבראכט א טאָפּ הייסן קארטאָפל-זופּ, און יעדן איינעם א פלאָם-פלעצל פון גערשטן-מעל: „נאט, עסט געזונטערהייט און דערווארעמט אייך אביסל די נשמות“. מיר האָבן געזופּט דעם הייסן זופּ און דער טאטע האָט זיך געקוויקט: „א, טעם גן-עדן, כ'לעבן-טעם גן-עדן“.

דער פעטער יואל האָט אונטערגעבאָמקעט:

— יאָ, יאָ, טעם-גן-עדן, לאנג לעבן זאָלט איר, איר האָט אונדז דער-האלטן דאָס חיות. מ'דאַרף בענטשן, בענטשן מזומן נאָך אזא וועטשערע.

— איר האָט אונדז פשוט מחיה געווען — האָט די מאמע ארומגע-נומען די שוחטקע — ס'זאָל אייך אָקעגן קומען וואָס איר האָט אין אונדז געטאָן. זייטשעט מוחל, שוחטקע, אפשר געפינט זיך ביי אייך אביסל געלע פאָדעם, כ'זאָל אויפנייען מישטיינסגזאָגט די מגן-דודים פאר מייניקע...

איך האָב ארויסגעקוקט דורכן קליינעם פענצטערל. אנטקעגן — א טייכל באוואקסן מיט אָטשערעט*, ווייטער א וועלדל מיט ווייס אָנגעטאָענע

---

* געוויקס אויף ברעגן פון טייכן

באשנייטע ביימלעך, לענגאויס דעם טייכל, א סטעזשקע וואָס פירט צו א וואסער מיל. די זון האָט זיך געזעצט א רויטע, אָנזאָגנדיק א לויטערע, פראָסטיקע נאכט. פון דערווייטנס האָט אָפגעהילכט א שיסעריי און דער עכאָ האָט זיך צעטראָגן ווייט איבערן סטעפּ. די מאמע האָט אָנגעצונדן א קאנעצל וואָס די שוחטקע האָט איר געגעבן און צונויפגערוקט די קלו־מעקלעך איעדן צוקאָפּנס.

*

קאַלטע, הונגעריקע, האָפענונגסלאָזע טעג. מיר זענען געזעסן אין שוחטס שטיבל אויפן ליימענעם דיל אויסגעשפּרייט מיט אָטשערעס, אָנגעשפּארטע אין די קלומעקעס.

„מע האָט אונז ווייזט אויס איבערגעלאָזט דאָ שטארבן" — האָט גע־טענהט דער פעטער יואל — „מי בחרב ומי ברעב".

די שוחטקע פלעג אריינברענגען יעדן אינדערפרי א טשייניק מיט אָקרעפּ און יעדן א רעפטל גערשטן־ברויט, א קארטאָפל פאר רייזעלען. זיי האָבן אליין געליטן פון הונגער, דריי יינגעלעך האָבן זיי געהאט, און צוריק מיט עטלעכע טעג איז געקומען פון א שטעטל פון יענער זייט בוג דעם שוחטס א פלימעניצע, א יונג מיידל, וואָס האָט זיך געראטעוועט פון די דייטשן. איר גאנצע משפחה האָט מען אויסגעהרגעט אינאיינעם מיט אלע יידן פונעם שטעטל.

איך בין יעדן טאָג ארויסגעגאנגען פונעם שוחטס שטיבל, דורכגע־גאנגען דעם אלטן מארק, דערנאָך אראָפּ מיטן געסל ביז צום הילצער־נעם בריקל, דאָרט איז געשטאנען אן אוקראַינער פּאָליציי, דאָרט איז געווען די גרענעץ פון דעם געטאָ. איבערן בריקל האָט מען אריבער־געלאָזט נאָר די טויטע, די געשטאָרבענע פון הונגער און פון קעלט אויף זייער לעצטן וועג צום היגן בית־עולם. איך פלעג זיך אומקערן א פאר־פרוירענער און זיך לאנג ארומדרייען איבער די געסלעך ארום דער אלטער פארלאָזטער שיל. כ'האָב נישט געקאָנט צוזען די ליידן פון מייניקע, אי־בערהויפּט, פון דער קליינער רייזעלע. פאר איר וואָלט איך געווען גרייט אלץ צו טאָן, אפילו בעטלען, זשעברעווען א שטיקל ברויט, אָבער ווי

אזוי? איין מיטל געבליבן: ארויסגיין פונעם געטאָ, איינשטעלן, ריזיקירן און ארויסגיין פונעם געטאָ, אָבער ווי אזוי?

אין א קאָיאָר בין איך ארויס פונעם שטיבל, גערעשעט עפּעס טאָן, נישט אויסגיין פון הונגער. דער פראָסט האָט מיר געצייפּט די אויערן. איך בין אראָפּגעגאנגען צום טייכל, וואָס איז געשטאנען א געפרוירנס אונטערן אָטשערעט. כ'בין געשטאנען א ווייל, זיך ארומגעקוקט און מיט זיכערע טריט זיך פארנומען אויף לינקס, אויף דער סטעזשקע וואָס פירט צו דער וואסער-מיל. „א מיל — הייסט מעל, האָב איך געטראכט, און מעל — הייסט ברויט". דער שניי האָט געסקריפּעט אונטער די פיס. איך האָב אראָפּגערוקט דאָס היטל איבער די אויגן און מיט א געפיל פון שרעק און האָפענונג בין איך אריין אין מיל. אינעווייניק איז געווען פול מיט פויערים. אויבן האָט דער אלטער מילנער זיך געפּאָרעט ביי א מיל-שטיין. א פויער האָט געשיט אין קאסטן אריין א זאק ווייץ, און אונטן האָט א פויער געזאמלט מיט א לאָפּעטקעלע דאָסווארעמע ווייצן-ראָזעווע מעל. דער ריח פונעם פרישן מעל האָט מיר געקיצלט די נאָזלעכער און כ'האָב זיך קוים איינגעהאלטן נעמען איינשלינגען א זשמעניע מעל און פארשטופּן די הונגעריקע געדערעם. אין מיטן מיל זענען פויערים געש-טאנען, עפּעס געשמועסט, גערויכערט מאכאָרקע און געשפּיגן צווישן די ציין. כ'האָב זיך ארומגעקוקט. אין א ווינקל האָט א לייטער געפירט אויפן שטאָק, א מין בוידעם, דאָרט א מין ביוראָ מיט א שילדל „דירעק-טאָר". איך האָב אָנגעקלאָפּט און אריין אין ביוראָ. ביי א טיש איז גע-זעסן א פעסט-געבויעטער מאן מיט געדרייטע וואָנצעס. ער האָט אראָפּ-גענומען די ברילן און מיך באטראכט פון קאָפּ ביז פיס. איך האָב אויס-געהאלטן זיין שארפן בליק און מיט א פעסטער שטים פון א פארצווייי-פלטן האָב איך אויסגעשריגן:

„איך בין הונגעריק! מיר שטארבן פאר הונגער!"

ער האָט אויף מיר געקוקט און געשוויגן, דערנאָך מיט א זשעסט פון דער האנט מיר געהייסן זיך זעצן. ער האָט זיך אויפגעהויבן, אראָפּגע-קוקט דורכן פענצטערל אין מיל אריין און געזאָגט: „מיין נאָמען איז קאָ-פּיטקאָ, סטעפּאן קאָפּיטקאָ. איך באוואונדער דיין מוט, ביסט ארויס פון גע-טאָ, נאָר אויב דו טרעפסט אָן אויף א זשאנדאר, אָדער אויף אונ-

דזערן א פּאָליציי, בין איך דיך נישט מקנא און אפילו מיך אליין אויך נישט, אויב זיי טרעפן דיך דאָ. גיי אראָפּ צום מילנער, צו טערענטין, און זאָג אים אז איך האָב געהייסן דיר געבן דאָס האלבע זעקל מעל, ער ווייסט שוין. גיי געזונטערהייט.“

איך האָב זיך אונטערגעריסן אונטער דער שווערער משא, עטלעכע מאָל געפאלן אויפן גליטשיקן שניי און אריינגעפאלן אין שוחטס שטיבל מיטן אוצר אין זאק. די מאמע האָט זיך געבראָכן די הענט, די מומע פּערעלע האָט געוויינט. דער טאטע און דער פעטער יואל האָבן מיך ארומגעזוכט אין געטאָ. כ'האָב נישט אוספּייעט אראָפּצולאָזן דעם זאק מעל פון די פּלייצעס און די מאמע האָט שוין גערופן די שוחטקע: „קומט אריין באָבקע, מיט א שיסל, מירן אייך געבן מעל“; און צו דער מומע פּערעלע: „זוך אוים א טאָרבעלע, וועל איך צוטראָגן אביסל מעל אונדזער מרדכין, מנשה מלמד און מלכהלה שלמה-ליפּעס“.

דעם צווייטן טאָג אינדערפרי זענען פאָרגעקומען צוויי נייע געשעענישן. מע האָט אונדז גענומען אויף ארבעט אין א פערמע פון יענער זייט טייך, און שפּעטער זענען אָנגעקומען צוויי קאָלאָנעס מיט טשערנאָוויצער און דרום-בוקאָווינער יידן. אין אונדזער שטיבל האָט מען אריינגעשטעלט א טשערנאָוויצער משפּחה פון דריי נפשות, רב נחמיה מיט זיין ווייב און שווענערין.

די פרעסט האָבן זיך געשטארקט, מיר זענען געגאנגען צו דער ארבעט אין דער פערמע פון יענער זייט טייך. געווען דאָרט אן אמאָליקער סאָוועטישער „סאָווכאָז“. אדמיניסטרירט האָט א פּאָליאק, פּאן קאזימיר. די אָרטיקע עלטערע יידן האָבן דערציילט ,אז דער פּאן קאזימיר וואָס איז אמאָל געווען דער אייגנטימער פון דער פערמע, איז אנטלאָפן נאָך דער רעוואָלוציע קיין פּוילן און זיך צוריקגעקערט דעם זומער מיט די דייטשן. מיר האָבן געארבעט פון אינדערפרי ביז אויפדערנאכט, קיין עסן האָט מען נישט געגעבן, נאָר פארן אהיימגיין פלעגן אונדז פארטיילן עטלעכע זשמעניעס גערשטן-מעל אָדער ארבעס. אין די ריזיקע שייערן האָבן זיך געפונען טויזנטער טאָן תבואה וואָס האָט זיך „דערווארעמט“ און מיר פלעגן זי איבערמישן מיט לאָפּעטעס „איבערלאָפּאטשעווען“, און דערנאָך אריבערטראָגן מיט זעק פון איין שייער אין

צווייטן. חוץ דעם זענען געווען אויף דער פּערמע בהמות און חזירים, האָט מען זיי באַדאַרפט קאָרמענען און באַריינִיקן. מיר פלעגן אַהיים קומען אויסגעמוטשעטע, פאַרפרוירענע, אָבער גליקלעכע וואָס אונדזערע משפחות קאָנען אויף וועטשערע פאַרקלויבן א זופּ מיט אביסל גערשטן־מעל. דאָרט אויף דער ארבעט האָב איך זיך באַקאַנט מיט דריי היגע בחורים, זיך מיט זיי פאַרחברט, מיט שיקען מיט מוסיען און מיט יאַשען.

מיר פלעגן אָפּעסן דאָס ביסל זופּ, זיך לייגן אויפן אויסגעבעטן דיל מיט אָטשערעט, מיט די קלומעקעס צוקאָפּנס און לאַנג נישט געקאָנט אַנטשלאָפן ווערן איבער די לייז וואָס האָבן געפּייניקט אונדזערע לייבער.

אין א נאַכט האָבן מיר דערהערט אַ שטיל געוויין, די מאַמע האָט אָנגעצונדן דעם קאַנעץ. רבקה, נחמיהס ווייב, דעם טשערנאָוויצערס יידן, וואָס האָבן געוווינט אינאיינעם מיט אונדז, איז געלעגן אויפן דיל מיט פאַרנעפּלטע אויגן, דאָס פּנים געל, די נאָז פאַרשפּיצט, זי האָט שטילערהייט געוויינט: „גיט מיר א שטיקעלע ברויט, איך וועל אייך מאָרגן אינדערפרי אָפּגעבן". די מאַמע האָט איר דערלאַנגט אַן ארבעס פּלעצל און זי איז אַנטשוויגן געוואָרן. אין יענער נאַכט איז זי געשטאָרבן. אינדערפרי האָט מען איר פאַרשטאַרצטן גוף אַרויפגעלייגט אויף א וואָגן צווישן אַנדערע מתים, און דער וואָגן מיט נאָכגעהאָנגענע פאַרשטאַרצטע הענט און פיס פון די טויטע האָט זיך א פּוילער געשלעפּט איבער דער געטאָגרענעץ, איבער דער הילצערנער בריק, צום אַלטן בית־עולם פון יענער זייט באַרג.

*

דער אָוונט איז געווען א פינצטערער. די זאַווערוכע האָט געשמיסן מיט כוואַליעס שניי די ווענט פון די כאַטעס, דער ווינט האָט געריסן די דעכער און דאָס אַלטע שטיבל — האָט זיך געדאַכט — שאָקלט זיך ווי א שיפל אויף א שטורעמדיקן ים. פון דער ווייטנס פון דער וואַסער־מיל האָט אָפּגעהילכט א שיסעריי וואָס די זאַווערוכע האָט זי תיכף פאַרשלונגען. די מאַמע האָט אָנגעצונדן דאָס קאַנעצל און אינאיינעם מיט דער מומע פּערעלע און נחמיהס שוועגערן זיך גענומען אויסבעטן דעם אָטשערעט אויף נאַכטלעגער. עמעצער האָט לייכט אָנגעקלאַפּט אין דער טיר. איך

האָב געעפֿנט און אויף דער שוועל האָט זיך באוויזן ניסל שוחטס פּלי־מעניצע. איך האָב זי צום ערשטן מאָל געזען; א יונגעטשקע, א הויכע און א צארטע, א קורץ געשוירענע, ווייזט אויס נאָכן טיפֿוס, מיט א לענגלעך נעזל און א פּאָר גרויסע אויגן. זי איז א וויל שטיין געבליבן און אונדז באטראכט ביי דער שוואכער שיין פֿונעם קאנעץ: „א גוטן אָוונט״. איר שטים איז געווען א פעסטע און א ווארעמע. זי האָט אויסגעשטרעקט יעדן פֿון אונדז די האנט און זיך פֿאָרגעשטעלט: טאניע. זי האָט מיר פעסט געדריקט די האנט און איך האָב באטראכט אירע גרויסע, טיפֿע, פֿאַר־חלומטע אויגן. די אויגן זענען געווען ביי איר אין א פֿולקאָמען קאָנטראסט מיטן פּנים. דאָס פּנים א מאָגערס, אן עקשנותדיקס, מיט שארף געשניצטע שטריכן, מיט א שמאָל לענגלעך נעזל און דינע פֿארקלעמטע ליפּן. די אויגן — גרויסע, טיפֿע, שיינענדיקע, צומאָל אומעטיקע, צומאָל פֿינקל־דיקע. טאַניע. זיך האָט זיך לייכט פֿארנויגט, און א בינטעלע האָר זענען איר אראָפּגעפֿאלן אויפֿן הויכן שטערן. „מאָטל, מאָטל דער באָבעס, האָט מיר א בליץ געטאָן אין מח, ווי צווי טראָפּן וואסער, ווי מאָטלס א ייִנגערע שוועסטער״.

— איך האָב שוין לאנג געוואָלט ארייַנקומען זיך מיט אייך באקענען — האָט זי זיך ווייטער צו אונדז געווענדעט— נאָר כ׳האָב נישט געקאָנט, כ׳בין געווען קראנק, די מומע באָבקע האָט אייך מסתם דערציילט, איצט פֿיל איך זיך בעסער, בין איך ארייַנגעקומען אייך אָפּווינטשן ... איך ווייס ניט וואָס מ׳קען ווינטשן אין אזעלכע גרויזאמע צייטן, אָבער אין דער נאכט טרעטן מיר אריבער די גרענעץ פֿון א ניי יאָר. 1942, קען דער ווינטש נישט זיין קיין אנדערער ווי, אז די שונאים זאָלן אין נייעם יאָר האָבן די מפּלה ...

ניי יאָר. מיר האָבן פֿארגעסן. די מאמע און די מומע פֿערלע האָבן ארומגענומען דאָס מיידל, זי געקושט און רייזעלע האָט צו איר אויס־געשטרעקט די הענטלעך.

זי איז ארוים פֿונעם שטיבל און איך האָב זי באגלייט. די זאווערוכע האָט זיך איינגעשטילט. פֿון צווישן די כמארעס האָט ארויסגעקוקט דער געלער סערפּ פֿון א האלבער לבנה און בינטלעך פֿארגליווערטע שטערן. מיר האָבן געשפּאנט אין טיפֿן שניי און געשוויגן. דערנאָך האָט זי מיר דער־

ציילט אַז זי שטאַמט פֿון אַ שטעטל פֿון יענער זייט בוג. אירע עלטערן, צוויי שוועסטערלעך און אַ ייִנגער ברודערל האָבן די דײַטשן דערשאָסן. זיי האָבן אויסגעמאָרדעט אַלע ייִדן פֿונעם שטעטל. די קרבנות האָבן זיך אַליין אויסגעגראָבן די גריבער... פֿון דרײַ טויזנט ייִדן האָבן זיך געראַטעוועט, אפֿשר אַ צוויי צענדליק אויף דער רומענישער זייט פֿונעם בוג. אַ שכן אַ פּויער האָט זי אויסבאַהאַלטן אַ שטיקל צייט, דערנאָך האָט ער זי אין אַ נאַכט אַריבערגעפֿירט איבערן בוג אויף דער רומענישער זייט.

זי האָט נישט געוווּסט צו דער פֿעטער ניסן, איר מאַמעס ברודער, דער שוחט מיט זײַן משפּחה זענען לעבן געבליבן, האָט איר דער פּויער געגעבן אַן אַדרעס צו אַ פֿאַרלעסלעכן מענטש צו וועמען זי זאָל זיך ווענדן נאָך הילף. טראָץ דעם וואָס זי האָט געטראָפֿן אירע קרובים, האָט זי מיט דעם פֿאַרלעסלעכן מענטשן — אַן אוקראַינער — אָנגעקניפּט אַ פֿאַרבינדונג. זי האָט מיר דאָס אַלעס דערציילט, גלײַך ווי זי וואָלט גערעדט פֿון אַ צווייטן, פֿון עמעצן אַנדערש. איך האָב שטילערהייט באַוווּנדערט איר קאַלטבלוטיקייט און איר מוט, און האָב איר אויך דערציילט פֿון אונדזערע איבערלעבענישן און פֿון שיינדעלעס טויט. זי האָט מיר דערנאָך דערציילט אַז זי איז געווען אַ סטודענטקע אין אַ פּעדאַגאָגישן אינסטיטוט און אַז שיקע, מיט וועמען איך האָב אינאיינעם געאַרבעט אויף דער פֿערמע, האָט אויך געלערנט אין דעם זעלבן אינסטיטוט. צום סוף האָט זיך טאַניע פֿאַר מיר מתוודה געווען אַז דער איינציקער ציל אין איר לעבן איז נקמה, נקמה אין שונא וואָס האָט פֿאַרניכטעט אונדזערע לעבנס און פֿאַרניכטעט די וועלט. „איך וועל קעמפֿן — האָט זי צוגעגעבן — איך וועל קעמפֿן ביזן לעצטן אָטעם-צוג“.

אויף מײַן פֿראַגע, ווי אַזוי? האָט זי מיר געענטפֿערט: „מע דאַרף נאָר וועלן און זוכן, און ווער סע זוכט דעם וועג צום קאַמף, וועט אים געפֿינען“.

— מע זאָגט, אַז מאָסקווע איז געפֿאַלן — האָב איך אַרויסגעשטאַמלט.

— מאָסקווע איז נישט געפֿאַלן און וועט נישט פֿאַלן, האָט זי געענטפֿערט מיט איר אײַנגעהאַלטן קול, נאָר דער עיקר איז אַז מיר זאָלן בײַ זיך נישט פֿאַלן, אונדזער ווידערשטאַנד טאָר נישט אײַנגעבראָכן ווערן, טאָר נישט פֿאַלן.

זי האָט מיר געדריקט די האַנט און איך האָב איר האַנט פֿאַרהאַלטן אין מײַנער. אין דרויסן איז געשטאַנען אַ מוראַדיקער פֿראָסט, נאָך איך

האָב געפילט אַ וואַרעמקייט וואָס מ'קען עס נישט באַשרייבן, וואָס שטאַרקט דעם גוף און די נשמה, וואָס פולט אָן דאָס האַרץ מיט גלויבן און מיט צו־טרוי אין מענטשן און אין דער צוקונפט.

דער ווינטער איז געווען אַ שווערער, אַ שרעקלעכער. פרעסט, הונ־גער, לייז, פלעקטיפוס, מתים. יעדן טאָג פלעג דער לאַנגער וואָגן זאַמ־לען מתים. שאָטנס, איינגעוויקלטע אין שמאַטעס, פלעגן זיך אים נאָכש־לעפן ביז צו דער הילצערנער בריק: „ברוך דיין אמת". קיינער האָט נישט געוויינט, נישטאָ מער קיין טרערן, ווייזט אויס פאַרגליווערט געוואָרן אין פאַרשטיינערטע הערצער.

די אַרבעט אויף דער פערמע האָט זיך געענדיקט; נישטאָ קיין לעקמעל, קיין זשמעניע אַרבעס. אַ שכנה אַ היגע, ציפּע די בעקערן, ברענגט אַריין יעדן טאָג אַביסל זופּ דער קליינער רייזעלע, די מומע פערעלע און די מאַמע ווינטשן איר אָן דאָס אייביקע לעבן. טאַניע ברענגט אויך אַריין צומאָל אַ שטיקל ברויט, אפילו אַביסל פּאָווידלע, פון וואַנען, האָט זי נישט געוואָלט זאָגן: „פאַראַנען גוטע מענטשן", פלעג זי ענטפערן.

אין שטיבל איז געוואָרן געראַמער, דער אַלטער נחמיה איז געשטאָרבן. ער איז געפאַלן ביי זיין „דינסט", ווי טאַניע האָט געזאָגט. ער האָט ווי יעדן פרימאָרגן געלייגט טלית און תפילין, זיך אויסגעדרייט אויף מזרח זייט זאָגן שמונה עשרה און איז אומגעפאַלן. ער איז געלעגן אין מיטן שטיבל אַ גאַנצן מעת־לעת, ווייל דער וואָגן מיט מתים איז אין יענעם טאָג שוין געהאַט דורכגעפאָרן. דעם צווייטן טאָג האָט מען אים פאַרנומען. ער איז געלעגן אין וואָגן אינאיינעם מיט פראָים פעלדשער און נאָך עטלעכע מתים, צפון און דרום־בוקאָווינער יידן. איך האָב אַ טראַכט געטאָן: „דער כל ישראל חברים איז פאַרווירקלעכט געוואָרן אויף אַ שרעקלעכן אופן: בעסאַראַבער, בוקאָווינער, רומענישע און אוקראַינישע יידן אין איין מאַסן ברידער־קבר".

דער טאַטע, די מאַמע און די מומע פערעלע פלעגן יעדן טאָג אַרויס־גיין צום טייך, אָנשניידן אָטשערעט, מע פלעג מיט אים אונטערהייצן דאָס פּליטקעלע און אויפקאָכן אַביסל אָקרעפּ, זיך דערוואַרעמען אַביסל די נשמה און איבערבייטן די פאַרלייזיקטע געלעגערס. דער פעטער יואל איז פון עטלעכע טעג געזעסן אין שטיבל, נישט אַרויסגעגאַנגען, עפּעס

א שײנעץ מיט א בענדל אויפֿן אָרעם האָט אים געהײסן אויסטאָן די שטיוול, איז ער אהײמגעקומען א באָרוועסער אינעם ברענענדיקן פֿראָסט .. ניסל שוחט האָט אים געשענקט א פּאָר אַלטע קאַלאָשן, זענען זײ אָבער געווען קלײן אויף אים ...

אין א טאָג האָב איך באַגעגנט שײקע בעל-עגלה, דאָס פּנים בײ אים געווען אײַנגעשרומפּן, זײַן רויטע באָרד — האַלב גרוי, ער איז ווײַזט אויס, געקומען פֿון א ווײַטן וועג, געטראָגן א שווערע טאָרבע אויפֿן אַקסל. ער האָט אראָפּגעלאָזט די טאָרבע, אַרויסגענומען א ברויט און מיר געגעבן:

— נאַ, נעם, איר האָט א קלײן קינד אין שטוב. איך שטעל זיך אײַן דאָס לעבן, ווײַל איך האָב צוויי קינדער, קען איך זײ ניט לאָזן שטאַרבן פֿאַר הונגער, און באַסיע איז קראַנק, גײ איך דאָרף אַרײַן, זעסט, דאָרט איבערן באַרג — אַסך-הכּל פֿון 6—7 ווערסט. איך האָב שוין מײַנע פּויערים. וואָס זאָל איך טון? נאָר מײַן נישט אז איך פֿרעס אָף אַלעם אַלײן. אַבי איך האָב א לישנע* ברויט, טראָג איך אַרײַן פּרויקע קירזשנער, מנשה מלמד, אַפֿילו אַבֿרהם-אהרנען דעם „קראַטש" אויך ... א רחמנות אָף א ייִדן, נײן?

טאַניע פֿלעג אַרײַנקומען ברענגען עפּעס דער קלײנער רײַזעלע. מיר פֿלעגן בײַטן עטלעכע ווערטער, און אײניקע מאָל פֿלעגן מיר שפּאַצירן אין די אָוונטן אַרום ניסל שוחטס שטיבל. איך בין אינגאַנצן פֿאַרכאַפּט געוואָרן פֿון איר שטאַרקן ווילן און איר קאַלטער לאָגיק. א מאָדנע געפֿיל פֿלעג מיך פֿאַרכאַפּן אין איר אָנוועזנהײט, א געפֿיל פֿון רעספּעקט, פֿון גרײטקײט אויסצופֿילן איר ווילן, און פֿון ליבשאַפֿט.

אין אַן אָוונט האָבן מיר שפּאַצירט און געשוויגן, זי האָט זיך אויף אַמאָל אָפּגעשטעלט און מיר אַרײַנגעקוקט גלײַך אין די אויגן אַרײַן:

— ווײסט, הײַנט איז מײַן געבורטסטאָג — איך בין אַלט געוואָרן 20 יאָר ...

איך האָב איר אויסגעשטרעקט די האַנט . זי האָט מיך אַרומגענומען און האַסטיק געקושט ... דאָס האַרץ האָט זיך מיר אָפּגעשטעלט:

— טאַניע, האָב איך געשטאַמלט, טאַניע ...

— שאַ, רעד נישט, איך בעט דיך, רעד נישט.

---

* אַן איבעריק

זי האָט זיך באַפרייט פון מיינע אָרעמס און מיט איר פעסטער, אָנגענעמענער אַלטאָ שטים א זאָג געטאָן אביסל איראָניש:

— נו, וואָס פאר א געשענק מאכסטו מיר צו מיין געבורטסטאָג? א געשענק מיין איך ניט פאר מיר פערזענלעך, איך נויטיק זיך ניט דערין, נאָר פאר אונדזער זאך, פאר אונדזער קאמף. ביסט גרייט?

— יאָ, איך בין גרייט — האָט מיין ענטפער געקלונגען ווי א שבועה...

— נו, גוט, איך וועל דיר מאָרגן אויפדערנאכט מודיע זיין. און אצינד לאָמיר אריינגיין אביסל צו שיקען, א ווילער בחור שיקע. ס'דאָ אויף וועמען זיך צו פארלאָזן.

*

די נאכט איז געווען א פינצטערע, א פארכמארעטע, אָן שטערן. דאָס געטאָ איז געשלאָפן און די איינגעהויקערטע שטיבלעך האָבן אויסגעזען ווי קרומע מצבות אויף אן אלטן בית-עולם. טאניע האָט געשפאנט און איך נאָך איר. מיר האָבן געשוועבט ווי צוויי שאָטנס איבער די הינטערשטע געסלעך ביז צום ברעג פונעם טייך. טאניע האָט זיך אָפגעשטעלט, זיך ארומגעקוקט. פון דערווייטנס אויף רעכטס האָט זיך פראָפילירט די הילצערנע בריק, די גרענעץ פונעם געטאָ. מיר זענען פאָרזיכטיק אריבער דאָס געפרוירענע טייכל און אריין אין א פויערישן גאָרטן. ערגעץ האָט זיך צעבילט א הונט און טאניע האָט זיך ווידער אָפגעשטעלט. מיר האָבן געשפאנט בארג ארויף שווייגנדיק. טאניע האָט א לייכטן הוסט געטאָן און פון הינטער א בוים האָט זיך ארויסגעשטעלט א שאָטן. איך האָב נאָר געזען זיין רוקן. מיר זענען אריין אין א צווייטן פויערישן גאָרטן און זיך פארנומען אויף לינקס לענגאויס א הויכן ברעטערנעם פארקן. דער שאָטן האָט געעפנט א קאליטקע, אָנגעקלאָפט דריי מאָל אין פענצטער פון דעם שטיבל און איז נעלם געוואָרן. די טיר האָט זיך געעפנט און מיר זענען ביידע אריין. אין א ריין אויפגעראמט צימערל איז ביי א טיש געזעסן א מאן אין די מיטעלע יאָרן מיט שווארצע געקרויזטע האָר און א לאנג אויסגעצאמט פנים. א פעסט געבויעטער מאן איז געשטאנען מיטן רוקן צו אונדז און ארויסגעקוקט דורכן פענצטערל אין גאָרטן אריין.

אויפן טיש זענען געווען אָנגעגרייט פיר גלעזער טיי מיט צובייסן. דער מאַן האָט זיך אויסגעדרייט, אונדז באַגריסן און איך בין געבליבן אַן לשון. פאַר מיר איז געשטאַנען סטעפּאַן קאַפּיטקאַ...

טאַניע האָט מיך אָנגענומען ביי דער האַנט און צוגעפירט צום טיש:

— דאָס איז דער יונגערמאַן, חבר קאַפּיטקאַ.

— מיר זענען שוין באַקאַנט — האָט מיר קאַפּיטקאַ געדריקט די האַנט.

— דער חבר וועליקי, זייט באַקאַנט — האָט קאַפּיטקאַ געוויזן אויפן מאַן מיט די שוואַרצע געקרייזטע האָר. נו, זעצט זיך, און לאָמיר א שמועס טאָן.

קאַפּיטקאַ האָט גערעדט מיט א געלאַסענער שטים, ווי ער וואָלט גע-ציילט די ווערטער און טראַץ דער ערנסטקייט פונעם מאָמענט האָב איך זיך נישט איינגעהאַלטן און א זופּ געטאָן די הייסע זיסע טיי, וועמענס טעם איך האָב שוין געהאַט פאַרגעסן זינט לאַנגע חדשים.

קאַפּיטקאַ האָט אונטערגעשטראָכן די נויטווענדיקייט אונטערצוהאַלטן דעם מאָראַל פון די מענטשן אין געטאָ און אויסער אים. די מענטשן דאַרפן וויסן — האָט ער באַטאָנט — אַז מאָסקווע איז נישט נאָר נישט געפאַלן, נאָר דער שונא האָט באַקומען אַן ערנסטן קלאַפּ, און די לעגענדע פונעם „בליץ-קריג" איז צערונען געוואָרן אין די רוסישע שנייען. מ'דאַרף מיט אַלע מיטלען באַקעמפן די פאַשיסטישע דעזינפאָרמירונג, און כדי דאָס אַלעס זאָל זיין ווירקזאַמער און האָבן א פּסיכאָלאָגישן עפעקט אויף דער באַפעלקערונג, דאַרף מען אין די נאָענטסטע טעג קלעפּן אַפּישן אין געטאָ, מיטן קאָמוניקאַט פון דעם „סאָוואינפאָרמביוראָ".

— אייער מיינונג, חבר וועליקי? — האָט זיך קאַפּיטקאַ געווענדעט צום מאַן וואָס איז געזעסן א שווייגנדיקער ביים טיש.

דער חבר וועליקי האָט זיך אויסגעהויבן, פאַררייכערט א מאַכאָרקע ציגאַר ביים לאָמפּ גלעזל און איך האָב באַטראַכט זיין לענגלעך יידיש פּנים, זיינע געקרייזטע שוואַרצע האָר און זיינע שוואַרצע אויגן מיט גראָ-בע שוואַרצע ברעמען-בערשטלעך. ער האָט אַרויסגעלאָזט א וואָלקנדל רויך דורכן מויל און דורך דער נאָז:

— איך האָב צו מאכן א פּאָר באמערקונגען. קודם כל מיין איך אז גלייכצייטיק מיט די אפּישן וואָס מ׳וועט אויסקלעפּן אין געטאָ, דאָס הייסט אין דער זעלבער נאכט, דאַרף מען קלעפּן אַפּישן אויך אויסער דעם געטאָ — און דאָס דאַרף געטאָן ווערן דורך מענטשן פון אויסער דעם געטאָ, כדי דער פארדאכט זאָל ניט פאלן אויף די געטאָ מענטשן, וואָס קאָן ברענגען מעגלעכע רעפּרעסיעס מצד די מאכטהאָבער; צווייטנס מיין איך אז די אפּישן וואָלטן א חוץ דעם קאָמוניקאַט באדאַרפט האָבן א צייכע־נונג, אָדער א קאריקאטור, למשל עפּעס מיט היטלערן, הא, וואָס זאָגסטו טאַניע?

— ס׳וועט זיין א קאריקאטור, חבר וועליקי — האָט טאַניע געענט־פערט — מיר האָבן א בחור אין געטאָ, א אונדזעריקן, א גוטער צייכענער.

— נו, און ווער נעמט אויף זיך דאָס אחריות פאַר די אפּישן?

— איך, מיט דעם יונגנמאַן און מיט שיקען — האָט טאַניע געענטפערט.

— און דריטנס — האָט פאָרגעזעצט דער חבר וועליקי — דאַרף מען פּרווון עפּעס טאָן פאַר די אומגליקלעכע פּונעם געטאָ, אויף וויפל ס׳איז מעגלעך ראטעווען, כאָטש די קינדער פון הונגער טויט.

— יאָ, חבר וועליקי, האָט זיך קאַפּיטקאַ אויפגעהויבן — איך בין מסכים מיט אייערע פאָרשלאָגן. און איך וועל פּרווון עפּעס טאָן דורך מיין מילנער טערענטי, אריינשמוגלען צו ביסלעך מעל אין געטאָ. ציפּע די בעקערן וועט שוין ווייטער דעריבער זאָרגן. מיר האָבן זיך געזעגנט. דער חבר וועליקי האָט א קוש געטאָן טאַניען אין שטערן: „זיי געוואָרנט״. און מיר האָט ער אויסגעשטרעקט זיין פּעסטע, ווארעמע האנט: „זייט מצליח און שלום״.

*

די נאכט א פינצטערע, א קאלטע, ווי מע פלעג ביי אונדז אמאָל זאָגן: „אן עבירה אפילו א הונט ארויסצולאָזן״. דריי שאָטנס שלייכן זיך צווישן די טויטע געטאָ געסלעך. איינער פון זיי איז טאַניע, דער צווייטער בין איך, דער דריטער — איז שיקע. מיר האָבן זיך עטלעכע מאָל באגעגנט ביי שיקען אין דערהיים. ער האָט געוווינט מיט זיין מוטער אין א שטיבל

הינטער דער פֿארלאָזטער שיל. דער פֿאָטער איז געווען אויפֿן פֿראָנט, די עלטערע שוועסטער האָט מען געהרגעט מיט איר גאנצער משפּחה אויף יענער זייט בוג. מיר האָבן באשטימט אָנצוקלעפּן די אפֿישן אין צענטער פֿון געטאָ, אויף דער גאס וואָס פֿירט אראָפּ צו דער הילצערנער בריק. אויך דאָרט ביי שיקען, האָט געארבעט איבער דער קאריקאטור, מוסיע, א שווארץ־חנוודיקער בחור, א מאָהילעווער, וואָס האָט זיך על פּי נס געראטעוועט פֿון דער דייטשישער געפֿאנגענשאפֿט ביים דניע־פּער. ער האָט אָנגעמאָלן היטלערן ווי ער אנטלויפֿט פֿון הינטער מאָסקווע מיט אונטערגעהאקטע פֿיס. א געלונגענע קאריקאטור. איך שפּאַן און שטעל זיך יעדעס מאָל אָפּ, כ׳קוק זיך ארום און גיי ווייטער. דאָס בלוט שלאָגט מיר אין די שלייפֿן. כ׳וויל א ניס טאָן און האלט זיך איין מיט אלע כוחות. ששש, עפּעס האָט א סקריפּע געטאָן... ניין, דאָס ווינטל האָט א ריר געטאָן א צעבראָכן טירל. פֿאר מיר שפּאנט מיט גיכע טריט טאניע, זי פֿארקערעוועט אויף לינקס. דאָס הארץ קלאפּט גיך, גיך, איך פֿיל ווי סע וואָרגט מיך עפּעס אין האלדז. נאָך א צוואנציק דרייסיק שפּאַן, קלער איך און נעם זיך ציילן: איינס, צוויי, דריי. נאָר אָט איז דער פֿארקן. איך צעשפּיליע דעם פֿידזשאק, שלעפּ ארויס דאָס פּאפּיר, די האנט צי־טערט מיר, כ׳שלעפּ ארויס דאָס פּענדזל און סע פֿאלט מיר ארויס פֿון דער האנט אין שניי אריין. נאָך אביסעלע... אזוי, אזוי, אָנגעקלעפּט דאָס בלעטל, אביסעלע קרום — הא? ס׳מאכט נישט אויס... איך קוק זיך ארום, טאניע איז שוין נישטאָ פֿון יענער זייט גאס, זי האָט שוין איר שטיקל ארבעט אָפּגעטאָן. איך לויף צווישן די איינגעהויקערטע שטיבלעך. הינטער דער האלב־חרובער שיל וואַרטן אויף מיר טאניע און שיקע. מיר דריקן זיך די הענט. טאניע כאפּט מיך ארום און קושט מיין פֿארשוויצט פּנים, קושט מיך און וויינט... און שיקע קוקט זי אָן א דערשטוינטער...

*

איז פֿרילינג געקומען אויף דער וועלט. טייען אויף שנייען און ריטש־קעס לויפֿן אויף די געסלעך, לויפֿן צום טייכל. דאָס וואסער צעגיסט זיך

איבער זיינע ברעגעס באוואקסענע מיט אַטשערעט און דערטרענקט די קלאָדקע וואָס פירט איבערן טייכל צו דער סטעזשקע בארג ארויף ביז צום געוועזענעם „סאָווכאָז“. די פעלדער שטייען נאקעטע, מיט הי און דאָ קליינינטשקע אינדזעלעך שניי, וואָס ווערן אלץ קלענער און קלע־נער. פרילינג געקומען אויף דער וועלט, פרילינג אין געטאָ, און מיר האָבן געמיינט אז דער ווינטער וועט האלטן אזוי לאנג ווי סע וועט האלטן אונ־דזער גלות. ניין, די נאטור רעכנט זיך מיט גאָרנישט און מיט קיינעם נישט. זי איז נישט סענטימענטאל, זי טוט זיך אירס, אומאָפּהענגיק פון די געשעענישן וואָס רירן אָן צענדליקער מיליאָנען מענטשן. ארום גרינען פעלדער, דער הימל ווערט טיפער און בלויער, שערענגעס בושלען פליען אין גלייכע רייען, זיי קערן זיך אום פון ווייטע ווארעמע לענדער צו זייערע אלטע נעסטן און סע שטערט זיי נית וואָס שערענגעס אוויאָ־נען מיט שווארצע צלמים אויף די פליגל, פליען ביינאנד מיט זיי, יאָגן זיי איבער און פליען ווייטער מיט אָנגעלאָדענע בייכער מיט באָמבעס „נאָך אָסטען“. די פייגל קערן זיך אום צו זייערע אלטע נעסטן, קיינער טשעפעט זיי נישט, מיט וואָסזשע זענען מיר ערגער פון זיי, פארוואָס טאָרן מיר זיך נישט אומקערן צו אונדזערע אלטע נעסטן? און אפשר האָבן מיר גאָר נישט געהאט קיין נעסטן און אלץ איז נאָר אן אילוזיע, א חלום? און אויב יאָ געהאט, ווי אזוי זשע צו זיי צוריקפליען מיט אָפּגעשניטענע פליגל. פליען האָבן מיר געקאָנט נאָר אויף די פליגל פונעם גדאנק.

יעדן אינדערפרי פלעג דער פעטער יואל ארויפגיין מיט דער בלאָטיקער סטעזשקע צום טייך, שטיין ווי א פארכישופטער און אריבערקוקן צו די ארומיקע פעלדער, טיף אין זיך ארייננדעכן די פארע וואָס האָט זיי פאר־הילט ווי א דינער נעפל. שטיין, קוקן און זיך צוהערן, גלייך ווי א געהיי־מער גערויש וואָלט עפּעס געשעפטשעט פון די געדערעם פון דער ערד. דערנאָך פלעג ער באטראכטן דעם הימל און נאָכקוקן די שערענגעס פייגל וואָס פלעגן זיך דערווייטערן אין גלייכע שורות צום האָריזאָנט, און צום סוף ארויפלאָזן דעם קאָפּ און באטראכטן זיינע גרויסע פיס ארומ־געוויקלטע מיט אָנעטשעס און די ענגע קאלאָשן איבערגעבינדענע מיט שטריקלעך, וואָס ניסן שוחט האָט זיי אים געשענקט. אז די זון האָט אָנגע־

הויבן בעסער ווארעמען, פלעג ער זיך אויסטאָן, אויפהענגען די מלבו־שים אויפן אָטשערעט און נעמען לויזן דאָס צעריסענע העמד...

ער וועט זיך שוין קויפן א פּאָר שיך אויף פּסח — זאָגט דער פעטער יואל, ווייל פון א שטיקל צייט שטעלט זיך אָפּ א „באזאר" א מין מארק, צוויי מאָל אין דער וואָך, דאָרט אונטן ביי דער הילצערנער בריק. דאָרט קען מען אויסבייטן א פּאָר הויזן פאר אביסל מעל, מ'קען קויפן פאר געלט אויך, ווער ס'האָט נאָר, פאר דייטשישע רייכסמארק, ספּעציעלע באנקנאָטן פאר די אָקופּאציע געביטן, אָדער פאר סאָוועטישע רובל, פאר גאָלד — ווער ס'האָט נאָר — קען מען באקומען סיי רייכסמארק, סיי רובל; ווייל די אייזערנע עקאָנאָמישע געזעצן זענען די שטארקסטע אין דער וועלט, זיי אימפּאָנירן איבער אלע אנדערע געזעצן און דירעק־טיוון. וועט ער שוין גיין, דער פעטער יואל, צו דעם דרום־בוקאָווינער ציין־טעכניקער, ער וועט אים ארויסשלעפּן די גאָלדענע ציין, וועט־ער מיט זיי גיין צו הערשל פּראָצענטניק, ער איז בקי אין די זאכן...

ציפּע די בעקערן פלעג ארייננברענגען כמעט יעדן טאָג, א פונט גער־רשטן ברויט. „נעמט, נעמט, פאר רייזעלען, לייטישע מענטשן זאָרגן פאר קליינע קינדער". די מאמע פלעג רויט ווערן, כ'האָב געזען אז זי שעמט זיך, די מומע פערעלע פלעג אָפּקרעכצן און נעמען דאָס ברויט. דער טאטע האָט זיך שטארק געעלטערט. די באָרד גרוי, ס'האָט אים דערקוטשעט די ראיה, געהאט א קאטאראקטע אויפן רעכטן אויג. יעדן אינדערפרי פלעג ער לעגן טלית און תפילין, איבערכאפּן אן ארבעס־פּלעצל מיט אביסל אָקרעפּ און ארויסקוקן דורכן פענצטערל, צום טייך. דערנאָך פלעג ער ארויסנעמען פון דער קעשענע א צעקנייטשטן בויגן פּאפּיר, א באשריבענעם פוןביידע זייטן מיט דריבנע אותיות. ער האָט פארשריבן די נעמען פון די מתים פון אונדזער שטעטל, זייערע יאָרצייטן... צווישן זיי ר' נחמיה בן יצחק־מאיר — אונדזער געוועזענער שכן, דער טשערנאָוויצער ייד.

— אהרן, גיי אביסל ארוים ס'איז וועסנע, מחיה ווארעם אין דרויסן.

— וואָס זאָל איך זען, די צרות אונדזערע?

— גיי צו ביז צו מרדכין.

— ער וועט מאָרגן קומען אהער, מיט מנשה מלמד, שייקע בעל־עגלה און נאָך עטלעכע מענטשן. זיי ווילן א שמועס טון וועגן מצות, ס'איז דאָך ערב פסח, אז ווי איז צו אונדז. יואל האָט מיר געזאָגט...

16 סעפטעמבער

איך נעם ווידער ארוים דעם אלטן פארגעלטן העפט, דעם העפט וואָס טאניע האָט מיר געגעבן אין געטאָ. איך בלעטער אים אויף גיך, איך אייל זיך, איבערמאָרגן ענדיקט זיך מיין אורלויב. איך בלעטער אים א פארטראַכטער און א פארכאפטער פון די שטורמישע געשעענישן, פון די זכרונות וואָס לאָזן מיך ניט צורו, מוטשען מיך, טענהן צו מיר, עגבערן מיר דעם מוח: „לייען, לייען, שרייב, שרייב! אונדזערע נשמות ווילן האָבן א תיקון. שרייב! איבערמאָרגן פאָרסטו אהיים און מיר וועלן פארגעסענע ווידער ארומבלאנקען אין טאָג־טעגלעכן הו־הא פונעם לעבן. שרייב! מיר וועלן דיך ניט אָפּלאָזן, לייען און שרייב! זשאַלעווע דיך נישט! אונדזערע נשמות ווילן האָבן א תיקון".

איך האָב זיך געזעצט אויף דער באנק ביים ברעג פונעם טייך אַלט און געלייענט:

„ס'איז געווען א וואָך פאר פסח. אין אונדזער געטאָ שטיבל האָבן זיך פארזאמלט עטלעכע יידן וואָס האָבן איבערגעלעבט דעם שרעקלעכן ווינטער. צווישן זיי אויך שייקע. ער איז געווען אויסגעדארט, דער רוקן געבויגן, פון זיין גדיכטער רויטער באָרד איז פארבליבן בלויז א שי־טער ביסל געל־גרויע האָר. א שווערער ווינטער געווען א ביטערער... איך האָב געקוקט אויף שייקען און געזען אונדזער שטעטל. שייקע „בייטש" מיט זיין פאיעטאָן זענען געווען א באשטאנדטייל פונעם נעסל אנטקעגן בולוואר, און חברה לצים פלעגן זאָגן אז ווען ער זאָל פארשווינדן, וואָלט מען אים באדארפט אויפשטעלן א דענקמאָל. און לויט מיין קינדישן שכל דעמאָלט, איז טראָץ אלע זיינע בלויזן האָט שייקע טאקע באמת זיך פארדינט מע זאָל אים אויפשטעלן א דענקמאָל. נעגאטיווע כאראקטער־שטריכן האָט שייקע געהאט גענוג: א גראָבער יונג, מיט עברי איז ביי אים

געוועזן שטומפּיק... חוץ דעם איז ער געוועזן אן אָפּגעריסענער, א בעל־כעס און פלעג אויך כאַפּן אן איבעריק גלעזל משקה.. ער האָט אָבער געהאַט א גוט הארץ שייקע. ניט נאָר וואָס ער האָט ליב געהאַט זיינע פערד־לעך ווי זיינע אייגענע קינדער, נאָר ער האָט אויך ליב געהאַט מענטשן, זיי א טובה טאָן, זיי העלפן בעת-צרה. למשל, צוריק מיט יאָרן—האָט מיר די באָבע מאלי-רחל אמאָל דערציילט — ווען אויף דער „הינטערשטער גאַס" האָט ניט איצטער געדאכט, אויסגעבראָכן א שריפה, האָט ער גע־ראַטעוועט פון די פלאַמען דעם שכנס א מיידעלע, און זיין בּיסל אָרעמ־קייט איז אוועק מיטן רויך. שפּעטער ווען איך בין שוין געוועזן א גרוי־סער, געדענק איך ווי שייקע האָט פארטריבן פונעם שטעטל כוליגאַנעס; זיי האָבן זיך גערופן „סטודענטן", זיי זענען געקומען פאר די וואלן אין א מארק-טאָג, אונטערהעצן די פּויערים, זיי זאָלן וויילן פאר זייער פאר־טיי, וואָס וועט אויסלייזן דאָס לאנד פון די יידן... און טראָץ דעם, האָט שייקע דאָך פאר עמעצן יאָ מורא געהאַט. ער האָט מורא געהאַט פאר זיין ווייב, פאר באַסיען. באַסיע איז געוועזן א קליינע, א דיקע און שווארצע יידענע, און א מויל האָט זי געהאַט.... זי פלעג אָפּמעסטן שייקען מיט א שארפן בליק, אז סע פלעג אים אזש אַנטרונען ווערן דאָס בלוט פונעם פנים:

— פיר נפשות האָסטו געבראַכט אויף דער וועלט, פיר פּיסקעס צום האָדעווען און די פארטרינקסט דעם לעצטן גראָשן ביי יונהן אין קרעטשמע? גאָט שמאַסט ניט מיט קאַן באַטש שייקע! ער וועט דיך שטראָפן...

שייקע פלעג אראָפּלאָזן דעם קאָפּ, קייען זיין רויטע צעשויבערטע באָרד און שטאַמלען:

— יאָ, באַסיע לעבן, כ'בין שולדיק, כ'בין שולדיק.

שייקע פלעג האַלטן שבת און אלע ימים-טובים. געדאַווענט האָט ער אין דער „בלעכערישער" שיל. ווי יעדער באַלעבאָס פלעג ער פּראַוועון דעם סדר, געוויס לויט זיין שטייגער. פלעגן פארעפּיטקעס דערציילן אין מארק, אז אמאָל אין א סדר אָוונט איז ער געקומען א מידער אהיים, האָט זיך באַסיע צו אים צוגעטשעפּעט:

— נו, שייקע, נעם פּראַווע דעם סדר, דערצייל די קינדער יציאת־מצרים.

— יציאת מצרים? וואָס זאָל איך אייך דערציילן? פּרעה איז געווען א גרויסער כלב, ער האָט געוואָלט די יידן אָנפּייפּן — האָבן די יידן אים אָנגעפּייפּט... האיט, גיב עסן, ס׳חלשט מיר ס׳הארץ...

יום-כיפּור, אן איינגעהילטער אין טלית פּלעג ער זיצן אויף זיין אָרט אין דער בלעכערישער שיל און זיך שאָקלען גלייך מיט אלע. ער פּלעג האלטן אין דער האנט א מחזור, נאָר אזוי ווי מיט עברי איז ביי אים גע-נאנגען ווי ביי א שווערן וואָגן בארג ארויף, פּלעג ער זיך אויסטענהן מיט גאָט לויט זיין פארשטאנד:

„רבונו של עולם! דו, וואָס באזאָרגסט מיט שפּייז אלע באשעפענישן פון דער וועלט, פונעם פויגל פון הימל ביז צום מענטש, פארשרייב מיך, באסיען און די קינדער אין ספר — החיים. שענק אונדז און אלע יידן א גוט יאָר מיט פרנסה. און נאָך עפּעס רבונו של-עולם, אפשר איז ניט כדאי... אָבער אז איך בעט אויף פרנסה, דארף איך בעטן פאר מיינע פערדלעך אויך“...

*

1942. עטלעכע טעג פאר פסח. אין אונדזער שטיבל זענען געקומען עטלעכע יידן זיך בעראָטן, ווי אזוי צו באזאָרגן כאָטש אביסל קארטאָפל אויף פסח, און סתם ווי אזוי דערהאלטן ביים לעבן די אויסגעהונגערטע קינדער. די פארזאמלונג האָט „פרעזידירט“ מנשה מלמד.

— איך וועל שוין אלעם באזאָרגן — האָט זיך אויפגעשטעלט שייקע. מאָרגן פארטאָג וועל איך אריבערגיין — האָט ער אָנגעוויזן מיטן פינגער אין דער ריכטונג פונעם דערפל פון יענער זייט בארג — און היטלערן ימח-שמו אף צולהכעים — וועלן מיר האָבן ניט נאָר קארטאָפליעס, נאָר אויך מצות אף פסח און אביסל ווארעם געקעכטס פאר די קינדער; פאר א גויט וועל איך מאכן צוויי, דריי וועגן. גרייט מיר אָן א זאַק, איך ווייס שוין וואָס כ׳האָב צו טאָן...

סע האָט זיך אראָפּגעלאָזט א שווערע שטיקלייט. שייקע איז ארויס. איך בין אים נאָכגעגאנגען. ער האָט מיר געדריקט די האנט און אריינגע-קוקט גלייך אין די אויגן:

— ווייסט? איך וועל זיך אומקערן. אז שייקע זאָגט ער וועט זיך אומ־קערן, וועט ער זיך אומקערן.. נאָר כאַפּ זיך אריין אמאָל צו מיינע יינגלעך, זיי זענען נאָך קינדער, זיי זענען אליין, ווייסט דאָך, מיין באָסיע האָט זיך דעם ווינטער געפּעלט...

דעם צווייטן טאָג קאַיאָר איז שייקע אוועק אין דאָרף אריין. ער האָט זיך מער נישט אומגעקערט...

קיין מצות אויף פּסח האָבן מיר נישט געהאַט, נאָר קאַרטאָפל און א ווארעם ביסל זופּעכץ פאר די קינדער יאָ, דערפאר האָט געזאָרגט דער חבר וועליקי דורך סטעפּאַן קאַפּיטקאָ און ציפּע דער בעקערן.

תיכף נאָך פּסח האָט הערשל פּראָצענטניק גענומען שייקעס יינגלעך צו זיך.

— אז גאָט וועט מיר שענקען ס'לעבן און ס'וועט קומען די ישועה, וועל איך זיי איבערשראַבן אף מיר, זיי שיקן לערנען און מאַכן פון זיי מענטשן; מ'דאַרף א טראַכט טון וועגן עולם הבא אויך.

— נו, ווער קען אָפּשאַצן א יידישע קישקע, וואָס זאָגט איר?

— לאַכט ניט, לאַכט ניט, ס'איז אין אים פאַרבליבן דאָס פּינטעלע ייד.

— יאָ, ס'וואַרפט זיך נאָך אין אים א יידישע אָדער...

*

דער זומער איז געווען א הייסער, מיט לאַנגע אומרואיקע טעג און נאָך אומרואיקערע קורצע נעכט. די מענער האָט מען גענומען אַרבעטן צום שאָסיי און די פרויען פלעגן „כאַפּן" אויף אַרבעט קיין טולטשין צום טאָרף. יעדן פאַרטאָג פלעגן מיר זיך פאַרזאַמלען ביי דער בריק אין עק פון געם געטאָ. מע פלעג אונדז איבערציילן און טרייבן צום יאַראָשענקער שאָ־סיי, אַן ערך צען קילאָמעטער. מיר פלעגן אָנקומען מידע צו דער אַרבעט און זיך אויסלייגן אויפן גראָז ניט ווייט פונעם וואָקזאַל. קיין עסן האָט מען נישט געגעבן. דער בריגאַדיר, אַן אַלטער אוקראַינער פלעג זיך בייזערן: „נו, היינטישע זין, נו ליידאַקעס, הייבט זיך שוין אויף צו דער אַרבעט, איר זעט ניט, אויפן וואָקזאַל זענען דאָ דייטשן".

די טאטשקעס מיט זאמד האָבן באַלד אָנגעהויבן סקריפּען און די לאָפּעטעס קריצן צווישן די בערגלעך מיט שפּיציקע שטיינדלעך.

„הייט גיכער, גיכער, האָט צוגעבאָמקעט דער בריגאַדיר און צוגעוווּנקען מיטן אויג: מיר דאַרפן צוגרייטן דעם שטראָז פאַר אונדזערע טאַנקן, איר פאַרשטייט ניט? מיין מיכאַילאָ איז א טאַנקיסט, וועט ער טאַקע פאַרקערעווען מיט זיין טאַנק אויף דעם אָרט"...

ארום צוועלף, פלעגן מיר זיך אויסציען אינעם ווייכן גראָז און גריזשען א גרין פלעצל פון ארבעם-מעל. קיין ברויט איז נישט געווען פון א שטיקל צייט, די אָקופּאַנטן האָבן ארויסגעפירט די תבואה און ביז צום נייעם אוראָזשאַי, ווער ווייסט?

ביינאַכט פלעגט מען כאַפּן פּרוּוען אויף ארבעט קיין טולטשין און איבערן געטאָ האָבן זיך טראָגן קוויטשערייען און יללות. שאָטנס פלעגן זיך שמוגלען לעבן ניסן שוחטס שטיבל און פּרוּוון אַנטלויפן פון יענער זייט טייכל. יללות פלעגן זיך אויסמישן מיט קורצע באַפעלן פון די חוטפּים און מיט די שיסערייען פון יענער זייט טייך.

די אָבלאַוועס פלעגן מאַכן די רומענישע זשאַנדאַרן אינאיינעם מיט דער אוקראַינישער פּאָליציי; צולעגן „א האַנט" פלעג אויך די נישט לאַנג געשאַפענע „יידישע פּאָליציי". דאָס זענען געווען עטלעכע „הינטשלעגערס" ווי מע פלעג זיי רופן און זייער שעף איז געווען לאָזער „זשערעבעץ", א קצב פון א דרום-בוקאָווינער שטעטל. ער איז געווען א פאַרשוין פון מיטעלער וווּקס, א ברייט-פּלייצעדיקער מיט לאַנגע האָריקע הענט. פון זיין לאַנג פערדיש פּנים האָבן ארויסגעקוקט א פּאָר קליינע אייגעלעך אָן וויעס; אויפן קאָפּ, א פּליכע. א גרויס מויל מיט געלע שיטערע ציין. ער פלעג ארומגיין מיט זיינע „הינטשלעגערס" אין געטאָ און היטן סע זאָל חלילה קיינער נישט ארויסגיין אָן דעם געלן מגן דוד און אַלע יונגעלייט זאָלן זיך שטעלן גאַנץ פרי צו דער ארבעט. זיי זענען געווען טעטיק אויך אויפן באַזאַר. לאָזער, דער „נאַטשאַלניק" האָט איצט געהייסן „לאָזער". געטראָגן א באַנדעראָל אויפן לינקן ארבל, געכאַפּט צו צוויי, דריי מאָל אויף ארבעט די זעלבע פּרוּוען און געשאָנעוועט יענע וואָס פלעגן אים צאָלן. ער איז נישט געווען קיין מפונק: מאַרקן ,רובל, נאָר אַממערסטן האָט ער ליב געהאַט „חזרימלעך", גאָלדענע פינעף — אָדער צען רובל מטבעות, פונעם צאַרס

צייטן. און אזוינע מטבעות האָבן זיך געפֿונען. און וואָס געפֿינט מען דען נישט אויפֿן „באזאר“ אונטער דער בריק: גאָלדענע מטבעות און זאַלץ, וואָס סע ברענגען אָדעסער שפּעקולאַנטן און מע פּארקויפֿט עס איבער אויפֿן גלעזל, זייגערס און זילבערנע לייכטער, אָפּגעראַבעוועטע בא יידן, אַלטע שיך און מלבושים, אפֿילו א שענקל איז אויסגעוואַקסן איבער נאכט אויפֿן באזאר. איעדער קאָן ארייננגיין אויסטרינקען א גלאָז סאמאָהאָן און פֿאַרבייסן א שטיק קאָלבאַס, מיט איין באדינג, דער קליענט זאָל נישט טראָגן דעם געלן שטערן... אָן אויסנאמע: לאָזער „זשערעבעץ“. ער האָט געזשליאָקעט סאמאָהאָן און אז „מ׳עסט חזיר — זאָל רינען איבער די באקן“...

שפּעטער האָט זיך געשאפֿן א קהילה, אָנגעפֿירט האָט א דרום-בוקאָווינער אדוואָקאט. ס׳האָבן אָנגעהויבן אָנקומען פּעקלעך מיט מלבושים פֿון די רומענישע קהילות —האָט מען געזאָגט— נאָר קיינער האָט זיי נישט געזען. בייזע מיילער האָבן אָנגעהויבן רעדן אז מע האָט זיי יאָ געזען, אויפֿן... באזאר. די קהילה האָט אויסגעפֿולט איינציקע נוצלעכע פֿונקציעס. זי האָט געהאַלטן פֿארבינדונג מיט דער פּרעטורע. דער סטאַראָסטע, דער אוקראַינישער דיקטאַטאָר מיטן שטעקן, מיקיטע, האָט אָנגעהויבן „פּילן“ אז ס׳איז פֿאראַנען א שטיקל יידישע „אויטאָריטעט“, איז ער ווייכער געוואָרן. אָבער ליידער, האָט דאָס אחדות געליטן. נישט מער דאָס פֿריערדיקע אחדות וואָס האָט געהערשט אין געטאָ. דאָס געטאָ איז עפּעס ווי צעטיילט געוואָרן אויף פֿיר קאטעגאָריעס, לויט דער אָרדענונג: דרום-בוקאָווינער, צפֿון-בוקאָווינער, בעסאַראַבער און אוקראַינער יידן...

מנשה מלמד האָט מאָביליזירט דעם טאטן, דעם פֿעטער מרדכי, אברהם—אהרנען, פּראַקטישע קירזשנער און נאָך עטלעכע יידן און זיי האָבן אָנגעהויבן פֿאררכטן די האַלב חרובע שיל, וואָס איז געשטאַנען ווי א פֿאַרלאָזטע אלמנה ביים ברעג פֿונעם טייך. איך בין דורכגעגאַנגען אין אן אינדערפֿרי און געזען ווי זיי רייניקן אויס די שיל, נעמען צונויף די צעפּאַלענע ציגל. מנשה מלמד איז שוין געווען גאַנץ איינגעהויקערט, פֿון זיין שיטער ציגן-בערדל איז שוין כמעט גאָרנישט געבליבן. ער האָט זיך מיט מיר דערפֿרייט: „מיט גאָטס הילף, וועלן מיר האָבן א שיל אף ימים נוראים. און אפֿשר וועט ביז דעמלט קומען די ישועה... א שאָד נאָר די מענטשן,

אוי, א שאָד. ווען פּלטיאל זאָל זיך ניט געווען פּעלן, וואָלטן מיר געווען געהאט א דאך אויף דער שיל אויך, א שאָד די מענטשן, א שאָד ...

נו, און וואָס זאָגסטו צו דער נייער קהילה, האַ? איך זאָג אז ס'בעסער מיט איר ווי אָן איר, האַ?"

דער זומער איז געווען א הייסער און א טרוקענער, מיט לאנגע אומרואיקע טעג און מיט נאָך אומרואיקערע קורצע נעכט. די דייטשן האָבן דורכגעבראָכן דעם דרומדיקן פראָנט, טויזנטער טאנקן האָבן צעטרעטן אלץ אויף זייער וועג. הונדערטער אוויאָנען האָבן זיך אראָפּגעלאָזט ווי סטייעס ווילדע פייגל איבער די סטעפּעס פונעם דאָן. הונדערטער שטעט און דערפער האָבן געברענט און די סאָוועטישע איינהייטן האָבן אָפּגעטרעטן אויף מזרח. דער ציל פונעם היטלעריסטישן שטאב איז געווען א קלאָרער, זיך דורכרייסן צו דער וואָלגע, ארומרינגלען מאָסקווע פון דרום — מזרח זייט, אָפּשניידן דאָס לאנד פון די קאווקאזער נאפט-רעסורסן און דערנאָך לעגן די האנט אויף זיי.

די לעצטע צייט פלעגן אָנקומען רומענישע צייטונגען פון מאָהילעוו. אונטער גרויסע קעפּלעך האָט מען געקענט לייענען: „דער קריג נייט צו ענדע", „די רויטע ארמיי-ליקווידירט צווישן דאָן און דער וואָלגע", „סטאלינגראד וועט פארחתמענען דעם גורל פונעם קריג". דאָס האָט שטארק געווירקט אויפן מאָראל פונעם געטאָ. די לאגע איז געווען א שווערע, אָן אויסזיכטסלאָזע. אין דיווארעמע אויסגעשטערנטע אָוונטן, אומקערנדיק זיך פונעם יאראָשענקער שאָסיי, פלעג איך ארויסגיין מיט טאניען צום ברעג פונעם טייך, דאָרט האָבן אויף אונדז געווארט שיקע, מוסיע, אין יאשע זיי זענען געווען אלע טיף באזאָרגט. די נאכריכטן וואָס זיי האָבן באקומען פון אנדערע קוואלן האָבן באשטעטיקט אז די דייטשישע חיילות רייסן זיך צו דער וואָלגע. מיר זענען געווען דעזאָריענטירט און פארצווייפלט, ווייל מיט סטעפאן קאָפּיטקאָ האָבן מיר זיך נישט געקענט פארבונדן. ער האָט איבערגעגעבן דורך זיינעם א מענטש פונעם „באזאר" ציפען דער בעקערן, אז דער חבר „וועליקי" געפינט זיך אין א פארטיזאנען אָטריאד, און מיט אים, מיט קאָפּיטקאָן, איז געפערלעך זיך איצט צו פארבינדן.

די לעצטע נייעס פונעם „סאָוואינפאָרמביוראָ": „אויפן דרום-פראָנט שלאָגן אונדזערע איינהייטן אָפּ די אטאקעס פונעם שונא וואָס זעצט

פאַר די אָפענסיווע. אויפן צענראַל-פראָנט, איז דער שונא אין דע־פענסיווע, אויפן לענינגראַדער: די שטאָט איז אונדזערע, שווערע קאַמפן אין בלאָקאַדע אומשטענדן". קאַפּיטקאַ איז אויך ביי דער מיינונג — האָט איבערגעגעבן דער שליח — אַז מע דאַרף איבערצייגן די מענטשן, אַז אויב אַפילו סטאַלינגראַד וועט פאַלן — וועט עס נישט באַדייטן אַז רוסלאַנד איז געפאַלן; סטאַלינגראַד איז נאָר אַ שטאָט און רוסלאַנד איז אַ ריז, וואָס קיינער וועט אים נישט גובר זיין. מע דאַרף איבערצייגן די מענטשן דורכן וואָרט, נישט דורך אַפּישן, אָדער בלעטלעך, ווייל אין דער איצטיקער לאַגע איז דאָס געפערלעך.

מיר זענען געזעסן ביים ברעג פונעם טייך און געשוויגן, גלייך ווי קיי־נער פון אונדז וואָלט נישט געוואָגט צו שטערן דאָס שטילע מורמלען פון זיינע דריבנע כוואַליעס וואָס האָבן זיך געאיילט צום בוג. אונטערן אויס־געשטערנטן הימל האָט געזשומעט אַ עסקאַדרילע עראָפּלאַנען.

טאַניע האָט זיך אויפגעהויבן:

— נו, קינדער, לאָמיר גיין. זי האָט איינגעאָטעמט די שאַרפע לופט פון די סטויגן מיט פריש געשניטענער תבואה פון די אַרומיקע פעלדער און געזעגנט ווי צו זיך אַליין:

יאָ, ר'איז געזעגנט סטעפאַן, ניט קיין צייט פאַר אַפּישן איצטער, אָבער איבער איין זאַך בין איך נישט מסכים מיט אים, איבער סטאַלינ־גראַד. סטאַלינגראַד וועט נישט פאַלן, ווייל סע טאָר נישט פאַלן, איך פאַרשטיי דאָס, איך פיל דאָס...

ביים שוחטס שטיבל האָבן מיר זיך אָפּגעשטעלט. זי האָט מיך אַרומ־גענומען און געפרעגט מיט אַ שטוינענדיק רואיקער שטים: „נו, וואָס האָסטו בדעה צו טאָן נאָך דער מלחמה? איך האָב בדעה צו לערנען מע־דיצין, כאָטש איך האָב ביז איצט געלערנט עפעס אַנדערש. איך מיין אַז די שענסטע, די הומאַניטאַרסטע פּראָפעסיע איז מעדיצין, איבערהויפּט פאַר אַ פרוי, איך וויל ווערן אַ קינדער דאָקטער... און דו?"

*

אין די האַרבסטיקע טעג רינט דער טייך אַן אומעטיקער. זיינע כוואַ־ליעס טראָגן פאַרגעלטן אָטשערעט מיט די ערשטע אַראָפּגעפאַלענע בלע־

טלעך פון די ביימער. דער יאראָשענקער שאָסיי איז פּארטיק, נאָר די דייטשן זענען ביי דער וואָלגע. שיכורע זעלנער און אוקראַינישע פּאָליצײ-לײט שלייען זיך איבער די געסלעך און אויפן „באַזאַר", זיי ריטשען מיט זייערע הייזעריקע קולות: „באַלד, באַלד וועט פאַלן סטאַלינגראַד", די מלחמה וועט זיך ענדיקן און זיי וועלן בלייבן באַלעבאַטעווען. דער שאָטן פונעם האקנקרייץ און פון דער „ענטגילטיקער לייזונג" האָט גע-האַנגען פונעם אַטלאַנטישן אָקעאַן ביז צו דער וואָלגע. א געפיל פון הילפלאָזיקייט און פארלוירנקייט האָט ארומגעפאַכט די מענטשן, א געדריקטע שטימונג, גלייך ווי די גאַנצע וועלט שטייט מיט א פארכאַפּטן אָטעם: סטאַלינגראַד. יידן ליגן פארבאַהאַלטענע אין די שטיבלעך ווי מייז אין די לעכער, מ'האָט מורא ארויסצוגיין אין דרויסן, דער דרויסן איז ניט קיין זיכערער, דער דרויסן איז א געפעלעכער, א פיינטלעכער, א פארסמטער, א מוראדיקער. אין דרויסן דרייט זיך ארום נאָר לאָזער „זשערעבעץ", נאָר ער גייט אויך ארום בחפוי-ראש. אפילו זיין „פערדי-שער" קאָפּ פארשטייט אז די קאָרט זיינע איז א פארשפּילטע. וועט געווינען דער האקנקרייץ, וועלן אים זיינע ציטעווייליקע קאַמעראַדן, סיי ווי סיי אָפּ-קוילען — און אויב נישט-וועט אויך ניט גוט זיין. נאָר דערווייל איז „לפי שעה — חיי שעה", דערווייל שפּילט ער דעם תקיף...

*

די אָוונטן זענען געוואָרן קילערע, פלעגן מיר זיך באַגעגענען ביי שיקען אין דער היים, אין זיין שטיבל הינטער דער שיל. ער פלעג אוים-לעשן דעם קאַנעץ און מיר פלעגן זיצן און שמועסן אין דער פינצטער. טאַניע, איך, שיקע, מוסיע און לעצטנס אויך מירעלע— מירא — א יונג בעסאַראַבער מיידל וואָס האָט זיך געראַטעוועט פונעם פעטשערער טויטן-לאַגער. שיקעס מוטער האָט זי אריינגענומען צו זיי און איר דערהאַלטן דאָס לעבן. איך האָב באַטראַכט דאָס מיידעלע מיט די שוואַרצע פינקל-דיקע אויגן און מיט די קורץ געשוירענע שוואַרצע האָר — זי איז גע-ווען נאָך פלעקטיפוס — כ'האָב געזען שיקעס וואַרעמען בליק אָנגע-צילט אויף איר, און האָב תיכף פארשטאַנען אז ער איז נישט גלייכגלי-טיק צו איר.

מיר האָבן ארומגעשמועסט די ניי געשאפֿענע לאגע און אירע אויס־ווירקונגען אויפֿן געטאָ. מיר זענען געווען באוווסטזיניק פֿון אונדזער אומזעכטיקייט און פארלוירנקייט. אָבער עפּעס דארף מען דאָך טון...

טאניע האָט פארסכ׳הכלט די דיסקוסיע:

— קינדער, וויפֿל איז געבליבן ביז יום כיפּור?

— א־צען טעג.

— מיר מוזן דורכפֿירן א מין מאניפֿעסטאציע אין דער אלטער שיל.

— אין שיל? ווי אזוי?

— יאָ, אין שיל, און גאָט וועט אונדז העלפֿן, האָט זי א שמייכל געטאָן, נישט אומזיסט היים איך נאָך מיין באָבע טריינע... איך געדענק ווען איך בין געווען א קליין מיידעלע, פֿלעג זי מיך מיטנעמען אין שיל אריין, אויף אלע ימים־טובים און צו כל־נדרי אויך. זי האָט געקענט גוט דאווענען מיין באָבע טריינע; דעם זיידן האָבן געהרגעט די פּעטליורעוועצעס, מיינע עלטערן זענען געווען קאָמסאָמאָלצעס, פֿלעג מיך די באָבע מיט־נעמען אין שיל אריין. זי האָט מיר דערציילט אז כל־נדרי זאָגט מען אין אָנדענק פֿון די שפּאנישע מאראנען, וואָס פֿארפֿאָלגטע פֿון דער אינ־קוויזיציע זענען זיי עפּנטלעך געוואָרן קאטאָליקן, אָבער בסוד זענען זיי געבליבן יידן. זיי האָבן געפֿירט א מין אונטערערדישע טעטיקייט. נו, וועלן מיר אין שיל צו כל־נדרי דורכפֿירן אונדזער ארבעט. די מאראנען וועלן זיך פֿאר אונדז מיען און אפֿשר מיין באָבע טריינע אויך...

— ווי אזוי־זשע, טאניע?

— ווי אזוי? אָט ווי אזוי. תיכף נאָך כל־נדרי, אין שיל איז דאָך פֿינצטער און עולם וועט זיין, ווייל ווער קומט נישט אויסגיסן זיין ביטער הארץ פֿארן רבונו של־עולם. איך וואָלט דאָס אויך געטאָן — ווען איך זאָל גלויבן... תיכף נאָך כל־נדרי, וועלן פֿון אלע עקן שיל זיך הערן אויסרופֿן: „יידן שרעקט אייך נישט, סטאלינגראד איז נישט געפֿאלן און וועט נישט פֿאלן, מע שלאָגט זיך דאָרט פֿאר יעדן הויז, פֿאר יעדן שטיין, דער שונא וועט ליידן א מפּלה“. נו איר זענט מסכים מיט מיין פּלאן? ווייל די לאָזונגען וועט איר שרייען...

...מיר האָבן זיך אומגעקערט אהיים און ביים שוחטס שטיבל האָט זי מיר געזאָגט:

— ווייסט, שיקע מיט מירען וועלן חתונה האָבן, זיי האָבן זיך ליב...
— חתונה האָבן?
— יאָ, און איך רעד זיי צו זיי זאָלן עס טאָן. אין דער צייט ווען דער טויט רינגלט אונדז ארום, איז א חתונה א סימבאָל פון לעבן און פון האָפענונג אין דער צוקונפט פון מענטש...

*

די שיל איז געווען פול געפּאקט. בוקאָווינער, בעסאראבער, אוקראינער שארית-הפּליטה יידן זענען געקומען צו כל-נדרי אויסגיסן די אָנגעווייטיקטע הערצער צום רבונו של-עולם וואָס האָט זיי פארלאָזט, אָבער זיי הענגען זיך אין אים אָן ווי א דערטרונקענער אין א שטרוי. די שיל איז איינגעהילט אין בין-השמשותדיקע שאָטנס, און פונעם אויפגעריסענעם דאך, דורך דער איינגעפאלענער סטעליע האָט ארייגעקוקט א שטיק בלויער הימל און עטלעכע בלייכע שטערן. פּרויקע קירזשנער איז געשטאנען פארן עמוד מיטן טלית איבערן קאָפּ ווי א ווירדיקער שליח פון זיין עדה, מיט אן אויסגעגלייכטן רוקן און געהויבענעם קאָפּ. אין שיל איז געווען שטיל און די מתפּללים אין די ווייסע טליתים האָבן אויסגעזען ווי שאָטנס איינגעהילטע אין תכריכים. ס׳איז געווען שטיל, נאָר פון דער ווייבערישער שיל האָבן זיך דערטראָגן געשטיקטע געוויינען...

„על דעת-המקום ועל דעת הקהל״ האָט אָפּגעהילכט אין דער האלבחרובער שיל, און די רירנדיקע כל-נדרי תפילה האָט צעגאָסן אירע אקאָרדן וואָס האָבן זיך דערהויבן — האָט זיך מיר געדאכט, צום אויפגעריסענעם דאך, און פון דאָרט ווייטער ארויף צום בלויען שטיק הימל, צו די שטערן, אין די ווייטע אומענדלעכע רוימען. איך בין געבליבן א פארכישופטער און א גערירטער, א גערירטער ביז טרערן. איך האָב זיך אויף אמאָל געזען אינדערהיים אין דער בלעכערישער שיל... כ׳בין געשטאנען א פארכישופטער און נישט געקאָנט אָפּרייסן מיין בליק פונעם שטיק הימל מיט די שטערן וואָס האָבן ארייגעקוקט דורכן אויפגעריסענעם דאך...

און אויף אמאָל האָבן מיך אויפגעוועקט געשרייען וואָס האָבן אָפּגעהילכט פון אלע זייטן: „יידן! שרעקט אייך ניט! סטאלינגראד איז נישט

געפאלן און וועט נישט פאלן! מע שלאָגט זיך דאָרט פאר יעדן הויז, פאר יעדן שטיין. דער שונא וועט האָבן די מפלה!"

א פארשפעטיקטער האָב איך אָנגעהויבן שרייען: „יידן! דער שונא וועט האָבן א מפלה!" עם ישראל חי! ...

ביים ארויסגאנג האָט אויף אונדז געווארט טאניע. זי איז געווען א צופרידענע, אירע גרויסע אויגן האָבן געשיינט. מיר האָבן זיך אלע אומגעקערט אין א בעסערער שטימונג. פאָראויס איז געגאנגען דער שוחט אין די שוחטקע מיט די קינדער, נאָך זיי דער טאטע און די מאמע, דער פעטער יואל און די מומע פערעלע מיט רייזעלען, און צום שלום איך מיט טאניען, מיר האָבן זיך געהאלטן פעסט ביי די הענט.

שבת בראשית האָבן מיר געהאט א חתונה. די ערשטע חתונה אין געטאָ: שיקע מיט מירעלען. שיקעס מוטער האָט געוואָלט א חופה, האָט מען געשטעלט א חופה טאקע ביי זיי אין שטוב. חופה קידושין האָט געגעבן מנשה מלמד, צוויי פינגערלעך האָט געבראכט הערשל — דער אמאָליקער פראָצענטניק — און אויך צוויי פלעשער סאמאָהאָן פונעם באזאר. מיר האָבן געטרונקען צו גלעזלעך סאמאָהאָן און פארביסן מיט רעפטלעך גערטשן ברויט און שטיקלעך געקאָכטע מאָרדע פון א בהמה, וואָס אורטשיק קצב האָט געקריגן אויף יענער זייט בריק. זינגען האָבן מיר מורא געהאט. מיר האָבן זיך געקושט און געפרייט מיט טרערן אין די אויגן...

*

דער ווינטער איז צוגעפאלן אן אומגעריכטער, א בייזער. איבערנאכט איז אויסגעפאלן א שניי און פאַריאָגט די געטאָ שאָטנס צוריק אין זייערע לעכער. די קעלט האָט געפרוירן דאָס טייכל און צעטריבן דעם באזאר. קיין ברויט איז נישט געווען. ס'האָט אויסגעבראָכן א שווערע עפידעמיע פון פלעקטיפוס, און דער לאנגער וואָגן פלעג ווידער יעדן טאָג אויפלאָדן מתים אין זיי אריבערפירן אויף יענער זייט בריק. אין א נאכט איז געשטאָרבן ר' נחמיהס שוועגערן, מירקע. פארטאָג בין איך אויפגעשטאנען און זיך פארטשעפעט אין איר טויטן גוף. אינדערפרי האָט מען זי פארנומען. אין שטיבל איז געוואָרן געראמער, בין איך געגאנגען מיטן

פּעטער יואל און געבראַכט צו אונדז דעם פּעטער מרדכי, ער איז געווען נאָך דער טיפוס קראַנקהייט און געלעגן מיט געשוואָלענע פיס.

„אויב לעבן, איז אינאיינעם — אויב שטאַרבן — איז אויך אינאיינעם“, האָט געזאָגט דער טאַטע. די מאַמע האָט אויסגעבעט מיט אַטשערעט דעם פּריטש וואָס דער פּעטער יואל האָט צונויפגעשטעלט דעם זומער פון צונויפגעקליבענע ברעטלעך מיט זיינע פּעיקע פּויערישע הענט און דער טאַטע האָט אָפּגעטרעטן דאָס אָרט דעם פּעטער מרדכי. די גאָלדענע ציין האָט דער פּעטער יואל שוין לאַנג פאַרקויפט, געקויפט זיך אַ פּאָר אַלטע שיך אויפן באַזאַר און הונדערט מאַרק האָט ער אַוועקגעלייגט; ער האָט געהאַלטן דאָס געלט צוקאָפּנס נישט געהאַט וואָס דערמיט צו קויפן.

אין אַ פראָסטיקן אינדערפרי האָב איך זיך אַריבערגעכאַפּט לענגאויס דעם טייך אין מיל אַריין. קאַפּיטקאַ האָט מיך געזען דורכן פענצטערל פון זיין „ביוראָ“ און איז אַראָפּגעקומען. ער האָט מיר אַ ווונק געטאָן און מיר זענען אַרויס פון דער מיל. ער האָט מיר געזאָגט אַז ס'איז געפערלעך איך זאָל קומען אין מיל אַריין, ער איז פאַרדעכטיקט. ער האָט מיר אויך מיטגעטיילט אַז ביי סטאַלינגראַד קומען פאָר פאַרביטערטע קאַמפן און אַז אַ גאַנצע דייטשישע אַרמיי איז דאָרט אַרומגערינגלט. דאָס — האָט ער צוגעגעבן — וועט זיין די גרעסטע מפּלה פון היטלערן אינעם צווייטן וועלט־קריג. נאָר — האָט ער אונטערגעשטראָכן — מע דאַרף זיין פאָרזיכטיק, ווייל די פאַרוווּנדעטע פאַשיסטישע חיה קאָן איצט ווערן אַ נאָך מער געפערלעכע.

איך בין אַהיים געקומען מיט אַביסל גערשטן־מעל, וואָס טערענטי דער מילנער האָט מיר געגעבן, און אַ דערמוטיקטער האָב איך דערציילט טאַניען די לעצטע נייעס פונעם פראָנט. טאַניע האָט זיך אויך געפרייט, נאָר זי האָט מיך געבעטן איך זאָל שווערן אַז כ'וועל מער נישט ריזיקירן און נישט אַרויסגיין פונעם געטאָ.

די פרעסט האָבן זיך געשטאַרקט און די צאָל מתים איז געשטיגן. געשטאָרבן חיים בייגל־בעקער, ער איז אויך געווען אַ בדחן, און מע האָט אים אַריינגעוואָרפן אין דעם זעלבן וואָגן מיט פרויקע קירזשנער. ער איז געשטאָרבן אין דער זעלבער נאַכט מיט זיין ווייב, גלייך ווי זיי וואָלטן זיך געווען אָפּגעשמועסט.

פרויקע קירזשנער ... אין די אויערן קלינגט מיר נאָך עד היום זיין זיס קול, זיינע הארציקע תפילות. מיט זיין טויט, האָב איך געפילט ווי ס'איז אָפּגעשטאָרבן אויך אין מיר אַן אבר, אַן אבר, א טייל פון מיין עקזיסטענץ — פון מיין קינדהייט.

דער פעטער יואל האָט אָפּגעשאָקלט מיטן קאָפּ „דער היינטיקסיעריקער ונתנה תוקף האָט אונדז פארצייכנט אין „מי ברעש, ומי במגיפה ..״

ביי אונדז האָב איך געמאכט דער ערשטער דעם „פעטשעטעק״. איך האָב אויף אמאָל באַקומען גרויס פיבער, און מיין אויסגעמוטשעטער קערפּער איז באַשיט געוואָרן מיט רויטע פלעקן. דער פעטער מרדכי האָט מיר אָפּגעטרעטן דעם פּריטש און איך בין פארזונקען אין טיפן אָפּגרונט פון אומבאַוווסטזיין.

... ווען כ'האָב זיך אויפגעכאַפּט האָב איך ווי דורך א נעפל געזען פאַר זיך צוויי שאָטנס. איך האָב זיי דערקענט: די מומע פערעלע און טאַניע זענען געזעסן לעבן מיר. איך האָב געפּרוווט אויפהויבן דעם קאָפּ, נאָר ער איז אוממעכטיק צוריקגעפאַלן אויפן פּריטש. איך האָב אָנגע-שטרענגט אַלע כוחות און א שעפּטשע געטאָן: סטאַלינגראַד... טאַניע האָט זיך אָנגעבויגן צו מיין אויער: „ביי סטאַלינגראַד ווערט די ארומגערינ-גלטע דייטשישע ארמיי ליקווידירט, די ישועה איז נאָענט. איצט שלאָף רואיק״. איך בין צוריק פארזונקען אינעם תהום פון אומבאַוווסטזיין.

... ווען איך בין אראָפּ פונעם פּריטש האָט זיך דאָס שטיבל מיט מיר געדרייט. איך האָב זיך אָנגעהאַלטן ביי די ווענט און געמאַכט עטלעכע טריט. אין א ווינקל איז געלעגן די מאַמע, אין א צווייטן די מומע פערעלע און לעבן איר דער פעטער יואל. דער טאַטע איז ארומגעגאַנגען צווישן זיי און געלייגט נאַסע האַנטיכער צו זייערע קעפּ. די מומע פערעלע האָט זיך געוואָרפן און אירע אויסגעטריקנטע ליפּן האָבן געשעפּטשעט: „שלמה-לע, שלמהלע״. שלמהלע זלמן דעם שדכנס, איר ערשטע ליבע ... שלמהלע, וואָס האָט אמאָל געקעמפט אין ווייטן שפּאַניע קעגן פאַשיזם, קעגן מלחמה... דער שוחט און די שוחטקע זענען אויך געלעגן אויף טיפוס און די קליינע רייזעלע איז געוועזן ביי ציפּע דער בעקערן.

דער פעטער מרדכי איז נישט געוועזן — ער איז יענע וואָך געשטאָרבן.

דער טאַטע איז צו מיר צוגעגאַנגען און מיך ארומגענומען:

— דאנקען גאָט פאַר זיין גרויסן חסד, דאנקן גאָט וואָס מיין קדיש איז לעבן געבליבן.

17 סעפּטעמבער

דער טאָג איז א שיינער, א ליכטיקער, מיר איז אָבער אומעטיק אויף דער נשמה. די נעכט — שלאָפלאָזע, זינט מיינע פאַרצייכענונגען האָבן דערגרייכט די טרויעריקע קאַפּיטלעך פון אונדזער גירוש, פון די געטאָ יאָרן. איך האָב געפּרוּווט פאַרטרייבן דעם אומעט און אָנגעקלונגען נעכטן אין אָוונט אהיים. מיין איינִיקל האָט מיך באַגריסט מיט א גוטן אָוונט און א גוטע נאכט זיידע, איז מיר לייכטער געוואָרן אויפן הארץ. ביינאכט אָבער האָב איך געהאַט קאָשמאַרן. מתים אין תכריכים ארום דער בלעכע-רישער שיל. קום איך צו נענטער, איז דאָס גאָר די האלב-חרובע געטאָ שיל און ארום טאַנצן מתים, די דאָראָהויער יידן וואָס זענען דאָרט אין דער שיל אויסגעשטאָרבן אלע פון הונגער, קעלט און טיפוס. דערנאָך האָב איך געזען די ווינט-מילן, און דעם „פּוילן טייך". פון צווישן די גראָזן הויבן זיך אויף דער פעטער אריה, מענדל „דיפּלאָמאַט", מאיר-וואָלף טרעגער, די גאַנצע קאָלאָנע מיט הונדערטער יידן וואָס איז ארויס-געפירט געוואָרן דעמלט דעם 3טן יולי 1941, און צעשאָסן געוואָרן. זיי זענען אָן תכריכים, זיי שפּאַנען אין זייערע קליידער וואָס זיי האָבן אין יענעם טאָג געטראָגן, שפּאַנען, הויבן די הענט צום הימל און שרייען: „ברענגט אונדז צו קבר ישראל! צו קבר ישראל!"

איך כאַפּ זיך אויף א באַגאָסענער מיט א קאַלטן שווייס, ווער שפּעטער ווידער אנדרימלט און זע שואל למד-וואָוּוניק, ווי ער שווימט אין דער קאַלוזשע פון בלוט און בלאָטע, אָן איינגעהילטער אין טלית מיטן של-ראש אויפן שטערן...

אין טו זיך אָן און א מידער גיי איך צום קוואל מיטן פעשל און טראַכט בשעת-מעשה „אפשר מאַכן א הפסקה, איבעררייסן די פאַרצייכענונגען, זיי אָפּלייגן אויף שפּעטער". אָבער די זכרונות לאָזן מיך נישט, זיי לאָזן מיך נישט אָפּ, זיי טענהן צו מיר, שרייען צו מיר: „שרייב! ענדיק! מוטשע

אונדז ניט און מוטשע ניט זיך, מיר ווילן האָבן א תיקון און ווילן דיך באפרייען".

"מיך באפרייען? איך וועל מיך פון אייך נישט באפרייען אפילו ווען כ'וועל ליגן מיט די פיס צו דער טיר"...

גיי איך אראָפּ צו מיין אינדזעלע, ביים ברעג פונעם אָלט, נעם ארויס דעם העפט, פרווו שרייבן, נאָר סע גייט נישט. נעם איך ארויס דעם אלטן אָפּגעריבענעם העפט וואָס טאַניע האָט מיר געגעבן אין יענע יאָרן אין געטאָ און לייען:

*

פעברואר 1943 ...

די זאווערוכע האָט געהוליעט א גאַנצע נאַכט. זי האָט געשמיסן מיט כעס די ווענט, די טירן און די פענצטערלעך פון די כאטעס, האָט געריסן דעכער, אָנגעבלאָזן הויפנס שניי איבער די קרומע געסלעך. דאָס געטאָ האָט אויסגעזען ווי א גרויסער פארגליווערטער בית-עולם אָנגע-טאָן אין תכריכים. הי און דאָ האָט געפינטלט א קאַנעץ, ווי א נשמה, וואָס גייט אויס אין א שטאַרבנדיקן גוף. פון דערווייטנס האָט אָפּגעהילכט א שיסעריי, און דער עכאָ איז פארלוירן געגאַנגען אין ווייסן סטעפּ.

אין יענער נאַכט בין איך נישט געשלאָפן, טראָץ דעם וואָס איך בין גע-ווען אָפּגעשוואַכט פון דער קראַנקהייט. די מאַמע איז נאָך נישט געהאַט גע-קומען צו זיך און דער פעטער יואל און די מומע פערעלע זענען געלעגן, געברענט פון פיבער. איך בין געזעסן צוקאָפּנס פון מיין קראַנקן פאָטער. נעכטן איז ארייַנגעקומען א דאָקטער, טאַניע האָט אים גערופן. ער האָט אָפּגעשאָקלט מיטן קאָפּ: „פלעקטיפוס, דער אָרגאַניזם ביי אים אויס-געשעפּט, קיין מעדיקאַמענטן האָבן מיר נישט" ...

דאָס קאַנעצל האָט אויסגעברענט, אָנגעהויבן רייבערן, האָב איך עס פאַרלאָשן. שאָטנס פונעם גרויען פרימאָרגן האָבן זיך באוויזן אויף די ווענט. דער טאַטע איז געלעגן אויפן פריטש און געקרעכצט. דאָס פּנים אויסגעצאַמט און פאַרגעלט, די אויגן פאַרנעפּלטע, די ליפּן פאַרבלויטע, פאַרטרוקענטע האָבן געשעפּטשעט, עפּעס געמאָנט. איך האָב זיך דער-

געטערט, אָנגעבויגן זיך צו אים. ער האָט מיר געמאָנט דעם טלית און די תפילין. כ׳האָב אים אונטערגעהויבן די אַקסלען, אָנגעטאָן דעם טלית, דערנאָך אויף זיין אויסגעדאַרטער לינקער האַנט דעם של-יד און דעם של-ראש אויפן קאָפּ. דער טאַטע האָט געדאַוונט שחרית, די לעצטע תפילה אין זיין לעבן.

...ער איז נישט געווען קיין למדן. מיין פֿאָטער, אַ פשוטער האָרעפּאַש־ נער ייִד, אָבער אַן ירא-שמים. ער האָט געגלויבט אין גאָט און אין מענ־ טשן, אין דער תורה, אין באָיאַנער רבי ... אין משיחן און אין עולם הבא.

איך האָב באַטראַכט זיין אָפּגעטויט פּנים און פֿאַר מיינע אויגן איז געלאָפֿן דער פילם פֿון זיין באַשיידן לעבן, פֿון אונדזער לעבן.

... דער טאַטע קערט זיך אום פֿרייטיק-צונאַכטס פֿון דער שיל. די מאַמע האָט נאָר וואָס אָפּגעבענטשט ליכט. ער מאַכט קידוש און מיר זינגען זמירות. ער שטעלט זיך אָפּ ביי יעדן ביסן פֿון דער שבתדיקער סעודה: „האַ, טעם גן-עדן‟.

... סדר-נאַכט, פּסח, דער טאַטע זיצט ווי אַ מלך אויפֿן הסב-בעט, איך פֿרעג אים די פֿיר קשיאות, ער ענטפֿערט מיט „עבדים היינו‟. מיר עסן אָפּ די סעודה, ער לאָזט אַריין אליהו הנביא, און איך ווער אַנטשלאָפֿן ביי דער מאַמע אויף די הענט, פֿאַר חד-גדיא...

... דער טאַטע צינדט אָן דאָס ערשטע חנוכה ליכטל, דער טאַטע פֿירט מיך צום באָיאַנער רבי, איך גיי נאָך מיטן טאַטן אליעזר שטיינבאַרגס לוויה, איך זע אים דאַווענען ביחידות, דאָרט ביים פֿענצטער אינעם דאָרפֿישן שטיבל; איך זע אים אַרבעטן אין גאָרטן און זיך פֿרייען מיט יעדן אויבסט, די מי פֿון זיינע הענט, מיט יעדער פּירה וואָס ער פֿלעג צערטלען ווי אַ ניי געבוירן קינד. איך הער זיין קול ווען ער האָט מיך דעמלט באַ־ גלייט צום אויטאָבוס: „זונעניו, איך בעט דיך, ווייסט, מאָרגן... מאָרגן איז יום-כיפור‟...

איך ווייס ניט צי ער האָט פֿאַרענדיקט דאַווענען שחרית, ווייל ער איז אַנדרימלט געוואָרן. ער האָט זיך באַלד אויפֿגעכאַפּט און מיר האָט זיך געדאַכט אַז זיין בליק איז אַ לויטערער, זיין אָטעמען אַ לייכטערער. ער האָט מיר געהייסן זיך זעצן לעבן אים און האָט מיך באַטראַכט מיט

א דורכדרינגלעכן בליק: „גיב מיר די האנט“—האָט ער א שעפּטשע געטאָן. זיין האנט איז געווען א ביינערדיקע און א קאַלטע. —

— וואָס פאַר א טאָג איז היינט לויט אונזער לוח?

— ס׳איז צוואַנציק טאָג אין אדר, טאַטע.

— מאָרגן איז כ׳א אדר, מיין טאַטנס, דיין זיידע לייבושעס יאָרצייט.. זאָלסט נישט פאַרגעסן. איך... און נאָכן פעטער מרדכי, קדיש, כאָטש ביז צו די שלושים... ער איז א מידער אנטשוויגן געוואָרן.

בין השמשות ווען די פאַרנאַכטיקע שאָטנס האָבן זיך אריינגעשמוגלט אין שטיבל, האָט ער ווידער אויפגעעפנט די אויגן:

— זאָלסט נישט פאַרגעסן, מאָרגן...

— איך וועל נישט פאַרגעסן, טאַטע.

ער האָט זיך מיט די לעצטע כוחות אביסל אונטערגעהויבן, מיך גע-בעטן אים אויסטאָן דעם טלית מיט די תפילין און האָט מיר געזאָגט מיט א דערשטיקט קול:

— דער טלית איז מיינער, אין אים וועט מיך מאָרגן איינוויקלען און אריינלייגן אין קבר אריין, נאָר די תפילין לאָז איך דיר איבער, זאָלסט זיי היטן, איך האָב זיי פון מיין בר-מצווה... און זאָלסט נישט פאַרגעסן זונעניו! זאָלסט נישט פאַרגעסן! ער האָט מיר אָנגעכאַפּט מיין האנט מיט זיין קאַלטער ביינערדיקער האנט: זאָלסט נישט פאַרגעסן וואָס מיט אונדז איז פאָרגעקומען, וואָס מ׳האָט מיט אונדז געטאָן. דו וועסט לעבן, מוזט לעבן, לעבן און דערציילן, לעבן און שרייבן, דערציילן דיינע קינדער און קינדס-קינדער, דער וועלט וואָס וועט לעבן נאָך מיר...

ער האָט א כאָרכל געטאָן, דער קאָפּ האָט זיך אים א וווייכער אויס-געגליטשט אויפן פּריטש...

איך האָב פאַרביילט די פויסטן און פאַרקלעמט די ציין:

„איך שווער דיר, טאַטע, אז כ׳וועל נישט פאַרגעסן, איך וועל טאָן אלץ וואָס סע וועט מעגלעך זיין אז די וועלט זאָל נישט פאַרגעסן אין דיין טויט, אינעם טויט פון די מיליאָנען קדושים וואָס זענען אומגעקומען אין די געטאָס און אין די לאַגערן איבער גאַנץ אייראָפּע.“

די נאכט פון כ׳אדר איז געווען א לאנגע און א קאלטע. דאָס קאַנעצל איז לאנג אויסגעלאָשן. א רויטע לבנה פון כעס און פון בושה האָט פאַר־דעקט איר פּנים מיט א וואָלקן, איינהילנדיק מיט א געלבלעכער טויט־שיין דעם סטעפּ, דאָס געטאָ און דעם אלטן בית־עולם.

*

דער שניי האָט זיך צעטאָפּעט. שערענגעס מיט פייגל האָבן זיך ווי־דעראמאָל אומגעקערט צו זייערע נעסטן און מיר זענען נאָך אלץ געווען אין געטאָ. באלד וועלן זיך אָנגעהויבן די לאנגע ארבעטס טעג ביי די שטראָזן און ביים טאָרף. באלד וועלן זיך ווידער צעפירן די הענט די זשאנדארן, די אוקראאינישע פּאָליציי און לאָזער „זשערעבעץ״ מיט זיינע „הינטשלעגערס״. מ׳ווארט אויף דער ישועה, איבערהויפּט נאָך סטאלינ־גראד. די ישועה איז נאָענט און גלייכצייטיק נאָך אזוי ווייט...

סטאלינגראד, א סך גלויבן נישט אפילו: „עט, דער דייטש איז שטארק, ער געוועלטיקט איבער האלב רוסלאנד און גאנץ אייראָפּע, ווער וועט דער־לעבן?״

איך האָב זיך אריינגעכאפּט אין א טאָג צו סטעפּאן קאָפּיטקאָ אין מיל אריין, געבליבן דאָרט עטלעכע מינוט, געווען צו געפערלעך. „גאָט אליין האָט דיך געבראכט״ האָט ער מיר געזאָגט און געגעבן אויספילן עטלעכע בלאנקן אין רומעניש. „אונדזערער א מענטש האָט זיי ארויסגע־גנבעט פון דער פּרעטורע״, האָט ער געזאָגט, „וועלן מיר זיי נוצן פאר אונדזערע צוועקן״.

„מיר דארפן שיקן אונדזערן א פארבינדלער קיין זשמערינקע, מ׳דארף א טראכט טאָן וועגן געווער, דער חבר וועליקי האָט באפוילן, און מ׳וואָלט באדארפט באקאנט מאכן דער באפעלקערונג איבערן גרויסן נצחון ביי סטאלינגראד, ווי אזוי, ווייס איך אליין נישט״.

איך האָב דערציילט טאניען איבער מיין באגעגעניש מיט קאָפּיטקאָן און איך האָב זיך דערנאָך פארשאָלטן די יאָרן דערפאר, כאָטש איך האָב דעם צוזאמענטרעף נישט געקאָנט פארשווייגן.

אין אן אויפדערנאכט בין איך אריינגעגאנגען מיט טאניען צו שיקען, שוין לאנג זיך נישט געזען. שיקע מיט מירען האָבן אונדז אויפגענומען

ווי גרויסע געסט. זיי זענעןביידע געווען אָפּטימיסטיש געשטימט, זיך געפרייט מיטן סטאַלינגראַדער נצחון און געהאָפט אויף אַ נאָענטער ישועה. זיי זענען געווען אַ גליקלעך פּאָרל, און אין די גרויזאַמע צייטן האָט דאָס אויסגעזען אויסערגעוויינטלעך. מיר האָבן זיי דערציילט וועגן קאַפּיטקאָס מיינונג אויף צו דערמוטיקן די באַפעלקערונג, אָבער סע שטעלט זיך די פראַגע ווי אַזוי, און ווער זאָל עס טון.

— עמעצער דאַרף דאָך עס טאָן — האָט אַ זאָג געטאָן טאַניע — און אירע גרויסע אויגן האָבן אַ בליץ געטאָן.

— אפשר אויסקלעפּן עטלעכע אַפישן ביינאַכט? האָט אַ פרעג געטאָן ישיקע.

— ניין, דאָס דאַרף מען אָפּטאָן בייטאָג — האָט געענפערט טאַניע.

מיר האָבן זיך אומגעקערט אַהיים צום שוחט'ם שטיבל, און טאַניע האָט מיך אָפּגעשטעלט:

— געזען אַ גליקלעך פּאָרל?

— יאָ, טאַקע אַ גליקלעך פּאָרל. — און מירע זעט גוט אויס, גלייך ווי זי וואָלט נישט געהונגערט.

— נאַריש יינגעלע, זי שוואַנגערט...

— זי שוואַנגערט?

— יאָ, זי שוואַנגערט און איז גליקלעך. ווייסט, איך בין זיי מקנא... איבערהויפּט מיראָטשקען, זי איז יינגער פון מיר מיט צוויי יאָר און האָט אָפּגעטאָן אַ סך מער פון מיר אין לעבן. זי האָט געפונען איר גליק און אין זיבן חדשים אַרום וועט זי ברענגען אַ קינד אויף דער וועלט, אַ קינד, פאַר־שטייסט? איר מענער באַגרייפט דאָס נישט, אָבער מיר פרויען.. דאָס איז די ערשטע און די גרעסטע פליכט פון אַ פרוי אין איר לעבן, פאַרזעצן דעם המשך פון דער מענטשהייט.

— אָבער אין אַזוינע צייטן?

— אין אַזוינע צייטן? דווקא אין דיע צייטן, און דווקא ביי אונדזער שווער געטראָפן פאָלק איז דאָס אַ ביישפּיל פון גרויסן מוט, אַ סימבאָל פונעם זיג איבערן טויט, איבערן פאַשיזם, איבער דער מלחמה. דאָס מיינט אַז אונדזער אויסדויער האָט נישט קיין גרענעץ. די געשיכטע וועט אַמאָל פאַרצייכענען אַז אין געטאָ איז אין יאָר 1943 געבוירן געוואָרן אַ קינד,

א יידיש קינד. א בלימעלע וועט אויפשפראָצן אין מדבר, אינעם שרעקלעכטסן מדבר פון אלע מדבריות, אינעם מדבר פון האס און פון מאָרד ...

זי האָט זיך צו מיר צוגעטוליעט: „נעם מיך ארום" און מיר אריינגעקוקט גלייך אין די אויגן:

— זאָג, מיר, אז איך וועל אין א טאָג פארשווינדן, וועט דיר באנג טאָן נאָך מיר? אוי, ליבינקער א נאריש מיידל, א שוואך מיידל בין איך...

*

ס'האָט אָנגעהויבן שאריען אויף טאָג. דער פעטער יואל האָט מיך אויפגעוועקט. מיר האָבן באדארפט גיין ארבעטן אין „סאָווכאָז" צום פאן קאזימיר. איך האָב ארויסגעקוקט דורכן פענצטערל. איבערן טייכל האָט געהאָנגען א גרויער נעפל. געווען א קילער פארטאָג. די שניי פלעקן האָבן נאָך נישט אינגאנצן פארלאָזט די טאָלן, האָבן געווארט אז א שטארקער ווארעמער פרילינגס-רעגן זאָל זיי אָפוואשן, און זיי זאָלן אָפטרעטן זייער פלאץ די גרינע זוימען וואָס האָבן אָנגעהויבן שפראָצן, ווייל ס'איז געקומען זייער צייט. איך האָב אריינגעלייגט אין קעשענע צוויי ארבעס פלעצלעך און געווארט אויפן פעטער יואל וואָס האָט שוין געהאט אָפגעלייגט טלית און תפילין. אויף אמאָל האָט מען אָנגעהויבן שטארק קלאָפן אין דער טיר און אין פענצטער. „מע כאפט אויף ארבעט", האָט מיר א בליץ געטאָן אין מח. ס'האָט אָנגעהויבן דער „טולטשינער סעזאָן" — ווי מע פלעג זאָגן אין געטאָ. די מומע פערעלע איז תיכף אריין צו ניסל שוחט זיך אויסצובאהאלטן מיט דער שוחטקע אין זייער „סעקרעט", א מין פאראמסקירט קעלערל אונטערן אויוון, ווו זי האָט זיך ניט איינמאָל אויסבאהאלטן. איך האָב געעפנט די טיר און דערזען פאר זיך שיקען א באָרוועסן, א צעשויבערטן, לעבן אים מירע א פארוויינטע און הינטער זיי מוסיע, א בלייכער מיט אן אראָפגעלאָזטן קאָפ.

„טאניע, טאניע, האָבן זיי געשטאמלט, געכאפט פון יענער זייט בריק.. טאניע" ...

איך בין געלאָפן איבער די פוסטע געסלעך, שיקע מיט מוסיען נאָך מיר; איך בין געלאָפן און פאר זיך גאָרנישט געזען. שיקע האָט מיך אָפ-

געשטעלט, אָנגעכאַפּט ביי די אַקסלען: „וווּהין לויפסטו? ביסט משוגע? די פּאָליציי האָט אַרומגערינגלט די גאַס און די בריק״...

איך האָב געפילט אַ מין חלשות. זיך אָפּגעשטעלט, אָנגעשפּאַרט אין דער מויער פון דער האַלב-חרובער שיל און געשלאָגן מיט די פויסטן די אָפּגעלופּעטע צעקרישלטע ציגל...

מ׳האָט מיך אַהיימגעפירט. איך בין אַריינגעגאַנגען צו ניסן שוחט און אים געדריקט די האַנט: „ר׳ניסן איך וויל זיצן מיט אייך שבעה״...

*

די זון האָט צעגאָסן איר שפע פון ליכט און וואַרעמקייט איבער די פעלדער און לאָנקעס. די נאַטור רעכנט זיך ניט מיט מענטשלעכע שטימונגען, זי טוט זיך אירס, לויט אירע געזעצן, זינט דער יצירה ביזן היינטיקן טאָג. ווי אַזוי קאָן שיינען די זון נאָך טאַניעס טויט, נאָכן אומקום פון נאָענטע און טייערע, און ווי אַזוי קאָן זי שיינען איבערן געטאָ וווּ מיר זיצן פאַרשפּאַרטע שוין אַכצן חדשים, הונגעריקע. צעפּרעסענע פון לייז, פאַרמוטשעטע, דערשלאָגענע, דערנידעריקטע, דערשראָקענע, מורא פאַר יעדן שאָטן, פאַר יעדן שאָרך, פאַר יעדן שאָס. „מ׳כאַפּט אויף אַרבעט, ס׳און אָבלאַווע״, „מ׳פירט צום בוג״, „מ׳שיקט קיין פּעטשערע״, „מ׳שיקט קיין טולטשין״. מ׳שיקט, מ׳כאַפּט, מ׳שטאַרבט, און קיינער וויינט נישט, אויסגעטרוקנט די טרערן...

... און די זון שיינט, די פעלדער גרינען, דאָס טייכל פליסט, פייגעלעך שפּילן, ביימער פולן זיך אָן מיט זאַפט, בלומען בליען, פאַרטרייבן דעם שטונק פונעם געטאָ. בלומען בליען און אינאיינעם מיט זיי נייע האָפענונגען. ס׳איז נאָך סטאַלינגראַד. דער שונא האָט געכאַפּט אַ טויט-קלאַפּ, דער גורל פונעם צווייטן וועלט-קריג איז געחתמעט. אָבער אונדזער גורל אין געטאָ? נישט וויכטיק, „תמות נפשי עם פלישתים״. ס׳איז לייכטער צו שטאַרבן ווען מע ווייסט אַז דער שונא האָט געקריגן אַ מפּלה. סע וויל זיך אָבער לעבן, יאָ, סע וויל זיך לעבן. מאָדנע געפילן האָבן באַהערשט די מענטשן אין יענעם פרילינג פונעם יאָר 43. געמישטע געפילן פון פחד און האָפענונגען, פון מאַכטלאָזיקייט און גרייטקייט צום קאַמף. אַ

קאמף אָן געווער דערוויַיל, א פארביסענער, טויב-שטומער קאמף פאר איבערלעבן, פאר אויסשטיין, פאר דערלעבן דעם טאָג, די שעה, און אויב שטאַרבן איז „תמות נפשי עם פלישתים“...

אין א פאַרנאַכט האָב איך זיך אריינגעכאפּט אין מיל אריין צו קאָפּיטקאָ. ער האָט מיך אויפגענומען מיט פרייד און דערציילט וועגן די נייע איניציאַטיוון פון דער רויטער ארמיי נאָך סטאַלינגראַד. מיר האָבן זיך געזעגנט און ער האָט איבערגעגעבן פאר מיר און אַלע חברים פון געטאָ א גרוס פון חבר וועליקי.

— דער חבר וועליקי האָט געהייסן אראָפּנעמען די געלע שטערן פון די קליידער, איר זאָלט גיין פון שטוב צו שטוב און הייסן אויסטון די לאַטעס.

— נו און די פּאָליציי? האָב איך געפרעגט.

— די פּאָליציי וועט שוין האָבן מיט זיך צו טאָן — האָט געשמייכלט קאָפּיטקאָ — א גרופּע פארטיזאַנען האָבן געשאַפן א באַזע אין די ארומיקע וועלדער.

איך האָב זיך אומגעקערט לענגאויס דעם טייכל מיט דער סטעזשקע וואָס האָט געפירט אין געטאָ. דער אָוונט איז געווען א ווארעמער, אַן אויסגעשטערנטער. איך האָב טיף איינגעאָטעמט די קילע, פרישע לופט און אין געדאַנק גערעדט צו טאַניען:

„טאַניע, טאַניעשטקע, מאָרגן וועלן מיר אויסטאָן דעם געלן שטערן. דאָס ערשטע שוועלבעלע פונעם באַפרייאונגס-פרילינג איז אָנגעקומען אין געטאָ. שלאָף רואיק, דו האָסט דיין פליכט אויסגעפילט, געבראַכט אַלס קרבן דיין יונג לעבן כדי דאָס ערשטע שוועלבעלע זאָל קומען צופליען. האָסט זיך מקריב געווען אויפן מזבח פונעם לעבן און פרייהייט, אַז קינדערלעך זאָלן זיך מאָרגן שפּילן פרייע אונטערן בלויען הימל“ ...

*

דאָס ציגיינערל האָט אָפּגעשטעפּט דעם „פּאַראָם“, וואָס האָט א סקריפּע געטאָן און זיך פּאַוואָליע געגליטשעט איבער די דריבנעטשקע כוואַליעס פונעם אָלט. איך האָב אים נאָכגעקוקט ביז ער האָט דערגרייכט דעם צווייטן ברעג און די פּאַסאַזשירן זענען אראָפּ און פארשוונדן צווישן די סעדער ארום די ווייסע פויערישע שטיבלעך.

מ׳יש איך ווידער אויף דעם אלטן פארגעלטן העפט וואָס טאניע האָט מיר געגעבן אין געטאָ און לייען די אָפּגעריבענע אותיות פון דער לעצטער פאַרצייכענונג וואָס איך האָב געמאַכט אין זומער פון יאָר 1943.

*

יוני 1943

דעם ערשטן יוני 1943 איז פאָרגעקומען אַן אַבלאַווע אין געטאָ. ס׳איז געווען אין אַ פרייטיק-צונאַכטס און די מאַמע האָט נאָר וואָס געהאַט „געבענטשט ליכט" איבער צוויי האַלבע אויסגעהוילטע קאַרטאָפל אין וועלכע זי האָט אַריינגעטריפט אַ פּאָר טראָפּן אייל וואָס זי האָט אַנטליען ביי אונדזער שכנה דער שוחטקע. די זשאַנדאַרן האָבן געקלאַפּט מיט די קאָלבעס פון די ביקסן אין דער שוואַכער טיר פון דער אַלטער געטאָ-כאַטע. איך האָב אַרומגענומען, געהאַלדזט מיין מאַמע און זי האָט באַנעצט מיין פּנים מיט אירע הייסע טרערן... מיינע בני-בית האָבן געוויינט, מיך באַגלייט ווי אַ מת..

אַבלאַוועס זענען פאָרגעקומען אויך פריער. די פאַשיסטן פלעגן כאַפּן מענער און פרויען, זיי שיקן אויף אַרבעט אין די טאָרף-עקספּלאָ-אַטאַציעס, אָדער אין פאַרשידענע פירמעס אויף לאַנדווירטשאַפטלעכע אַרבעטן. די אַרבעט פלעג אָנהייבן קאַיאָר און זיך ענדיקן ביים צופאַלן פון דער נאַכט. קיין עסן האָט מען נישט געגעבן, אַנשטאָט עסן האָט מען באַקומען קלעפּ פון די שיכורע בריגאַדירן, און בין-השמשות פלעג מע איינטיילן יעדן אַ זשמעניע גערשטן-מעל, אָדער אַרבעס, און מאַרש צוריק אין געטאָ. דאָס מאָל איז אָבער די יאַגד געווען פון אַ גרעסערן פאַרנעם און אַ סך בעסער אָרגאַניזירט. ביינאַכט האָט מען אַרומגערינגלט דאָס געטאָ. זשאַנדאַרן און פּאָליציי לייט האָבן געזוכט און גענישטערט אין יעדן שטיבל, אין יעדן לאָך, אפילו אויפן אַלטן בית-עולם און צווישן דעם געדיכטן אָטשערעט ביים ברעג פונעם טייך. די זידלערייען פון די פאַשיסטן האָבן זיך אויסגעמישט מיט די יללות און קללות פון ווייבער און קינדער. דערנאָך האָט זיך די רו פון אַ וואַרעמער זומער-נאַכט אַראָפּגעלאָזט איבערן עלנטן געטאָ. ווען אונדזער קאָלאָנע איז געווען אויסגעשטעלט, גרייט

צום וועג און די רייטער-זשאנדארן האָבן געגעבן דעם באַפעל, האָב איך אויסגעדרייט דעם קאָפּ און ארומגענומען מיטן בליק די איינגעהויקערטע שטיבלעך פונעם געטאָ, וואָס האָבן אין דער חשכות פון דער נאכט אויסגעזען ווי איבערגעקערטע מצבות פון א פארלאָזטן בית-עולם און אין געדאנק האָב איך זיך נאָך אמאָל געזעגנט מיט מיין מאמע וואָס איז איבערגעבליבן אין געטאָ. מיין טאטע איז פאַריקן ווינטער געשטאָרבן פון פלעקטיפוס.

איך האָב צוזאמענגעדריקט די פויסטן און פארקלעמט די ציין: „איך וועל איבערלעבן! איך דארף איבערלעבן! איך מוז איבערלעבן".

ווו וועט מיך פירן, ווו וועט אונדז פירן דער נייער מארש, דער נייער גלות? קיינער האָט אויף דער פראגע נישט געקאָנט ענפערן.

דעם צווייטן טאָג פארנאכט זענען מיר אָנגעקומען קיין מאָהילעוו. דאָרט האָט מען אונדז אריינגעשטופט ווי בהמות אין פי וואגאָנען און ווען די באַן האָט א ריר געטאָן און דער משונהדיקער יעבץ פונעם לאָקאָמאָטיוו האָט ארויסגערופן א ציטערדיקן ווידערקול אין די ארומיקע פעלדער, האָבן מיר מידע, צעבראָכענע זיך געטוליעט איינער אין צווייטן און געפרוווט אנדרימלט ווערן אונטערן ריטמישן וויגן פון די רעדער וואָס זענען געלאָפן קיין דרום און אונדז געפירט אין אן אומבאקאנטער ריכטונג.

אויפן פערטן טאָג, ווען די וועכטער האָבן אויפגעפראלט די טירן פון די וואגאָנען, האָבן מיר פאר זיך דערזען א דאָרף מיט קליינע שניי-ווייסע שטיבלעך צווישן בליענדיקע גאָרטנס, ארומגעצוימטע מיט שטיינערדיקע פארקאנעס. דאָס דאָרף האָט געהייסן טריכאטי. אונטן האָט אין דער שיין פון דער זון געשימערט דער בוג, וועמענס כוואַליעס האָבן זיך געאיילט צום אויסגוס אין שווארצן ים. דאָס דאָרף איז אויך געווען א מין פאָרט; אהער פלעגן עטלעכע מאָל אין טאָג קומען מאָטאָר-שיפלעך מיט פארווונדעטע דייטשישע זעלנער. פון יענער זייט דאָרף ווו ס'האָבן אונדז איבערגענומען דייטשישע באאמטע אין אוניפאָרמען, האָבן מיר דערזען א גרויסן לאגער ארומגעצוימט מיט שטעכל-דראָט, א באוואכטער פון סאָלדאטן. הונדערטער מענטשן האָבן געארבעט ביים ברעג פונעם בוג, אייניקע אין וואסער. באלד האָבן מיר זיך דערוווסט

אז ס׳איז אן ארבעטס-לאגער פון דער אָרגאַניזאַציע „טאָדט" און די פירמעס „קרופּ" און „שטאַלבאַו", האָבן אונטערגענומען בויען א בריק איבערן בוג. מיר האָבן נאָך דעמאָלט נישט געוווּסט אז די בריק האָט מען געגרייט פארן „ריקצוג" פון די דייטשישע חיילות, וואָס האָבן געליטן מפּלות אויפן „אָסט-פראָנט". ביי דער בריק האָבן געארבעט שקלאַפן פון כמעט גאַנץ אייראָפּע. אויף דער טעריטאָריע פונעם לאַגער זענען געווען באַראַקן. פאר יעדער נאַציע א באַזונדערע באַראַקע: פאר יידן, רוסן, אוקראַינער, טשעכן, סערבן א.א.וו.

דער טאָג-פּראָגראַם איז געווען פון „עבודת-פרך". גאַנץ פרי פלעג אונדז אויפרייסן פונעם שלאָף א קלאַפּעריי פון האַמערס אין א שטיק בלעך, דער סיגנאַל פון „אויף", און דאָס גרילצן פון די וועכטער פּיי-פעלעך. א גאַנצן טאָג האָבן מיר געהאָרעוועט ביי דער בריק, געטראָגן דרענגער, אייזערנע שטאַנגען, אויסגעלאָדן אָדער אָנגעלאָדן שטיינער און זאַמד. אינדערפרי אביסל סוראָגאַט-קאַווע, צו מיטאָג א שטיקל גערשטן ברויט מיט זופּ, אלס „פאַרשפּייז" און „צושפּייז" האָבן מיר באַקומען די קלעפּ פון די אויפזעער אָנגעפירטע פון הויפּטמאַן ערנסט, א קליינוווּק-סיקער דאַרער דייטש, וואָס פלעג א גאַנצן טאָג ריטשען: „ארבייט! אר-בייט! שנעל! פאַרפלוכטעס געזינדל"!

נאָך אויפדערנאַכט, ווען מיר פלעגן מידע, צעבראָכענע, אויסציען אונדזערע אויסגעמאַטערטע קערפּערס אויף די אויסגעבעטע פּריטשן מיט שטרוי אין אונדזער באַראַקע, פלעגן מיר אָנהייבן וועבן זכרונות, מאַכן אן איבערזיכט איבער די געשעענישן פון טאָג און פון דער צייט, און אויף וויפל ס׳איז געווען מעגלעך, דערמוטיקן איינעם דעם צווייטן, הייבן דעם מאָראַל, שטאַרקן די געמיטער פון די שוואַכערע פון אונדז.

אין די שטילע זומער נעכט, ווען מיר פלעגן הערן דאָס מורמלען פונעם בוג, וועמענס כוואַליעס זענען געווען אן אויסמיש פון מענטשלעך בלוט און מענטשלעכע טרערן, האָבן זיי געהאַט וואָס צו דערציילן. אין די נעכט ווען אין די באַראַקן איז געווען שטיל און מע פלעג צומאָל נאָר הערן א דערשטיקטן זיפץ און דאָס קלאַפּן פון די אייגענע הערצער, פלעג זיך אויף אמאָל צעגיסן א זיסע נגינה וואָס פלעג ארומכאַפּן אונדזער און די ארומיקע באַראַקן. ס׳האָט געזונגען „דער חזן" א קאַפּיטל תהלים, א

ניגון פון סליחות, אָדער כל-נדרי. דער „חזן“, וואָס איז אייגנטלעך געוועז אַ בעל-מלאכה פון עפּעס אַ בוקאָווינער שטעטל, פלעג נאָך אַביסל צופאַרדינען מיט זיין גאָלדן קול ימים-נוראים אין אַ דאָרפישער שיל און אַזוי אַרום דערגאַנצן זיין מאָגערן בודזשעט פון אַן אָרעמען בעל-מלאכה.

דער „חזן“, אָדער דאָס „חזנדל“, ווי מ׳האָט אים גערופן איז געווען אַ קליינוואוקסיקער, צאַרטער מיטליעריקער מענטש, אַ בלאָנדער מיט העל-בלויע אומרויקע אויגן. ער פלעג זיך אַ פלינקער דרייען צווישן די וואַגאָנעטן מיט זאַמד וואָס ער האָט אָנגעלאָדן אונטערן באַרג פון יענער זייט באַן-ליניע. דערנאָך פלעג ער פאַרשווונדן און זיך שפּעטער באַווייזן ביי דער בריק און פאָרשן די אומגעבונג מיט זיינע אומרויקע אויגן. און אויפדערנאַכט האָבן זיינע נגונים ווי אַ באַלזאַם געהיילט אונדזערע נשמות, אונדז אָנגעלאָדן מיט פרישע כוחות, דערמעגלעכט אויסצושטיין דעם צווייטן טאָג די שווערע אַרבעט, דעם טעראָר, די שווערע נסיונות.

לויט דער צאָל שיפלעך מיט פאַרוואונדעטע דייטשישע זעלנער וואָס פלעגן אָנקומען אין דעם אימפּראָוויזירטן דאָרפישן פּאָרט, האָבן מיר פאַרשטאַנען אַז די פאַשיסטן גייט מיט „דער פּוטער אַראָפּ“ אויפן דרום-דיקן סעקטאָר פונעם מזרח-פראָנט. מיר זענען אָבער געווען איזאָלירט פון דער אויסערלעכער וועלט און האָבן נישט געוווּסט וואָס סע טוט זיך אויסערן לאַגער. און דאָך האָבן מיר אינגיכן אָנגעהויבן באַקומען נאַכריכטן. און ווי גרויס איז געווען אונדזער שטימונג, ווען די נאַכריכטן האָט אונדז אין אַן אָוונט געבראַכט „דאָס חזנדל“. ער האָט אונדז דערציילט אַז היטלערס חיילות האָבן געליטן אַ גרויסע מפּלה אויפן מזרח-פראָנט אין דער ריכטונג קורסק-אָריאָל און אַז די אַליאירטע האָבן געלאַנדעט אין סיציליע. די ידיעות האָט ער באַקומען פון אַ רומענישן אייזנבאַן-אַרבעטער — „אַ גוטער מענטש און אַ גוטער חבר“ — לויט ס׳האָט אונדז דערציילט דאָס „חזנדל“. ווי אַזוי און אין וואָס פאַר אַן אומשטענדן ער האָט זיך פאַרבונדן מיט דעם רומענישן אייזנבאַן-אַרבעטער, איז פאַר אונדז פאַרבליבן אַ סוד.

אין די שיינע זומער-נעכט, ווען די לבנה און די שטערן פלעגן זיך אָפּשפּיגלען אין די אומרויקע כוואַליעס פונעם בוג, ווען דער לאַגער איז געווען פאַרזונקען אין אַ מוראַדיקער שטילקייט און אין אַ געשטיקטן

צאָרן און פון דרויסן האָט זיך דערטראָגן דער ריטמישער געקאָוועטער שפּאַן פון די סאָלדאַטישע שטיוול, האָט דאָס „חזנדל“, דאָס צאַרטע מענטשעלע מיט די בלויע שעמעוודיקע אויגן, געזונגען א יידיש ליד און מיר פלעגן אין דער שטיל איבערגעבן איינער דעם צווייטן די לעצטע נעשעענישן פון די בלוטיקע טעג. שפּעטער איז אים געלונגען אויך דורך דעם גוטן רומענישן מענטש, אָנצוקניפּן פאַרבינדונגען מיט אייניקע קהילות פון רומעניע, און אין א געוויסער צייט ארום האָבן מיר פון זיי באַקומען הילף. ווי אַזוי די הילף איז אָנגעקומען אין לאַגער אַריין, איז געבליבן זיין סוד — דער סוד פון „חזנדל“, וואָס ער האָט אים מיטגענומען מיט זיך אין קבר אַריין.

די לאַגע האָט זיך אַלץ מער פאַרשאַרפט. די שיפלעך מיט פאַרווונדעטע פאַשיסטן פלעגן אַלץ אָפטער פאַראַנקערן אינעם פאָרט ביים בוג. אין א זונטיק אינדערפרי האָט מען אונדז אַרויסגעפירט פון די באַראַקן, געהייסן זיין אויסטון נאַקעט און ביי אונדז געזוכט „געלט, גאָלד, אוהרן אונד ווערטפאָלע זאכן“. דער לאַגער-פירער העקעלע, וואָס איז נישט לאַנג צוריקגעקומען פון א קורצן אורלויב אין „רייך“, איז געווען ווי אַראָפּ פונעם זינען. ווייזט אויס ער האָט דאָרט דערשפּירט אַז סע גייט צו „קאַפּוט“, האָט ער געשלאָגן און געממיתט אויף רעכטס און אויף לינקס. אין א טאָג, ביי אַן אָפּעראַציע פון „געלד, גאָלד, און ווערטפאָלע זאכן“, האָט ער געהייסן אויסגראָבן א גרוב און באַפוילן באַוואָרפן מיט שטיינער א יידן, וואָס האָט באַהאַלטן א חופה-קידושין פינגערל, נישט אָפּגעגעבן עם די דייטשן. און אַזוי איז אומגעקומען דער ייד דורך „סקילה“ — אינעם 43סטן יאָר פונעם צוואַנציקסטן יאָרהונדערט...

אין דעם זעלבן טאָג איז אין לאַגער אָנגעקומען א לאַסט-אויטאָ מיט זעלנער עס-עס.

ס'איז געווען א שיינער אָוונט פון ענדע אויגוסט 1943.

אין אונדזער באַראַק האָבן זיך אַריינגעריסן דער לאַגער-פירער און עטלעכע עס-עס זעלנער. זיי זענען צוגעגאַנגען צום „חזן“ און אים געהייסן אַראָפּגיין פונעם פריטש. „ער איסט דער שעף דער פינפטע קאָלאָנע“ — האָט דער לאַגער-פירער געזאָגט צו די זעלנער. איינער פון זיי האָט אים א שטופּ געטאָן: „לאָז! לאָז!“. דער חזן האָט לאַנגזאַם געשפּאַנט,

זיין פּנים איז נעווען בלייך, נאָר די העל-בלויע אויגן האָבן געהאַט עפּעס א באַזונדערן שיין, געפינקלט מיט שטאָלענע רעפלעקסן. „לאָז! לאָז!" א זעלנער האָט אים געשטופּט אין רוקן די קאָלבע פון דער ביקס. „לאָז!..."

און אויפאַמאָל האָט זיך איז דעם באַראַק צעקלונגען א מעלאָדיע, צוערשט האָבן מיר זי נישט פאַרשטאַנען, דערנאָך האָבן מיר מיט פאַרכאַפּטע אָטעמס פון עמאָציע און שרעק דערהערט די אויפטרייסלדיקע אקאָרדן פון א קדיש... „לאָז!" א זעלנער האָט אים געשלאָגן מיטן געווער איבערן קאָפּ, ס'האָט אים באַגאָסן דאָס בלוט, נאָר דער קדיש האָט אָפּגעהילכט ווייטער נאָך שטאַרקער, נאָך מעכטיקער, האָט פאַרכאַפּט די אַרומיקע באַראַקן, דעם לאַגער. זיין עכאָ האָט אָפּגעקלונגען ווייט איבער דעם אוקראַינישן סטעפּ, איבער דער בריק, איבער די הויכע קראַנען מיט די אויפשריפטן „קרופּ—שטאַלבאַו", אויף וועלכע ס'האָבן ווי שוואַרצע שפּינען געהאָנגען פענדלעך מיט שוואַרצע האַקנקרייצן, איבער די כוואַליעס פונעם בוג וואָס האָבן זיך געוואָרפן צעטרייסלטע פון די איבערגעלעבטע קאָשמאַרן.

... א קורץ שיסעריי פון אווטאָמאַטן געווער, און א מורהדיקע שטילקייט האָט זיך אַראָפּגעלאָזט אויף דער וועלט.

*

אויפן וועג צוריק אין געטאָ האָבן מיר געביטן דעם צוג אין אָדעס. מיט א טאָג פריער איז פאָרגעקומען א מעדיצינישע אונטערזוכונג אין לאַגער. די קאָמיסיע איז באַשטאַנען פון דריי דאָקטוירים: א רומענישער, א רוסישער און א דייטשישער. ס'האָבן זיך אויסגעשטעלט אין דער ריי אַן ערך דרייסיק מענטשן. איך בין געווען זייער שוואַך און אָפּגעצערט, הויט און ביין. דער רומענישער דאָקטער האָט אָנגעשטעלט דעם סטעטאָסקאָפּ אויף מיין מאָגערער ברוסט און א זאָג געטון עפּעס דעם דייטש בלשון מעדיצין; דערנאָך האָט דער רוסישער דאָקטער זיך צוגעהערט צו מיין ברוסט און א שאָקל געטאָן מיט קאָפּ. דער דייטש וואָס האָט זיך געשפּילט מיט זיינע ווייסע הענטשקעס האָט א שפּיי געטאָן, כ'ווייס נישט, פאַר עקל, אָדער גלאַט אַזוי און איך האָב זיך צוגעשטעלט צו דער שערענגע פון די

וואָס טויגן נישט צו דער ארבעט. מע האָט אונדז תיכּף אָפּגעפירט אויף דער רומענישער זייט, און אין דער באַגלייטונג פון א זעלנער זענען מיר איינגעשטיגן, צו אונדזער גרויסער שטוינונג אין א פאסאזשירן-צוג. אויפן אָדעסער וואָקזאל איז שוין געווען צו באמערקן סמנים פון צערודערונג אויב נישט פון פּאַניק. מ'האָט געפילט אז דער פראָנט דערנענטערט זיך. ס'איז געווען א הארבסטיקער טאָג, מיר זענען געווען אויפן וועג צוריק קיין מאָהילעוו. דער צוג איז געווען איבערפולט מיט מיליטער לייט און ציווילע, סוחרים, ווייבער און גלחים. בײנאַכט בין איך געשלאָפן צופוסנס ביי א גלח אויפן קולואר פונעם וואגאָן; אינדערפרי ווען מיר האָבן זיך אויפ-געכאפּט האָט ער מיר דערלאנגט א ווייס זעמעלע מיט פוטער...

קיין מאָהילעוו זענען מיר אָנגעקומען פארנאכט. דער זעלנער האָט אונדז איבערגעגעבן אין דער זשאנדארמעריע מיט א צעטל און מיר האָבן געוואַרט אין דרויסן. ס'איז צוגעפאלן די נאכט און ס'האָט זיך געזיפּט א דין רעגנדל. ענדלעך איז ארויסגעקומען אן אָפיצירל און האָט זיך צעשריגן:

— נו, וואָס וואַרט איר, אויף קלעזמער? הייט, אהיים! יעדער אין זיין געטאָ! מארש!

— ווי אזוי-זשע, אדוני אָפיציר, גיט אונדז עפּעס א פאפירל, עפּעס אין דער האנט. דאָס אָפיצירל האָט פארפראלט די טיר און מיר האָבן זיך אָנגעקוקט איינער דעם צווייטן.

„נו, אויב גיין — איז וילך משה" — האָט זיך עמעצער אָנגערופן.

איך בין געווען דער איינציקער פון אונדזער געטאָ. האָב איך באטראכט מיינע צעריסענע שיך איבערגעבונדענע מיט שטריקלעך, גענומען „די פיס אויף די פלייצעס" און ארויס אויפן שטראָז. איך האָב געשפּאנט אין דער פינצטערער הארבסטיקער נאכט און געטראכט: „א הפקר מענטש אין א הפקרדיקער צייט, שפּאנט אין פינצטערניש פון דער נאכט". און צום ערשטן מאָל נאָך א לאנגער צייט האָב איך זיך דערמאָנט אין גאָט, ווייל איך האָב געפילט די נויטווענדיקייט מיט עמעצן צו רעדן: „אוי גאָטעניו, גיב מיר כח איך זאָל איבערלעבן די נאכט און זאָל אָנקומען בשלום צוריק אין געטאָ, מיין מאמע וואַרט אויף מיר דאָרט, איך בענק נאָך איר, גאָטעניו, גיב מיר כח".

און מײנע ליפּן האָבן אָנגעהויבן װי אַמאָל אין די קינדער יאָרן שעפּטשען קריאת שמע...

*

איך בין געגאַנגען איבער פעלדער און װעלדער, געשפּאַנט און זיך אָפּגעשטעלט בײ די קופּעס מיט פרישן אויסגעגראָבענע בוריאַקעס, זיך געשטילט דעם הונגער מיט זײ און װײטער געשפּאַנט, אויסמײדנדיק ישובים, דערפער. אויף אַמאָל האָט מיך באַפאַלן אַ מורא, אַ פּחד און כ'האָב אָנגעהויבן לויפן, לויפן. פון דערװײטנס האָט זיך געהערט דאָס בילן פון הינט, װײזט אויס נאָענט צו אַ ישוב — האָב איך געטראַכט — און אומגעפאַלן אין אַ שאַנץ.

איך װײס נישט װיפל איך בין געלעגן אין שאַנץ, אויפגעװעקט האָבן מיך װײבערישע קװיטשערײען און דאָס יעכצן פון קינדער. פון ערגעץ האָט מען געשאָסן. „מע כאַפּט אויף אַרבעט״—האָט מיר אַ שוידער געטאָן דאָס לײב. איך האָב זיך פאַרזיכטיק אַרומגעקוקט, ס'האָט געשאַריעט אויף טאָג, צװישן דעם לײכטן נעפּל האָב איך פון דערװײטנס געזען אַ שורה שטיבלעך און מענער מיט באַנדעראָלן אויף די אַרבל. יאָ, ס'איז אַ שטעטל און מע כאַפּט אויף אַרבעט. איך האָב זיך אויסגעצויגן אין שאַנץ, די קװיטשערײען האָבן זיך אײנגעשטילט, װידער גענומען „די פּיס אויף די פּלײצעס״ און געלאָפן. די צעריסענע שיך האָבן מיר געשטערט, האָב איך זײ אויסגעטאָן און אַװעקגעװאָרפן, װײטער געלאָפן. אָפּגעשטעלט האָב איך זיך בײ דער סטעזשקע װאָס פירט אין געטאָ בײ דער װאַסער-מיל, נאָר צו קאָפּיטקאָן האָב איך מורא געהאַט אַרײנצוגײן.

דער ערשטער האָט מיך דערזען דער פעטער יואל. ער איז געשטאַנען בײם ברעג טײך און געקוקט איבער די פעלדער. מיר האָבן זיך צעקושט. ער האָט מיך געהאַלטן פעסט אין זײנע אָרעמס „נו דאַנקען גאָט, צוריק-געקומען פון יענער װעלט״. ער האָט באַטראַכט מײנע באָרװעסע, צעקאַ-ליטשעטע פּיס: „נו, קום אַרײן, די מאַמע װײנט און קלאָגט, און פערעלע״...

איך בין אַרײן אין שטיבל, די מאַמע איז שיעור געפאַלן חלשות. זי איז געװען גרײז-גרוי, אויסגעדאַרט, אָן אַ צאָן אין מויל, די מומע פערעלע

א געעלטערטע מיט קורץ געשוירענע האָר, נאָכן טיפוס. די קליינע רייזעלע האָט אויסגעשטרעקט צו מיר די הענטעלעך. מיין צוריקקער אין געטאָ איז אָפּגעמערקט געוואָרן מיט א געוויין וואָס האָט אָנגעהאַלטן א גאנצן טאָג.

פארנאכט זענען מיך געקומען זען מוסיע, יאשע, ציפּע די בעקערן. זיי האָבן מיר דערציילט אז די לאגע איז אן אָנגעשטרענגטע. די סאָוועטן „האָבן אָנגעפּויעט די פערד אין דניעפּער". פּארטיזאנען באווייזן זיך צו מאָל ביינאכט, און בייטאָג כאַפּט מען אויף ארבעט. סע לויערן פארשידענע געפארן. איך האָב געפרעגט אויף שיקען, האָבן זיי מיר געזאָגט אז ער איז שווער קראנק. ער איז געווען אויף ארבעט ביים בוג, אין ווארווארָאווקע, אן ערך 25 קילאָמעטער פון טריכאטי, מיר זענען געווען לאגער-שכנים און איך האָב נישט געוווסט. שיקע האָט זיך אומגעקערט צוריק מיט צוויי וואָכן א קראנקער, א דערשימטערטער. עס-עס לייט האָבן אים געצווונגען אויפהענגען א יידן, וואָס האָט געפּרוווט אנטלויפן פונעם לאגער. מירעלע איז אין די הויכע חדשים, א שרעקלעכע לאגע ביי זיי זיך געשאַפן.

שפּעטער זענען געקומען מיך זען מיינע בני-עיר: מנשה מלמד, אברהם-אהרן דער אמאָליקער „קראָטש" און הערשל, דער אמאָליקער „פּראַצענטיק". מנשה מיט זיין אויסגעקראָכן ציגן-בערדל איז געווען אן אָפּטימיסט: „ער וועט איינגעמען א מיתה משונה היטלער, ימח שמו, אמת מיר האָבן טייער באצאָלט, אָבער דאָס איז א גאָט זאך און אין זיינע דרכים איז שווער זיך אויסצופּלאָנטערן... איר וועט זען, מירן זיך אומקערן אהיים, די שונאים אויף צו להכעיס, מירן נאָך טאנצן מיט דער תורה אין דער בלעכערישער שיל, טרינקען לחיים און צובייסן המן-טאשן און היטלער-טאשן"...

— נו, וועלן מיר קענען צונויפשטעלן א מנין? האָט געפרעגט אברהם-אהרן.

— מיט גאָטס הילף, וואָ-דען, און נישט נאָר אין אונדזער שיל. ס'וועלן זיך מירצעשעם אראָפּיאווען אונזערע יידעלעך פון קאָפּאינגאָראָד, פון די פראָנטן, פון די וועלדער, פון ראָסיי.

— פון דיין מויל און גאָטס אויערן — האָט אָפּגעקרעכצט אברהם-אהרן.

הערשל פּראָצענטניק איז געקומען מיט שייקע בעל-עגלהס ביידע יינגלעך. מיר האָבן מיט שטוינונג געקוקט אויף הערשלען, דעם קאַרגן, דעם שלעכטן, דעם הויט-רייסער: „צוויי הונדערטער פון א טויזנ-טער, נעמט ער דער כלב" — פלעגן זידלען יידן אין שטעטל — און איצט ער איז געקומען מיט די צוויי יתומים און זיך באַרימט:

„איר זעט, איך האָב זיי געראַטעוועט דאָס לעבן, און אז גאָט וועט העלפן ס'וועט קומען די ישועה און ס'וועט מיר געשענקט זיין דאָס לעבן, גיב איך א נדר אז איך שראַב זיי איבער אָף מאַן נאָמען און וועל זיי שיקן לערנען, מאַכן פון זיי מענטשן, גראַמאָטנע מענטשן".

הערשל איז שטיל געבליבן א ווייל און דערנאָך צוגעגעבן: „שלמה המלך איז, ווייזט אויס, טאַקע געווען א חכם, ער האָט אין צוויי ווערטער אלץ אַרויסגעזאָגט „הכל הבל", הא?"

איך האָב א טראַכט געטאָן: „אויף וויפל האָט די קאַטאַסטראָפּע גע-ענדערט מענטשלעכע כאַראַקטערן און באַגריפן. אונדזער לעבן וועט אויף שטענדיק בלייבן צעטיילט אויף צוויי טיילן: „ביז דעם חורבן און נאָך דעם חורבן".

די געסט זענען אַוועק, נאָר הערשל איז געבליבן, מיט אונדז זיך גע-זעגנט, אַרויסגענומען פון א טאָרבע א פּאָר שיך און זיי מיר דערלאַנגט:

— נא, נעם, כ'האָב געהערט ביסט געקומען א באָרוועסער, נעם און צעריים זיי געזונטערהייט. נעם, מירן זיך שוין אינדערהיים צערעכענען. האָ' ניט קא' מורא כ'וועל בא דיר קאַן פּראָצענט ניט נעמען...

איך האָב אָנגעטאָן די נייע שיך, אַרוים און גלייך געגאַנגען צו שי-קען. געעפנט האָט מיר זיין מוטער, אן אנגעהויקערטע, א דערשלאָגענע:

— ער איז שלאָף, ער האָט א גאַנצע טאָג זיך געוואָרפן און געשריגן פון היץ: „הענגט מיך! יידן הענגט מיך אויף! איך בין שולדיק! איצט איז ער אנדרימלט געוואָרן.

איך בין שטיין געבליבן אין מיטן שטיבל און ביי דער שוואַכער שיין פונעם קאַנעץ געזען שיקעס אָפּגעטויט פּנים. ער האָט שווער געדעכעט און גרויסע טראָפּנס שווייס האָבן געטריפט אויף זיין ווייסן הויכן שטערן.

צופוסנס איז געזעסן מירע און שטילערהייט געוויינט. איך האָב זי ארומגענומען און זי האָט א שעפּטשע געטאָן: „ער האָט מיך היינט מער נישט דערקענט, פאַרוואָס איז אים דאָס געקומען?

— מירעלע, האָב איך געפּרוווט איר עפּעס זאָגן.

— ניין, ניין, זאָג מיר גאָרנישט, איך ווייס אז דאָס קינד וואָס איך טראָג אונטערן הארץ וועט זיין א יתום...

ביינאכט איז שיקע געשטאָרבן. מיר האָבן אים געפירט צו זיין אייבי־קער רו איבער דער הילצערנער בריק, קיינער האָט אונדז נישט געש־טערט. ביים אָפענעם קבר האָבן מיר געשווירן איעדער אין זיך, א נישט ארויסגעזאָגטע שבועה: „נישט פארגעסן — נישט פארגעבן!“

אין א וואָך ארום, דעם 6סטן נאָוועמבער, האָט מירעלע געבוירן א מיידעלע. א נאָמען געגעבן האָט מען איר לויט שיקעס לעצטן ווונטש: טאניע.

אין דעם זעלבן טאָג האָט די רויטע ארמיי באפרייט קיעוו.

ס'איז אויסגעפאלן דער ערשטער שניי. איך האָב זיך ארייננגע־כאפּט אין מיל אריין. קאַפּיטקאָ איז נישט געווען. טערענטי, דער מיל־נער, האָט מיר געזאָגט אז ער איז פון עטלעכע טעג אין וואלד „ביי אונד־זערע“. די פּאָליציי האָט אים שוין געזוכט. ער האָט מיר איבערגעגעבן די לעצטע ידיעות פון „סאָוואינפאָרמביוראָ“. די סאָוועטישע ארמיי זעצט פאָר די אָפענסיווע, אינגיכן וועלן פּאָרקומען אנטשיידנדיקע געשע־ענישן אין אונדזער ראיאָן. „מע האָט אָנגעהויבן זאמלען געווער, מע דארף זיין גרייט, אָבער גלייכצייטיק, פאָרזיכטיק“.

טערענטי האָט מיר געגעבן א טאָרבעלע גערשטן־מעל און איך האָב זיך אומגעקערט אין געטאָ. נישט ווייט פונעם שוחטס שטיבל האָב איך דערהערט א געשריי:

„שטיי“! איך בין שטיין געבליבן. הינטער מיר איז געשטאַנען לאָזער „זשערעבעץ“. ער האָט אויף מיר געקוקט א ווייל מיט זיינע גרויע וואסערדיקע אויגן און האָט געשמייכלט מיט זיינע געלע, שיטערע ציין:

— פון וואנען גייסטו?

— געווען ביים טייך.

— נײן, ביסט געװוען אין מיל.

— יאָ, געװוען אין מיל.

— װעמען האָסטו געזוכט אין מיל, סטעפּאַן קאָפּיטקאָ, האַ?

— איך האָב קײנמאָל נישט געהערט אזא נאָמען, כ׳בין געגעאַנגען בעטלען אביסל מעל, זעסט ניט, מיר האָבן א קלײן קינד לײדט עס פון הונגער, האָט א פּויער רחמנות געהאַט, געגעבן אביסל מעל.

לאָזער האָט בײ מיר אויסגעריסן דאָס טאָרבעלע און עס אויסגעשיט אין שנײ. „ און איצט קום מיט מיר, מע דאַרף מענטשן אויף ארבעט צום בוג״.

איך האָב געמאַכט א זשעסט אויף צו אנטלויפן, האָט ער מיך אָנ־געכאַפּט מיט זײן שװערער האַריקער האַנט: „װאַרף דיך ניט, װײל איך לאָז דיך איבער באַלד א טויטן״. איך האָב זיך נישט געלאָזט און אים געשפּיגן אין פּנים אַרײן: „דו פּאַסקודניאַק, די כלב, דו פאַשיסט, איך בין ערשט צוריק מיט עטלעכע װאָכן געקומען פונעם בוג״.

ער האָט מיך מיט בײדע לאַפּעס ארומגעכאַפּט בײם האַלדז, א פּײף געטאָן און פון א ליקל איז געקומען צולויפן אײנער פון זײנע „הינט־שלעגערס״. זײ האָבן מיך בײדע געשלאָגן, צוגעשלעפּט ביז צום טויער פון דער אוקראַאינישער פּאָליצײ און א צעמזיקטן מיך אַרײנגעװאָרפן אין הויף אַרײן. דאָרט זענען געװוען נאָך עטלעכע צענדליק „געכאַפּטע״ אויף ארבעט. איך בין געלעגן אין קאָרידאָר פון דער פּאָליצײ און א טראַכט געטאָן װאָס שיקע האָט מיר אמאָל געזאָגט: „װײסט — האָט ער מיר גע־זאָגט — דער פאַשיזם איז א מין מגיפה, װאָס פאַרפּעסטעט דורך אירע באַצילן צוערשט די צוריקגעשטאַנענע טײל, די „שװאַכע״ טײל פון א פּאָלקס־אָרגאַניזם, דערנאָך פאַרשפּרײט ער זיך װײטער. אין דער מלחמה דאַרף מען א סוף מאַכן ניט נאָר מיט דער דײטשישער מילי־טערישער מאַשין, מיטן היטלעריזם, נאָר מיט דעם פאַשיזם אין אלגע־מײן, אין װאָס פאַר א פאָרעם ער זאָל זיך ניט אויסדרוקן. מיר דאַרפן באַ־שיצן אויך דאָס יידישע פּאָלק פון דער מגיפה.״ איך האָב געלאַכט: „װאָס רעדסטו, שיקע, דו שפּאַסט, װאָס הײסט יידישער פאַשיזם? ס׳א נאַרישקײט״.

איצט װען איך בין געלעגן אין פינצטערן קאָרידאָר האָב איך זיך דערמאָנט אין שיקעס רײד און געטראַכט: „יידישער פאַשיזם? אפשר

ניין, אין די אומשטענדן איז שווער זיך אַרויסצוזאָגן, אָבער יידישע פּאַשיסטן, דאָס הייסט בעלנים אָפּצוטון א שמוציק שטיקל ארבעט, יאָ, דאָס זענען די „לאָזערס“ מיט זייערע הינטשלעגערס. אויף יעדנפאלס דאַרפן מיר באַשיצן אויך אונדזער פאָלק פון דער מגיפה“.

ביינאַכט האָבן פון דערוווייטנס זיך דערטראָגן טויבע אַרטילעריע דונערן. מיר זענען געלעגן אין קאָרידאָר און ס'האָט זיך אונדז געדאַכט אַז מיר הערן די שענסטע סימפאָניע, די דערהויבנסטע מוזיק וואָס מיר האָבן אַמאָל געקאָנט הערן אין אונדזער לעבן.

אינדערפרי האָט מען אונדז פריי געלאָזט, שוין נישט געווען וועהין אונדז צו שיקן.

איך האָב געטראָפן די מאַמע א פאַרפרוירענע ביים טויער פון דער פּאָליציי. זי איז געשטאַנען א גאַנצע נאַכט און געוואַרט, מיך געוואָלט נאָך איין מאָל זען, ווייל אויסהאַלטן נאָך אַן עקספּעדיציע צום בוג וואָלטן נישט איך און נישט זי מער געקאָנט אויסהאַלטן.

קאַלטע ווינטן האָבן געבלאָזן איבערן סטעפּ, ס'האָט זיך געדאַכט אַז די געטאָ שטיבלעך וואַקלען זיך ווי שיפלעך אויף א אומרואיקן טייך. מיר האָבן אָבער נישט געפילט די קעלט, ס'האָט אונדז געוואַרעמט די האָפענונג. דער פראָנט האָט זיך דערנענטערט. די קאַנאָנאַדע האָט גע-דונערט אָן אויפהער. פאַרטיזאַנען האָבן כמעט יעדע נאַכט געמאַכט „א באַזוך“ אין געטאָ. איך האָב אפילו באַקומען א גרוס פון מוסיען, ער איז געווען מיט קאָפּיטקאָן אין וואַלד. אין א נאַכט האָט ער באַזוכט מירען, איבערגעגעבן דורך איר מיר זאָלן זיין גרייט. אין מיל געפינט זיך באַהאַלטן געווער, אָבער פאָרזיכטיק דאַרף מען זיין, ווייל דייטשי-שע איינהייטן האָבן אָנגעהויבן זיך צוריקציען פונעם בוג, און אויפן וועג פון זייער ריקצוג געפינט זיך אויך דאָס געטאָ. ניסן שוחט האָט געהאַט א „סעקרעט“ אונטערן אויוון, אָבער נישט מער ווי פאַר פיר מענ-טשן, האָבן מיר געטראַכט זיך ראַטעווען ביי ציפּע דער בעקערן אין קע-לער, דער פּלאַן איז אָבער געווען אַן אילוזאָרישער. מיט געווער אין האַנט האָבן מיר זיך אַלע געוואָלט פאַרטיידיקן, אָבער מיר האָבן נישט געטאָרט אויף זיך נעמען דאָס אחריות, דערצו האָט מען באַדאַרפט האָבן א ספּעציעלן באַפעל פונעם „וואַלד“.

דעם 18טן מערץ 1944, פארטאָג זענען דער סטאראָסטע מיקיטע און דער שעף פון דער אוקראַינישער פּאָליציי אוועק פונעם געטאָ. צוריק מיט צוויי טעג האָט אָפּגעטרעטן די זשאנדארמעריע. מיר זעען ארוים איבער די געטאָ-געסלעך. לאָזער „זשערעבעץ“, וועמען זיינע באַלעבאָטים האָבן איבערגעלאָזט אויף גאָטס באראָט, האָט זיך ארויסגעגנבעט פונעם געטאָ איבערן טייך און זיך געלאָזט צום שאָסיי; חברה האָבן אים נאָכגעיאָגט, געכאַפּט פון יענער זייט מיל און צוריקגעבראַכט אין געטאָ. ער איז אין הוילן קאָפּ געשטאַנען אין מיטן דער גאַס און ס'האָט פון אים גערינען דער שוויים. עמעצער האָט אים דערלאַנגט מיטן פוס אין בויך און ער איז אומגעפאַלן; ער האָט זיך אויפגעהויבן, געקניעט און געהויבן די הענט אין דער לופט: „האָט רחמנות, רחמנות, כ'האָב צוויי קינדער“ ... עמעצער האָט אים דערלאַנגט איבערן פּנים, ער איז ווידער געפאַלן און דאָס בלוט האָט אים אזוי געטאָן פון דער נאָז.

פון יענער זייט בריק האָבן זיך באוויזן צוויי רייטערס. זיי האָבן אָפּגעשטיגן און איך האָב געזען אז איינער פון זיי איז מוסיע, דער צווייטער אן אומבאַקאַנטער. דער אומבאַקאַנטער, אָנווייזנדיק אויפן צעבלוטיקטן לאָזער, האָט א געשריי געטאָן: „אָפּשטעלן“! לינטשן? ניין! קיינער האָט קיין רעכט דאָס צו טאָן. נעמט פארשפּארט אים אין קעלער פון דער געוועזענער פּאָליציי, דערנאָך וועט ער פאר זיינע מעשים פארענטפערן, אָבער אויף א לעגאַלן אופן“.

דער עולם איז זיך צעגאַנגען. דערנאָך האָבן מיר זיך פארזאַמלט אויף א באראַטונג ביי ציפּע דער בעקערן אין דער היים, באַקומען דירעקטיוון פונעם „וואַלד“ דורך מוסיען און דעם אומבאַקאַנטן. ווי נאָר סע וועט צופאַלן די נאַכט, זיך תיכף באוואָפענען. געווער איז פאראַן אין מיל. טערענטי דער מילנער וועט עס ארויסגעבן. געווער וועט באַקומען איעדער וואָס קאָן האַלטן א ביקס אין דער האַנט. א דייטשישע איינהייט וועט ביינאַכט מארשירן דורכן געטאָ, נישט עפענען קיין פייער אויב די פאשיסטן וועלן נישט אָנגרייפן. שפּעטער אין אָוונט וועלן די פארטיזאַנער פארנעמען פּאָזיציעס לענגאויס דעם טייך. דעם אָנגריף וועלן זיי סיגנאַליזירן דורך א ראַקעטע.

פארנאַכט האָבן זיך שאָטנס געשלייכט צו דער מיל. מ'האָט געטיילט ביקסן און פּאַטראָנען. איך האָב גענומען צוויי ביקסן, פאר מיר און פארן פעטער יואל. שפּעט אין אָוונט איז אָנגעקומען א דייטשישע איינ-

הײט און פאַרנומען פּאָזיציעס אין געטאָ. זײ זענען געװען באַװאָפנט מיט מאַשין־געװער און קױלנװאַרפערס. זײערע הײזעריקע קורצע באַפעלן האָבן געגרילצט אין דער נאַכט. איבערן געטאָ האָט זיך אַראָפּגעלאָזט אַ מוראדיקע שטילקײט.

*

דער שאָס פון אַ ראַקעטע האָט פאַר עטלעכע רגעס שװאַך באַלױכטן די בערגלעך ארום דעם טײך און תּיכף האָט אָנגעהױבן פון אַלע זײטן אַ שיסערײ. אונדזער גרופּע אָנגעפירט פון אורטשיק קצב און אַ יונגן אוקראַינער האָט פאַרנומען פּאָזיציעס לעבן דער חרובער שיל און געעפנט אַ פײער אין דער ריכטונג פונעם שפּיטאָל און פונעם קלױסטער װוּ די דײטשן האָבן זיך פאַרפעסטיקט. די פאַשיסטן האָבן געענטפערט מיט אַ האָגל פון פײער. מיר האָבן זיך אױסגעצױגן אױף דער נאַסער ערד און געפילט װי זי ציטערט אונטער אונדז פון דער שװערער קאַנאָנאַדע. לעבן מיר פון אײן זײט איז געלעגן דער פעטער יואַל, ער האָט געדינט אין מיליטער און די ביקס האָט בײ אים „געררעדט‟, די האַנט האָט אים נישט געציטערט. אין דער צװײטער זײט לעבן מיר איז געלעגן אַ יונג מײדל, איך האָב זי אָפּטמאָל באַמערקט אין געטאָ. זי האָט געקוקט װי איך מוטשע זיך מיט דער ביקס און זיך אַ װײצל געטאָן: „מיט מײדלעך ביסטו אױך אַזױ פאַרזיכטיק?‟ ..

זי האָט מיר אױסגעשטרעקט איר קלײן הענטל: „זשעניע‟. אין עט־לעכע װערטער האָט זי מיר געגעבן צו פאַרשטײן װי אַזױ גײן מיט דער ביקס כּדי זי זאָל מיך פאָלגן: „אָט אַזױ, איצט דריק זי צו פעסט צום אַקסל, אַ קװעטש אױפן צינגל און אַ טױט די שונאים‟ ...

דאָס שיסערײ האָט אונדז פאַרטױבט, די קױלן האָב געסװיטשעט בײ אונזערע אױערן. איך האָב געשאָסן און די מורא האָט מיר געװאָרגן אין האַלדז. איך האָב געװאָלט זיך פאַרשטעלן די אױגן און די אױערן, נאָר איך האָב זיך געשעמט, און קודם־כּל, פאַר זשעניען ... איך האָב באַטראַכט דאָס צאַרטע חנװדיקע מײדעלע, מיט די קורץ געשױרענע האָר און אַ טראַכט געטאָן אַז זי האָט אין זיך עפּעס פון שײנדעלען, עפּעס פון טאַניען און אַפילו פון זינען: גרױסע גרינלעכע אױגן, אַ פאַררײסן חוצפּהדיק נעזל, דעליקאַטע פּנים שטריכן ...

איך האָב זי א פרעג געטאָן ווער און פון וואנען זי איז. זי האָט זיך צעלאכט: „טאקע דער ריכטיקער מאָמענט אויף צו דערציילן אויטאָביאָגראַפיעס, ... נאָר מיינע איז אזא קורצע, אז ביז איך לאָד אָן די ביקס קען איך דיר דערציילן ...

זי איז געבוירן אין אן אוקראאיניש שטעטל, געענדיקט פאר דער מלחמה די מיטל-שול, געוואָלט לערנען אין אינסטיטוט, איז אויסגעבראָכן די מלחמה; דער פאָטער אויפן פראָנט, די מוטער און א שוועסטערל אין א לאגער, ווייסט פון זיי גאָרנישט. געכאפט אויף ארבעט קיין טולטשין, אנטלאָפן; געוואנדערט איבער פעלדער און וועלדער, אָנגעקומען אהער אין געטאָ ...

איך האָב איר געוואָלט אין עטלעכע ווערטער דערציילן מיין ניט פיל לענגערע ביאָגראַפיע, נאָר א קורצער באפעל האָט אונדז געהייסן פארלאָזן די פאָזיציע און זיך צוריקציען אויף יענער זייט טייך, ווייל מיר זענען געווען אין געפאר ארומגערינגלט צו ווערן פון די היטלעריסטן. מיר האָבן זיך אויפגעהויבן און געשווינד זיך געלאָזט צום טייך. די דייטשן האָבן באלויכטן מיט ראקעטעם דעם ברעג און מיר האָבן זיך באהאלטן אין געדיכטן אָטשערעט, זיך אויפגעהויבן און ווייטער געלאָפן. לעבן מיר, זשעניע. אינסטינקטיוו האָבן מיר זיך אָנגענומען ביי די הענט און געלאָפן אינאיינעם. און מערקווירדיק, פאראדאָקסאל, אין א מאָמענט פון גרעסטן געפאר, ווען דאָס לעבן האָט געהאָנגען אויף א האָר, האָב איך געפילט דאָס ווארעמקייט פו זשעניעס האנט, א ווארעמקייט וואָס האָט מיר ניט נאָר געגעבן מוט צום ווייטערדיקן קאמף, נאָר האָט מיך אויך געמאכט פארשטיין אז איך מיט איר וועל זיך קיינמאָל נישט צעטיילן. און איך האָב בסוד אפילו געטרוימט און געגארט צו דער שעה ווען מיר וועלן זיין אינאיינעם. „יאָ, א קאָמפליצירטע, א מיסטעריעזע איז די מענטשלעכע נאטור‟ האָב איך א טראכט געטאָן ווען מיר זענען אריבער דאָס טייכל, ביזן גארטל אין קאלטן וואסער.

אויפן אנדערן ברעג איז געווען די פאָזיציע פון די פארטיזאנער, אָנגעפירטע פון חבר וואָליקי און סטעפאן קאָפיטקאָ. געווען אויך מוסיע און יאשע צווישן זיי. מיר האָבן זיך געהאלדזט און געקושט, קיין צייט פאר סענטימענטאליזמען איז אָבער נישט געווען.

דאָס שיסערײַ האָט זיך געשטאַרקט און דער חבר װעליקי האָט מיך אַ שלעפּ געטאָן בײַם אַקסל: „לײג זיך! גיט כדאַי אין אַזאַ מין טאָג צו שטאַרבן... מיר דאַרפן העלפן באַפרײַען דאָס געטאָ, דאָרט זענען פאַראַנען הונדערטער מענטשן, זײ זענען אין אַ גרױסער סכנה. מיר מוזן האַלטן די היטלעריסטן אין שאַך ביז אונדזערע רעגולערע אײנהײטן װעלן קומען — זײ זענען נאָענט — און ניט געבן די רוצחים די מעגלעכקײט זײ זאָלן אין לעצטן מאָמענט פאַרניכטן דאָס געטאָ".

איך האָב אָנגעלאָדן די ביקס און ס'האָט מיך פאַרקלעמט דאָס האַרץ: אין געטאָ איז געװען די מאַמע, די מומע פּערלע, רײזעלע... זײ זענען געװים אַראָפּ אין ניסל שוחטס „סעקרעט" פון אונטער דעם אױװן. איך האָב אַ קוק געטאָן אױפן פעטער יואל, אױף זײַנע גרױסע פּױערישע הענט װאָס האָבן פעסט געדריקט די ביקס צום אַקסל און איך בין זיכער געװען אַז ער טראַכט צו דעם זעלבן, צו די פאַרבליבענע אין געטאָ. ער האָט זיך צו מיר אױסגעדרײט און אַ שעפּטשע געטאָן:

— האַ, װאָס ס'הײסט אַ מלחמה, דרײַ הונדערט שפּאַן ביז צו ניסל שוחטס שטיבל און דאָס פײַער צעטײלט אונדז פון אונדזערע ליבע. נאָר אפשר װעט דער אײבערשטער העלפן, אױב ניט אין אונדזער זכות, איז אין זכות פון אונדזערע פרומע עלטערן...

ס'האָט געשאַריעט אױף טאָג און דאָס פײַער האָט נישט אױפגעהערט. אַ שאָטן האָט זיך אַרױסגעראַטשקעװעט אױפן ברעג פונעם טײַכל. אַ פּאַר-טיזאַנער האָט אױף אים אָנגעצילט די ביקס: „שטײ"! ער איז שטײן געבליבן און איך האָב מיט שטױנונג דערזען מנשה מלמד. ער איז גע-װען נאַס ביזן גאַרטל, דאָס פּנים פאַרשמירט מיט בלאָטע. ער האָט גע-פּאָכעט מיטן שטעקן אין דער לופטן: „קינדער, די דײַטשן האָבן אַרײַ-בערגעשיקט אַ גרופּע אױטאָמאַטשיקעס איבערן טײַך צום „סאָװכאָז" צו, זײ װעלן אײַך פאַלן אין די פּלײצעס"...

דער חבר װעליקי האָט אים געדריקט די האַנט, געדאַנקט און געגעבן די געהעריקע באַפעלן.

איך בין צו אים צוגעגאַנגען: „ר' מנשה, צו װאָס האָט איר דאָס געטאָן? איר האָט זיך אײַנגעשטעלט דאָס לעבן".

— עט — האָט ער געענפערט — איך האָב גאָרנישט אַנגעשטעלט. כ'האָב מיר אױסגעלעבט די יאָרן מיט די טעג, האָב איך מיר געזאָגט:

מנשה, ניי, אפשר וועסטו ראטעווען עטלעכע יונגע לעבנס. בין איך געקומען, ווי זאָגט מען עפּעס „דעם צווייטן פראָנט‘‘. מיינסט, כ׳ווייס ניט וואָס ס׳טוט זיך אויף דער וועלט? און פארגעסט ניט, איך בין טאקע א מלמד, אָבער א סאָלדאט בין איך געווען, פינעף יאָר געדינט ביי ניקאָלייען ימח שמו איז ער געוואָרן; נו, קיין ביקס אין דער האנט קען איך ניט האלטן, אָבער א קאפּיטל תהילים קען איך זאָגן און בעטן גאָט פאר אייערע יונגע לעבנס מעג איך אויך...

אין דער רגע האָבן אָנגעהויבן דונערן הארמאטן, מיר האָבן געמיינט אז סע שפּאַלט זיך די ערד. דער חבר וועליקי האָט געפּאָכעט מיט דער ביקס אין דער לופטן:

— קינדער, דאָס געטאָ איז גערעטעוועט, די רויטע ארמיי איז דאָ! און איצט איבערן טייך אין געטאָ! נעמען דעם שונא אין קלעם און אים פאר-ניכטן!

מיר האָבן זיך א לאָז געטאָן אין געטאָ צוריק איבערן טייך, ס׳האָט געהאָנגלט מיט פייער. ערגעץ האָט אויסגעבראָכן א שריפה. צווישן די קרו-מע ליקלעך זענען געלאָפן רויטארמייער אין לאנגע שינעלן, מיט אווטאָ-מאטן אין די הענט. עטלעכע טויטע דייטשן האָבן זיך געוואלגערט לעבן דער חרובער שיל. אויפן קלויסטער האָט א געהאָנגען א ווייסע שמאטע, די דייטשן האָבן זיך אונטערגעגעבן. דאָס שיסעריי איז שטילער געוואָרן, נאָר פון יענער זייט טייך האָבן געשאָסן די פאשיסטן וואָס האָבן זיך פארפעסטיקט אין „סאָווכאָז‘‘. א פארבלאָנדזשעטע קויל האָט געטראָפן סטעפּאן קאָפּיטקאָ; ער איז געלעגן מיט אָפענע אויגן און א ריטשקעלע בלוט האָט אים גערינען פונעם מויל. מיר האָבן אים ארייינגעטראָגן אין דער חרובער שיל, דער חבר וועליקי האָט אים פארמאכט די אויגן און איבערגעדעקט מיטן מאנטל. מיר זענען ארויס. גרופּעס דייטשן זענען געשטאַנען מיט די הענט אין דער הויך, זייער פריערדיקע חוצפה איז אנטרונען, איינער פון זיי האָט געמורמלט צווישן די ציין: „היטלער קאפּוט‘‘...

— נו, חבר וועליקי, וואָס טוען מיר מיט זיי? א קויל אין קאָפּ איעדן און פארטיק געוואָרן, הא?

— ניין, חברה, מיר זענען נישט קיין פאשיסטן, און אויב צווישן די דייטשן איז פאראן אפילו איינער, וואָס האָט געקעמפט קעגן זיין ווילן, טאָרן מיר קיין איינעם פון זיי נישט טייטן.

— יאָ, איר פּרעדיקט וואָס אברהם אבינו האָט געפּרעדיקט אין סדום, חבר וועליקי, אָבער דער רבונו של-עולם האָט אים נישט געפאָלגט און האָט סדום פאַרניכטעט. פאַרוואָסזשע זאָלן מיר די איצטיקע סדום'ער שאַנעווען?

— ווייל מיר האָבן אַן אַנדערע מאָראַל, אונדזער מאָראַל, איר פאַר-שטייט, און מיר ווילן זיך פון איר נישט אָפּזאָגן.

דאָס שיסעריי האָט אויפגעהערט, די פאַשיסטן פונעם סאָווכאָז האָב-זיך אונטערגעגעבן. פון די ליקלעך האָט מען געטראָגן טויטע און פאַר-וואונדעטע, איבערן געטאָ האָט געהאָנגען אַ וואָלקן מיט רויך. מיר האָבן זיך געאיילט צום שוחטס שטיבל. לעבן ציפּע דער בעקערנס שטיבל האָבן מיר דערזען שייקע בעל-עגלהס יינגעלעך, די יתומים. זיי זענען געזעסן און באַווײנט הערשלען דעם געוועזענעם פּראָצענטניק: „ער איז אַרויס אין דרויסן — האָבן זיי געבליפּעט — אַרויס, געוואָלט מיט עפּעס העלפן, ער האָט מיטגענומען אַ פלאַש סאַמאָהאָן, געוואָלט טרינקען לחיים מיט די באַפרייער"...

הערשל איז געלעגן מיטן פּנים אַראָפּ, זיין שווערער גוף איינגעקאָר-טשעט, די פינגער איינגעקלאַמערטע אין דער נאַסער בלאָטיקער ערד. לעבן אים, דאָס פלעשל בראָנפן.

מיר זענען אַריין אין שוחטס שטיבל. די מאַמע איז צו מיר צוגעפאַלן מיט אַ געוויין.

— וויין נישט, מאַמע, זעסט, מיר זענען לעבן געבליבן, וויין נישט, איך בעט דיך. איך האָב זי אַרומגענומען מיט איין האַנט און מיט דער צווייטער, זשעניען: מאַמע — האָב איך אַ זאָג געטאָן — זי איז זשעניע...

*

דער וועג האָט זיך געשלענגלט אויף מערב, קיין מאָהילעוו, צום דניעסטער, אהיים, אהיים... איך האָב געשפּאַנט מיט זשעניען פאָ-ראויס, נאָך אונדז די מאַמע, דער פעטער יואל, די מומע פערעלע מיט ריי-זעלען אויף די הענט; מירעלע מיט דער קליינער טאַניע אויף די הענט און איר שוויגער, און ווייטער, די שיטערע שערענגע לעבנגעבליבענע יידן נאָך

די טויזנט טעג פּיין, יסורים, הונגער און שרעק. אינדערפרי האָבן מיר זיך געזעגנט מיטן אַלטן בית-עולם פונעם געטאָ, מיט די ברידער-קברים, וואָס האָבן באַהאַלטן אין זיך אַזויפיל פאַרלוירענע שטעטלעך ... דערנאָך האָבן מיר זיך געזעגנט מיט ניסן שוחט, מיט דער שוחטקע און זייערע קינדער. זיי האָבן געוויינט און מיר אויך. דער אויסגעטרוקנטער, פאַר-גליווערטער טרערן-קוואַל האָט זיך ווידער אַ לאָז געטאָן, דווקא איצט אין די באַפרייאונגס טעג ... מיר האָבן זיך געזעגנט מיט ציפּע דער בע-קערן, מיט אַנדערע מענטשן פונעם געטאָ, יידן און נישט-יידן, וווּנדער-באַרע מענטשן — מיט קאַפּיטקאַס אַלמנה, מיטן אַלטן מילנער און אַנדערע וואָס האָבן אונדז געהאָלפן בעת-צרה נישט נאָר מיט אַ גוט וואָרט, נאָר מיט מעשים, ניט איינמאָל ריזיקירט זייערע לעבנס פאַר אונדז אין אַ צייט ווען ס'האָט זיך געדאַכט אַז אַלץ איז פאַרלוירן, אַלץ איז פאַר-שפּילט.

מיר האָבן געשפּאַנט אונטער די זונענשטראַלן איבער דאָרפישע וועגן מיט באַגרינטע פעלדער. פרילינג. אונטערן הויכן בלויען הימל זענען געפלויגן שערענגעס מיט פייגל, צוריק צו זייערע אַלטע נעסטן. מיר שפּאַ-נען דאָס מאָל אויך צו אונדזערע אַלטע נעסטן, אָבער מיט פאַרקלעמטע הערצער. מיר קוקן זיך אַרום, זעען אונדזער שיטערע שערענגע און דער-מאָנען זיך אין די קאָלאָנעס יידן פונעם זומער 1941.

...איך שפּאַן מיט זשעניען, האַלט זי פעסט ביי דער האַנט און הויב אָן רעציטירן:

„פרילינג — באַנייונג.
פרילינג — באַפרייאונג,
פרילינג — אין דרויסן,
אויפן האַרצן — ניט גאָר ...

— סאַראַ פערזן זענען דאָס, פרעגט זי מיך.

— געוועזן אַמאָל ביי אונדז אין שטעטל אַ פּאָעט, וואָלף „פּאה" האָט מען אים גערופן, ער האָט געטראָגן לאַנגע פּאות, שפּעטער האָט מען אים געגעבן אַ צונאָמען „צעדרייטער". ער איז שטאַרק אָרעם געווען, און ווי זאָגט דאָס אוקראַינישע ווערטל: „פאַרוואָס איז ער אָרעם — ווייל ר'איז אַ נאַר, פאַרוואָס איז ער אַ נאַר — ווייל ר'איז אָרעם". האָב איך

זיך דערמאָנט אין זיינע פּערזן. ווי מיינסטו, זשעניע, מיר וועלן נאָך אמאָל געניסן פון אן אמתדיקער פרילינג-פרייד? וועט אונדזער דור פון יונגע מענטשן זיין באמת גליקלעך?

— יאָ, איך מיין אז יאָ, און נישט דערפאר ווייל דער מענטשלעכער זכרון איז א קורצער, פארגעסן טאָר מען גאָרנישט און מירן נישט פארגעסן, נאָר רעכט אויף גליק האָבן מיר, מיר האָבן דאָס רעכט זיך פארדינט אלס מענטשן און אלס יידן.

— יאָ זשעניטשקע, מיר האָבן אָבער נאָך א פליכט...

— איך ווייס, איך ווייס, מיר האָבן א פליכט, א גרויסע הייליקע פליכט, פאָרצוזעצן דעם קאמף, ווייל די מלחמה האָט זיך נישט געענדיקט, סע גיסט זיך נאָך בלוט, די ישועה איז נאָך ניט קיין גאנצע, נאָר א טיילווייזע. און אזוי לאנג סע גיסט זיך נאָך בלוט, איבערהויפּט אומשולדיק בלוט, דארפן מיר פאָרזעצן דעם קאמף, און ווער ווייסט, אפשר וועלן מיר אים דארפן פאָרזעצן אויך נאָך דעם, ריין מאכן די פארפעסטעטע אטמאָספערע פונעם פאשיזם—פאר אונדז, פאר דער קליינער רייזעלע, פאר טאניעטשקען, פאר אונדזערע קידער, פאר די קינדער פון דער פלאנעטע. נאָר דער קאמף, מיין איך, קומט נישט אין ווידערשפרוך מיט אונדזער גליק, נאָר פארקערט—דער קאמף און די פליכט אונדזערע איז א באשטאנד טייל פון אונדזער צוקונפטיקן גליק.

פארנאכט זענען מיר אָנגעקומען צום דניעסטער. אונטערן בלויען הימל איז אן עסקאדרילע אוויאָנען געפלויגן אויף מערב.

מיר האָבן זיך געלייגט אויפן קאלטן גראָז. פון דערווייטנס האָט זיך צעשפילט א הארמאָשקע. לאסט מאשינען מיט רויטארמייער האָבן זיך געאיילט אויף מערב. זיי זענען געלאָפן אין דער נאכט איבערן דניעסטער. בינטלעך שטערן האָבן געפינטלט צווישן לייכטע, ווייסע, שווימענדיקע וואָלקנדלעך. דער פעטער יואל האָט אונטערגעצונדן א פייערל, זיינע אויגן האָבן געגישטערט אין דער טונקעלער נאכט. „ער קוקט אויף צפון זייט, האָב איך געטראכט, ער זעט מסתם דאָס דאָרף, זיין גאָרטן, זיין פעלד“.

מנשה מלמד האָט זיך צוגערוקט צום שייטערל:

— נו, קינדער, נאָך אביסעלע, אביסעלע, זענען מיר אין דערהיים. טוט א קוק, איך האָב אייך געזאָגט, אָט האָבן מיר כמעט צוויי מנינים יידן, הא? ...

ער איז שטיל געבליבן, זיך ארומגעקוקט און ביים שיין פונעם שייטערל האָב איך געזען טרערן אין זיינע אויגן..

— יאָ, יאָ, איך האָב געוואָלט זאָגן, מיר זענען אזוי ווייניק געבליבן, נאָר דאָס איז שוין א גאַנץ זאך, און כאָטש אונדזער בראָך איז אזוי גרויס, זעען מיר אָבער ניסים אויכעט. קוקט איך בין געבליבן לעבן, דער על־טסטער צווישן אייך און די יינגסטע צווישן אונדז איז די קליינע טריי־נעלע. קוקט זיך צו און מאכט א חשבון: איך מיט מיינע קארגע פיר טוי־זנט וואָכן — און זי מיט אירע קנאפע פיר טויזנט שעה לעבן — איז דאָס אפשר, מן השמים? נו, אין טאקע, טאקע שייקע בעל־עגלהס יתומים, אפשר איז מיר באשערט ווייטער צו זיין א מלמד? ..

— נו, און וואָס טוטן מיט די צוויי יתומים?

— איך נעם זיי צו מיר, האָט זיך אויפגעכאפט אברהם-אהרן „קראָטש". יידן, איך נעם זיי צו מיר. וואָס קוקט איר אָף מיר אזוי, איך בין ניט קאָן „קראָטש", און בין קיינמאָל געווען קאָן „קראָטש". אמת, דער יצר־הרע צו געלט איז געווען בא מיר א גרויסער, נאָר קאָן קראָטש בין איך ניט גע־ווען. דעם צונאָמען האָט אויסגעטראכט אסתר-צירל די „קורעלאָפּניטש־קע" — זאָל זאן ווייט אָפּגעשיידט — מיינע רייד זאָלן איר ניט צו שווער זאן ...

— ניין, אברהם-אהרן — האָט דער פעטער יואל אויסגעדרייט דעם קאָפּ — די צוויי יינגלעך וועל איך נעמען, כ'וועל זיי נעמען אין דאָרף אריין, מירן זיי דאָרטן אונטערפילעווען, זיי וועלן אונטערוואקסן, דערנאָך וועלן מיר זען.

דאָס שייטערל האָט זיך אויסגעלאָשן. דאָס ווינטל האָט צעטריבן די כמארעס און מיר זענען אנטשלאָפן געוואָרן אונטערן אויסגעשטערנטן הימל אויפן ברעג פונעם דניעסטער.

אויפגעוועקט האָבן אונדז די ערשטע שטראַלן פון דער זון און דער „אָבאָז", די פורגאָנעס וואָס זענען נאָכגעפאָרן די באטאליאָנען, וואָס האָבן זיך געאיילט איבערן טייך אויף מערב. מיר האָבן זיך אויסגעראָסטעט

פונעם שלאָף און זיך נעגריים אין וועג אריין, נאָר אויף אמאָל,האָט מנשה מלמד אָנגעהויבן שרייען: „קינדער, קינדער, אָט גייען אונדזערע, אונדזערע יידעלעך פון קאָפּאַיגאָראָד. איר זעט, א דריי מנינים... נו, וואָס האָב איך איין געזאָגט? איר געדענקט? הא? איצט זעט איר אז מנשה איז א שטיקל נביא, הא?“ ...

די שערענגע יידן האָט זיך אָפּגעשטעלט. יידן פון אונדזער שטעטל. מיר זענען א ווייל שטיין געבליבן, באטראכט איינער דעם צווייטן,ווי באשע-פענישן געקומענע פון אן אנדערער וועלט, דערנאָך האָבן מיר זיך אויסגעמישט, געאָרעמט, זיך געקושט און געוויינט. אנטקעגן מיר איז געשטאנען א יונגערמאן מיט איינגעפאלענע באקן באוואקסענע מיט גרויע קויטיקע האָר, דער קאָפּ גרוי. מיר האָבן זיך דערנענטערט, ער איז מיר געווען אזוי קענטלעך, איערבהויפּט זיינע גרויסע, שווארצע אויגן.. „שלמה! האָב איך אויסגעשריגן, שלמה „קראסאוועץ“, דער געוועזענער מנהל פון „השומר-הצעיר“ אין אונדזער שטעטל ...“מיר זענען א לענגערע צייט געשטאנען, נישט געקענט ארויסרעדן א וואָרט...

שלמה האָט איבערגעריסן די שטילקייט: „נו, וואָס האָסטו בדעה צו טון? וווהין גייסטו“?

— וואָס הייסט וווהין? אהיים, אין שטעטל אריין.

— אין שטעטל אריין? דאָס הייסט ביי דיר אהיים? האָט שלמה פארריסן דעם קאָפּ. אין פארלוירענעם שטעטל צווישן די טויטע שאָטנס אין ארץ-הדמים? ניין, איך גיי מיר מיין וועגס. איך האָב מיר מיין באזונדערן וועג.

— וואָס רעדסטו,שלמה? איך מיין אז מיר האָבן איצט איינעם און דעם זעלבן וועג און איינע און די זעלבע פליכט, א הייליקע פליכט, ווייטער קעמפן, צעשמעטערן דעם בלוטיקן שונא פונעם יידישן פאָלק, פון דער גאנצער מענטשהייט — דעם פאשיזם. וווהין ווילסטו גיין אליין, פארוואָס זיך אָפּטיילן פון דער עדה?

— ניין! איך וועל גיין אליין, דאָס שרעקט מיך ניט. געדענקסט דאָס לידל: „איך בין געוווינט צו גיין נאָר בארג ארויף“? איך וועל גיין בארג ארויף, ביז צום שפּיץ, כ'וועל עולה זיין, איך וועל אויך קעמפן, אָבער מיין קאמף איז א באזונדערער, מיין אייגענער, פארשטייסט? און מיין

פליכט איז א באזונדערע. איך האָב מיין אייגענע פליכט לגבי מיין פאָלק און איך וועל זי אויספילן...

איך האָב ארויפגעלייגט די האנט אויף זיין אקסל און טיף ארייַנגעקוקט אין זיינע שווארצע אומעטיקע אויגן:

— ניין, שלמה, איך בין מיט דיר נישט מסכים. טו ווי דיין געוויסן באַפעלט דיר, אָבער אונדזערע וועגן צעשיידן זיך דאָ ביים טייך. איך וועל צוערשט זיך אומקערן אין פארלוירענעם שטעטל, כ'וועל שפאנען איבער זיינע פוסטע, טויטע געסלעך און זיך דערמאָנען. איך וועל ארייַנקוקן אין אונדזער שטיבל און אין דיינעם; איך וועל אָנקלאַפּן אין לאָדן ביי יאָסל בעקער, דאָרט ווו איך פלעג אָנקלאַפּן שיינדעלע זאָל ארויסקומען; איך וועל אראָפּגיין דורכן אלטן מארק, ווו די פארעפּיטקעס פלעגן פאַרקויפן זייער סחורה און זייערע וועטערלעך; איך וועל ארייַנקוקן אין אמאָליקן חדר, און אין דער גימנאזיע; איך וועל ארייַנגיין אין דער בלעכערישער שיל, דערנאָך זיך אָפּשטעלן אין בולוואר, אויף דער אלעע ווו איך האָב מיט שיינדעלען שפּאַצירט; איך וועל זיך אָנדעכען מיט דער דאָרטיקער לופט, מיט דער לופט פון די זכרונות; איך וועל ארויסגיין פונעם בולוואר און זיך אָפּשטעלן אין ווינקל ביי יונהס שענקל, ווו שייקע בעל-עגלה איז געשטאנען מיט זיין פאעטאָן, דערנאָך וועל איך אראָפּגיין דורך דער „ניינטער גובערניע“, ביז צום גרויסן טייך, צו דער אלטער פעסטונג, צום בראָווער... איך וועל שפאנען איבער די פוסטע געסלעך און רעדן מיט די שאָטנס, דאָס הייסט מיט זיך אליין; אָפּשטעלן א זעלטענעם פאָרבייגייער, אים אויספרעגן; האלדזן און קושן יעדן צוריקגעקומענעם, געראטעוועטן יידן, זיך באווייזן פאר פריינט נישט-יידן און פאר שונאים: „אָט בין איך דאָ“! און אפילו ארייַנפאָרן אינעם דערפל ווו מיר האָבן אמאָל געוווינט, ארייַנגיין צו זינען, זאָל זי זען אז איך האָב זיך אומגעקערט און איך דארף זיך נישט פארשטעלן פאר בושה דאָס פנים ווי דעמלט... איך וועל גיין אויפן בית-עולם מיט פרישע בלומען צו די אלטע מצבות פון אייגענע און טייערע, צום זיידן יחיאל, צו דער באָבע מאלי-רחל... נאָר צוערשט וועל איך גיין מיט דער סטעזשקע וואָס פירט צו די ווינט-מילן, צום „פוילן טייך“. כ'וועל זיך אָפּשטעלן א לענ-

נערע צייט. איך וועל זיך צוקוקן צום גרינעם סאמעט פונעם גראָז, באוואקסן מיט געלע בלימעלעך. די בלימעלעך זענען שוין מסתם רויטע איצט, זיי האָט געקאָרמעט דאָס בלוט פון די געפאלענע, דעם פעטער אריהס, מאיר־וואָלף דעם טרעגערס, מענדל דיפּלאָמאטס בלוט, דאָס אומשולדיקע בלוט פון די געפאלענע אין יענעם הייסן זומער־טאָג פון יולי 1941.

מיינע ליפּן וועלן נישט שעפּטשען קיין קדיש און נישט קיין אל־מלא, זיי וועלן שעפּטשען די שבועה וואָס מיר האָבן אָפּגעגעבן אין געטאָ: „נישט פארגעסן!" — נישט פארגעבן!"...

... פון דערווייטנס האָבן זיך צעשפּילט הארמאָשקעס. פורגאָנעס האָבן זיך געשלעפּט נאָך די באטאליאָנען וואָס האָבן זיך געאיילט אויף מערב.

שלמה" קראסאוועצעס" סילועט איז פארשוואונדן אין א וואָלקן מיט שטויב.

קאלישמאנעשט. 18 סעפּטעמבער

א שיינער, לויטערער, הארבסטיקער טאָג. די העפטן מיט מיינע זכרונות ליגן אין רענצל. היינט אינדערפרי האָב איך געמאכט דעם באגאזש, 5 אזייגער פארנאכט האָב איך דעם צוג קיין בוקארעשט. ס'דאכט מיר אויס כ'בין שוין זינט יאָרן פון דער היים. אפשר איבער די זכרונות וואָס האָבן מיך געטראָגן מיט פערציק — פופציק יאָר צוריק.. איך שטעל מיר פאָר די באגעגעניש מיט מיין משפּחה, מיט מיין איינִיקל, איבערהויפּט: „וואָס האָסטו מיר געבראכט זיידע?".. איך וואַרט שוין קוים...

יאָ, די העפטן ליגן אין רענצל, אָבער די זכרונות בלייבן טיף פאר־קריצט אין הארצן, אין מח, זיי ליגן אין מיין בלוט... נאָר איך האָב זיי צוליב געטאָן, און איך פיל זיך טאקע לייכטער. אפשר וועלן זייערע נשמות טאקע האָבן א תיקון?...

איצט גיי איך אראָפּ זיך געזעגענען מיטן וואלד, מיט די בערג, מיטן באליבטן גרינעם אינדזעלע אויפן טייך אָלט. מיט זיי האָב איך דאָך געטיילט מיינע סודות און זכרונות אין די לעצטע דריי וואָכן.

לעקטאָר: חיים גאָלדענשטיין
טעכנישער רעדאקטאָר: שטעפאן לעפּאָיעוו

דערשינען אין 1986
פאָרמאט: 16/50×80
טיפּאָגראפישע בויגן: 15
פארלאג-בויגן: 10,462
באשטעלונג נומער: 886

פּאָליגראפישע אונטערנעמונג
„13טער דעצעמבער 1918‟ בוקארעשט
סאָציאליסטישע רעפּובליק רומעניע

LEO SCHADACH

ORĂȘELUL PIERDUT

(roman în limba idiș)

EDITURA KRITERION
BUCUREȘTI 1986